

บทที่ ๓

ศึกษาอัตชีวประวัติ ผลงาน และบทบาทภาวะผู้นำของพุทธทาสภิกขุ

ในบทนี้ผู้วิจัยได้วิจัยประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) โดยมุ่งวิจัยในประเด็นต่อไปนี้

๓.๑ อัตชีวประวัติของพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๓.๒ ผลงานของพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๓.๓ บทบาทภาวะผู้นำของพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

๓.๑ อัตชีวประวัติของพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๓.๑.๑ ช่วงกำเนิดและวัยแห่งชีวิต

พุทธทาสภิกขุ เดิมชื่อ เจื่อม พานิช โยมบิดาชื่อ นายเซียง โยมมารดาชื่อ นางเคลื่อน เกิดเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ณ ตำบลพุมเรียง อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี บรรพบุรุษทางฝ่ายโยมบิดามาจากเมืองจีน แต่โยมบิดาเกิดที่พุมเรียง สกุลเดิมทางบรรพบุรุษ คือ แซ่โฮว หรือ ช่อ ออกเสียงแต้จิ๋วเป็นแซ่ไคว้ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ มีพระราชบัญญัตินามสกุล ทางราชการจึงเปลี่ยนให้เป็น “พานิช” เพราะทำการค้าขาย ส่วนทางโยมมารดาเป็นคนไทย เป็นชาวท่าฉาง พุทธทาสภิกขุมีพี่น้อง ๓ คน ท่านเป็นคนโต น้องคนรองเป็นชายชื่อ ยี่เกย หรือ นายธรรมทาส น้องสุดท้องเป็นหญิงชื่อ กิมซ้อย^๑

พุทธทาสภิกขุได้นิสัยประหยัดมาจากโยมมารดาซึ่งเป็นผู้ประหยัดในทุกๆ เรื่อง แม้แต่กระทั่งเวลา กล่าวคือ ต้องใช้เวลาให้เป็นประโยชน์ ท่านสนิทกับโยมมารดามากกว่า เพราะโยมบิดาไม่ค่อยอยู่บ้าน ท่านจึงสามารถทำอาหารและขนมได้เป็นอย่างดี สำหรับสิ่งที่ท่านได้รับการถ่ายทอดจากโยมบิดา คือช่างไม้ และการแต่งโคลงกลอน โยมบิดามีอาชีพคือ ช่างไม้ต่อเรือ นอกจากนี้โยมบิดายังสนใจเรื่องยาแผนโบราณ ซึ่งศึกษาจากวัดและหนังสือที่พิมพ์ จึงทำให้พุทธทาสภิกขุ มีความรู้ทั้งเรื่องยาแผนโบราณ การแต่งโคลงกลอนและช่างไม้ เป็นอย่างดี

^๑ พระประชา ปสนนธโม, *อัตชีวประวัติพุทธทาสภิกขุ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา)*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๘), หน้า ๑๒.

เมื่ออายุได้ ๘ ขวบ พุทธศาสนิกชนได้ไปอยู่วัด เรียนหนังสือไปจนถึงมูลบทบรรพกิจ เมื่ออายุได้ ๑๑ ปี จึงได้กลับมาอยู่บ้านและเข้าเรียนชั้นประถมศึกษาที่วัดเหนือ (โพธาราม) ต่อมาเมื่อโยมบิดามาเปิดร้านอีกแห่งที่ตลาดไชยา จึงได้ย้ายมาเรียนชั้น มัธยมศึกษาปีที่ ๑ ที่โรงเรียนสารภีอุทิศ อำเภอไชยา หลังจากจบชั้น มัธยมศึกษาปีที่ ๓ ได้ลาออกจากโรงเรียน เพราะโยมบิดาถึงแก่กรรมด้วยโรคลมปัจจุบัน จึงปิดร้านที่ไชยาและมาช่วยโยมมารดาค้าขายที่พุมเรียงต่อ ทำทุกอย่างคล้ายกับเป็นผู้จัดการเลยทีเดียว

เมื่อยังเด็กท่านเป็นคนขยันขันแข็ง ตอนที่ท่านเป็นนักเรียนชั้นมัธยมอยู่นั้นท่านสนใจธรรมะและชอบสนทนาธรรมกับผู้ใหญ่อยู่เป็นประจำ อย่างไรก็ตาม เมื่ออย่างเข้าสู่วัยหนุ่มท่านคิดว่าจะอุปสมบททดแทนบุญคุณบิดามารดาเป็นระยะเวลา ๓-๔ เดือนเท่านั้น^๒

๓.๑.๒ ช่วงสู่เพศบรรพชิต

ครั้งถึง พ.ศ. ๒๔๖๙ พุทธศาสนิกชนมีอายุครบ ๒๐ ปี จึงอุปสมบทที่วัดนอก (อุบล) และมาประจำอยู่ที่วัดใหม่ (พุมเรียง) โดยมีท่านพระครูโสภณเจตสิกการาม (คง วิมล) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระปลัดพุ่ม อินทโชโต เจ้าอาวาสวัดนอก และพระครูศักดิ์ ธรรมรักษ์โชโต ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสวัดหัวคูเป็นพระคู่สวด ท่านได้ฉายาว่า “อินทปญโญ”^๓

ท่านได้เรียนนักธรรมที่วัดเหนือ โดยก่อนที่จะบวชท่านได้เคยศึกษาอ่านตำรานักธรรมตรี-โท-เอก มาก่อนแล้ว ในพรรษาแรกที่บวชได้ไม่กี่วัน ท่านสมภารก็ให้พุทธศาสนิกชนเทศน์แทนท่าน และการเทศน์ในครั้งนั้นก็เป็นที่เลื่องลือมาก มีศรัทธาญาติโยมมาฟังกันมากมาย ด้วยท่านดัดแปลงการเทศน์ ขยายความ และนำชาดกเข้ามาประยุกต์เข้ากับธรรมะ พุทธศาสนิกชน เทศน์เป็นประจำถึง ๓ วัด ได้แก่ วัดสมุหนิมิตร (วัดล่าง) วัดใหม่ และ วัดโพธาราม ทั้งนี้โดยสับหลักเวลาวัน เดิมทีนั้น พุทธศาสนิกชนจะบวชเพียงพรรษาเดียวตามประเพณี แต่เมื่อออกพรรษาแล้วท่านเห็นว่า ทางบ้านมีน้องชายมาช่วยรับผิดชอบแทน และโยมมารดาก็ไม่ต้องการให้ท่านสึกแต่ต้องการให้ท่านอยู่สืบพระศาสนาต่อไป

ในขณะนี้ วิเคราะห์ได้ว่า ท่านเป็นคนเข้าใจหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาามาตั้งแต่อ่อน อุปสมบท ด้วยการแสวงหาหนังสือนักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท นักธรรมชั้นเอกมาศึกษาและหนังสืออื่นๆ อ่านประกอบด้วย ทำให้ท่านเข้าใจศาสนาที่เป็นมัทพภาคและศาสนาที่เป็นจุลภาคเป็นอย่างดี

^๒ ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน, พุทธศาสนิกชน พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท และการปฏิรูปเชิงนวสมัยนิยมในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๖.

^๓ อินทวรรณ เขยชื่นสกุล, พุทธศาสนิกชนกับอำนาจวัตถุนิยม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ สุขภาพใจ, ๒๕๕๒), หน้า ๑๖.

เมื่อท่านอุปสมบทในพรรษาแรก สามารถแสดงพระธรรมเทศนาให้พุทธศาสนิกชนฟังได้ เนื่องจากท่านมีต้นทุนองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนามาก่อนแล้วและเมื่อได้ศึกษาค้นคว้าหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้น จึงทำให้มีจุดเด่นในการเทศนาด้วยการประยุกต์หลักธรรมให้เข้ากับชีวิตประจำวันและมีวิธีการเทศนาด้วยผสมผสานการเทศนาสมัยเก่าและสมัยใหม่เข้าด้วยกันจึงทำให้คนหันมาสนใจฟังธรรมะมากขึ้นเป็นลำดับ

ท่านจึงเรียนและสอบนักธรรมชั้นโท ได้ในพรรษาที่ ๒ ต่อมาเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๗๑ ท่านได้เดินทางไปเรียนต่อที่กรุงเทพฯ แต่หลังจากนั้นเพียงไม่กี่เดือน ตัวท่านเองมีความรู้สึกเบื่อหน่ายจนต้องขอลากลับพุมเรียงและจะขอสิก ขณะนั้นเป็นช่วงเวลาก่อนเข้าพรรษาเพียง ๔-๕ วัน จึงมีคนชักชวนและขอให้ผ่านพรรษาก่อน ซึ่งเมื่อออกพรรษาจริงๆ ท่านก็ไม่ได้สิก ในพรรษาที่ ๓ ท่านได้ศึกษานักธรรมด้วยตนเอง โดยไม่ยอมเข้าโรงเรียนนักธรรม และสามารถสอบนักธรรมชั้นเอกได้ ต่อมาในพรรษาที่ ๔ ท่านพระครูโสภณเจตสิกการาม (เอี่ยม) ให้พุทธทาสภิกขุมาช่วยสอนนักธรรมที่โรงเรียนนักธรรมวัดพระธาตุไชยา ซึ่งเพิ่งสร้างขึ้นจากเงินบริจาคของคุณนายหังวัน เศรษฐภักดี ญาติผู้ใหญ่ของท่าน ท่านสอนอยู่ ๑ ปี จึงยังไม่ได้สิกอีก^๔ ในปีนั้นนักเรียนสามารถสอบผ่านทั้งหมด คุณนายหังวันจึงให้รางวัลท่านเป็นเครื่องพิมพ์ดีดกระเป่าหัวรุ่นแรกของเรมิงตัน ซึ่งต่อมาเวลาท่านเขียนบทความหรือเขียนหนังสือ ท่านจะพิมพ์ดีดด้วยเครื่องนี้แทนการร่างด้วยปากกาดินสอ

๓.๑.๓ ช่วงศึกษาพระปริยัติธรรมกรุงเทพมหานคร

พรรษาที่ ๒ (พ.ศ. ๒๔๗๐) ท่านเดินทางมาศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกนักธรรมบาลีพักอยู่ที่วัดปทุมคงคา กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นวัดที่อาของท่านชื่อ เสี่ยง ได้เคยอยู่มาก่อนแต่ท่านไปอยู่ได้เพียงแค่ ๒ เดือน เพราะเห็นว่าการปฏิบัติและจารวัตรของพระภิกษุไม่ตรงกับพระวินัยทำให้รู้สึกผิดหวังจึงกลับมาที่ตำบลพุมเรียงเพื่อที่จะลาสิกขา แต่เหลือเวลาอีก ๑ สัปดาห์จะเข้าพรรษาจึงไม่เหมาะสมที่จะลาสิกขา ทำให้ท่านจำพรรษาที่วัดใหม่ (พุมเรียง) และเรียนนักธรรมชั้นโทด้วยตนเองทำให้สามารถสอบนักธรรมชั้นโทได้ในปีนั้น^๕

พรรษาที่ ๓ (พ.ศ. ๒๔๗๑) ท่านจำพรรษาอยู่ที่วัดใหม่ (พุมเรียง) ได้ขออนุญาตจากเจ้าอาวาสศึกษานักธรรมชั้นเอกด้วยตนเอง เพื่อจะได้มีเวลาศึกษาค้นคว้าตำราเพิ่มเติมอีกเช่น ศึกษาจากวารสารรายเดือนไทยเขมร งานเขียนของครูเทพ (พระยาธรรมศักดิ์มนตรี) หลวงวิจิตรวาทการ น.ม.ส.

^๔ บทสัมภาษณ์ พุทธทาสภิกขุ โดยพระประชา ปสนนธมโม, *อัตตชีวประวัติพุทธทาสภิกขุ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา)*, หน้า ๕๓-๕๔.

^๕ ธรรมปราโมทย์, *ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๓.

(พระองค์เจ้ารัชสีนแจ่มจรัส) และหนังสือที่หลากหลายเมื่อถึงเวลาสอบนักธรรมท่านสามารถสอบนักธรรมชั้นเอกได้

พรรษาที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๗๒) เมื่อท่านสอบนักธรรมชั้นเอกได้แล้วท่านได้ไปเป็นครูสอนพระปริยัติธรรมที่วัดพระบรมธาตุไชยา ตำบลตลาด อำเภอยาไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานีโดยมีพระเรียนทั้งหมด ๓๐ รูป เมื่อเรียนกับท่านแล้วทำให้ผลการสอบออกมานักเรียนสอบได้ ๒๙ รูป ทำให้งานการเผยแผ่ด้านการศึกษาของท่านประสบความสำเร็จอย่างมาก

พรรษาที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๗๓) ท่านเดินทางเข้ามากรุงเทพมหานครอีกครั้งหนึ่งเพื่อมาเรียนโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีอย่างเดียว เพราะท่านจบนักธรรมชั้นเอกแล้วและมาพักอยู่ที่วัดปทุมคงคาเหมือนครั้งแรกที่เข้ามาอยู่เพียงแค่ ๒ เดือน การเรียนช่วงแรกท่านจะเข้าเรียนในระบบ แต่ต่อมาขอศึกษาเป็นพิเศษเป็นการส่วนตัวกับผู้สอนบาลี ชื่อพระมหากลั่น ปิยทสฺสี ซึ่งได้รับอนุญาตเป็นกรณีพิเศษ ส่วนเวลาที่เหลือจากการศึกษาบาลีแล้วจะศึกษาวิชาความรู้的其他 เช่น ภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์ วิทยุ แผ่นเสียง ในพรรษานี้ท่านได้เขียนหนังสือจำนวน ๒ เล่มคือ “ประโยชน์แห่งทาน” เขียนขึ้นเพื่อตอบคำถามของคนสมัยใหม่ที่เริ่มสงสัยคุณค่าของการทำทานแบบที่ทำกันอยู่ และ “พระพุทธศาสนาชั้นปुरुชา” เขียนขึ้นเพื่อเป็นการสะท้อนความคิดเชิงอุดมคติที่ปรากฏในใจของท่านที่ว่า ถ้าได้พยายามตามที่พระพุทธองค์ตรัสไว้แล้ว พระอริยะอาจบังเกิดขึ้นเป็นประโยชน์แก่โลกอีกคราวหนึ่ง และท่านสามารถสอบเปรียญธรรม ๓ ประโยคได้ จึงทำให้มีคำนำหน้าว่า พระมหาเจมอินทปญฺโญ^๖

พรรษาที่ ๖ (พ.ศ. ๒๔๗๔) ท่านได้ศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกอย่างจริงจังได้อ่านจนเข้าใจและรู้รายละเอียดในประเด็นที่สำคัญ ทำให้ท่านเกิดความคิดใหม่ขึ้นว่า ไม่ควรจะศึกษาเพื่ออุทิศการศึกษาอย่างเดียว ควรจะศึกษาเพื่อเอาความรู้ไปใช้ในการค้นคว้าพระธรรมด้วยตนเอง และให้ความสนใจพระไตรปิฎกมาก จนไม่ได้สนใจในการเรียนภาษาบาลีเลยทำให้สอบตกเปรียญ ๔ แต่การศึกษาพระไตรปิฎกจนเข้าใจนี้เองทำให้ท่านเกิดอุดมคติขึ้นมาใหม่ เกิดความคิดใหม่ๆ ที่จะปฏิรูปการเผยแผ่แนวใหม่ ด้วยความเชื่อมั่นในสิ่งที่ตนเองได้ศึกษาจากพระไตรปิฎกทำให้พบว่า “คำสอนที่พระพุทธเจ้าสอนพระภิกษุให้นั้นให้ประพฤติกันในป่า ความรู้สีก็นามาทางป่า เห็นว่า กรุงเทพมหานครทำไม่ได้แน่” จึงตัดสินใจออกจากกรุงเทพมหานครเพื่อหาป่าที่สะดวกแก่การปฏิบัติตามที่ได้เรียนมา สถานที่ที่ท่านคิดถึง คือ พุมเรียง ซึ่งเป็นบ้านเกิดและก่อนที่จะออกจากกรุงเทพมหานครเพื่อกลับพุมเรียง ได้เขียนจดหมายถึงน้องชายชื่อ ยี่เกย (ธรรมทาส) จำนวน ๒ ฉบับ ประกอบด้วยข้อความหลายตอน แต่ละตอนล้วนแสดงความมุ่งมั่นที่จะละทิ้งการเรียนพุทธธรรมตามกระแสหลักในเมืองหลวงออกมาศึกษาเรียนรู้แสวงหาสัจธรรมในป่าด้วยตนเองอย่างแน่วแน่ เพื่อค้นหาความบริสุทธิ์และ

^๖ อินทวรรณ เขยขึ้นสกุล, พุทธทาสภิกขุกับอำนาจจิตนิยม, หน้า ๑๘.

ปลงใจถึงที่สุดของความกลัวตามสัญญาตม คือนักกลัวต่อความตาย และในปลายปี ๒๔๗๔ มาพักที่วัดใหม่ (พุมเรียง) เมื่อน้องชาย คือนายธรรมทาสรับทราบโดยจดหมายแล้ว ทางคณะอุบาสกและคณะธรรมทาน จึงออกสำรวจเพื่อเสาะแสวงหาสถานที่ที่เหมาะสมใช้เวลาประมาณ ๑ เดือนจึงพบวัดร้างชื่อ “ตระพังจิก” เมื่อไปดูได้ตกลงใจใช้สถานที่นี้เพื่อชีวิตพรหมจรรย์

ในช่วงศึกษาอยู่กรุงเทพมหานคร วิเคราะห์ได้ว่า ท่านตั้งใจเพื่อต้องการศึกษาบาลีให้เข้าใจจนกระทั่งสอบได้เปรียญธรรม ๓ ประโยค ประกอบกับได้ศึกษาพระไตรปิฎกและวิชาการทางโลกอื่นๆ ด้วยทำให้เกิดแรงขับและหันมาศึกษาด้วยตนเองและค้นคว้าพระไตรปิฎกอย่างจริงจัง พร้อมทั้งได้เดินทางกลับมายังวัดใหม่ (พุมเรียง) มาตุภูมิบ้านเกิดเพื่อที่จะปฏิรูปการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแนวใหม่ และท่านยังได้เขียนหนังสือ ๒ เล่มด้วยกัน คือประโยชน์แห่งทานเพื่อตอบคำถามคนในสังคมสมัยใหม่ อีกเล่มหนึ่งคือพระพุทธศาสนาชั้นปุณฺณ เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้ศึกษาและเข้าใจพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น

๓.๑.๔ ช่วงกลับมาอยู่สวนโมกข์เก่า (วัดร้างตระพังจิก)

พรรษาที่ ๗ (พ.ศ. ๒๔๗๕) ซึ่งตรงกับวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๔๗๕ และวันนั้นเป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา คือ วันวิสาขบูชา ท่านได้ไปอยู่วัดร้างตระพังจิกพร้อมด้วยอัฐฐบริหาร ตะเกียงและหนังสือ ได้อยู่เพียงรูปเดียว ส่วนเรื่องเสนาสนะทางคณะอุบาสกและคณะธรรมทานร่วมกันจัดสร้างเพิงพัก แคร่นอน ที่ใส่หนังสือ ได้ขุดบ่อน้ำใช้และสร้างห้องสุขาแบบขุดกลบด้วยขี้เถ้า ซึ่งอยู่หลังพระประธานในโบสถ์ ส่วนที่มาของชื่อสวนโมกข์นั้นเนื่องมาจากการสังเกตเห็นต้นโมกข์และต้นพลาล ที่มียู่มากในวัดตระพังจิกแห่งนี้ จึงได้ตั้งชื่อใหม่ว่า “โมกขพลาราม” แปลว่า ป่าอันเป็นกำลังแก่มอฺกษะ คือ ความหลุดพ้น ซึ่งท่านได้ตั้งเจตนารมณ์ของสวนโมกขพลารามไว้ ๓ ประการ คือ ๑. ค้นคว้าพระไตรปิฎก (ปริยัติ) ๒. การตามรอย พระอรหันต์ (ปฏิบัติ) ๓. การเผยแผ่ธรรมชั้นลึก (ปฏิเวธ)^๗ ในการเผยแผ่ธรรมชั้นลึกนี้เองทำให้ท่านและน้องชายเห็นว่าจำเป็นต้องมีเครื่องมือสำหรับจะโฆษณาหรือติดต่อ จึงอาศัยมูลนิธิการงานของน้องชายจัดพิมพ์หนังสือเพื่อเผยแผ่เป็นของตนเอง พร้อมกันนี้ได้ปริกษาโยมมารดาและชี้แจงรายละเอียดเกี่ยวกับความตั้งใจที่จะเผยแผ่ธรรมชั้นลึกให้ทราบ โยมมารดาจึงได้ทำพินัยกรรมแบ่งทรัพย์มรดกให้บุตรทั้ง ๓ คนและได้จัดตั้งกองทุนชื่อ “เงินบำเพ็ญบุญประจำตระกูลพานิช” จำนวน ๖,๓๗๘ บาท โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อนำดอกผลที่เกิดจากกองทุนมาบำรุงพระศาสนาและกิจกรรมของคณะธรรมทานในปีเดียวกันนี้ท่านได้ประกาศใช้นามแทนตัวท่านว่า “พุทธทาส” ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมาพร้อมกันนี้ท่านได้เขียนหนังสือเรื่อง “ตามรอยพระ

^๗ บทสัมภาษณ์ พุทธทาสภิกขุ โดยพระประชา ปสนนธมฺโม, อุตตชีวประวัติพุทธทาสภิกขุ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา), หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

อรหันต์”^{๘๘} ซึ่งเป็นหนังสือที่อธิบายความคำสอนทางพระพุทธศาสนาในพระไตรปิฎกที่มีความสำคัญมาถึงทุกวันนี้

พรรษาที่ ๘ (พ.ศ. ๒๔๗๖) ท่านได้นำบทความเรื่องตามรอยพระอรหันต์ลงหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายตรีมาสตีพิมพ์เป็นตอนๆ และเริ่มเขียนบทความวิพากษ์วิจารณ์สภาพของพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ และเขียนบทความ “เรื่องทำไมไม่ไปกับพระโลกนาถ” ลงหนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย และในปีเดียวกันนี้หนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายตรีมาสได้ออกตีพิมพ์เป็นฉบับแรกและได้รับความนิยมนักอ่านต้องพิมพ์ซ้ำอีก ๒ ครั้ง เนื้อหาของหนังสือได้แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ ๑. ภาคพระไตรปิฎกแปลเป็นภาษาไทย ๒. ภาคส่งเสริมการปฏิบัติธรรมซึ่งจะนำหัวข้อธรรมที่น่าสนใจนำมาอธิบายแจกแจง เพื่อส่งเสริมให้นำไปใช้ในการปฏิบัติให้ได้ผล ๓. ภาคทั่วไป ซึ่งลงข่าวสารความเคลื่อนไหว และบทวิจารณ์วงการพระพุทธศาสนาในประเทศไทยและทั่วโลก

พรรษาที่ ๙ (พ.ศ. ๒๔๗๗) ท่านเริ่มแปล “พุทธประวัติจากพระโอษฐ์” และแปล “บาลีมหาสติปัฏฐานสูตร” ซึ่งหนังสือ “พุทธประวัติจากพระโอษฐ์” เล่มนี้พิมพ์เป็นครั้งแรกในปี ๒๔๗๗ มีนักเขียนชื่อศรีบูรพา ได้เขียนยกย่องหนังสือเล่มนี้และแนะนำว่าหนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่น่าสนใจน่าศึกษาทำให้รู้จักองค์พระพุทธเจ้าดีขึ้นพร้อมทั้งได้แฝงธรรมะการดำเนินชีวิตประจำวันด้วย เป็นหนังสือทางพระพุทธศาสนาที่อ่านง่ายสำนวนถูกต้องมีความถูกต้องในการแปล

พรรษาที่ ๑๐ (พ.ศ. ๒๔๗๘) ท่านเริ่มแปล “อริยสัจจากพระโอษฐ์” และเขียนหนังสือ “พุทธศาสนาในถิ่นไทยภาคใต้” เริ่มติดต่อกับสามเณรกรุณา กุศลาลัย เพื่อติดตามข่าวสารและหนังสือแปลประเภทต่างๆ ซึ่งเป็นบรรพชิตไทยรูปเดียวที่เดินทางด้วยเท้าไปถึงประเทศอินเดียพร้อมกับพระโลกนาถซึ่งเป็นพระภิกษุชาวอิตาลี และในปีเดียวกันนี้ได้ไปช่วยปาฐกถาทำพิธีเปิดสำนัก สอนป็นดาราม อำเภอมะนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช ที่พระคุณพาสุมังคณ์ ซึ่งเป็นอดีตผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราชเป็นผู้ก่อตั้งเพื่อต้องการที่จะทำให้เกิดกิจการแบบสวนโมกข์^{๘๙}

พรรษาที่ ๑๑ (พ.ศ. ๒๔๗๙) พระปัญญานันทะภิกขุ (อดีตเจ้าอาวาสวัดชลประทาน) พร้อมด้วยพระบุญชวน เขมาภิรโต (อดีตเจ้าคณะจังหวัดชุมพร) ซึ่งสองท่านนี้เคยเดินทางไปกับพระภิกษุชาวอิตาลีชื่อพระโลกนาถเพื่อไปเผยแผ่ธรรมที่ประเทศอินเดีย และเมื่อแยกย้ายกับพระโลกนาถที่พม่าแล้วทั้งสองท่านนี้ได้เดินทางมาจำพรรษาร่วมกับพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ที่สวนโมกข์ (พุมเรียง) เพื่อต้องการสนทนาและศึกษาธรรมะเป็นระยะเวลา ๑ ปี

^{๘๘} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๑๓๒.

^{๘๙} พระประชา ปสนนธมโม, เล่าไว้เมื่อวัยสนทยา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๘), หน้า ๑๘๙.

พรรษาที่ ๑๒ (พ.ศ. ๒๔๘๐) หัวหน้ากองตำรากรมกฎหมายราชวิทยาลัย ประกาศให้หนังสือพุทธประวัติจากพระโอษฐ์เป็นหนังสือประกอบแบบเรียน (พระปริยัติธรรมแผนกธรรม) และในปีเดียวกันนี้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวรเถร) วัดเทพศิรินทร์ กรุงเทพมหานคร ประธานกรรมการมหาเถรสมาคมและผู้บัญชาการคณะสงฆ์แทนองค์สมเด็จพระสังฆราชเจ้าสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงชินวราลงกรณ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามเดินทางมาเยี่ยมและพักสนทนาธรรมที่สวนโมกข์ (พุมเรียง) เป็นเวลา ๑ คืน

พรรษาที่ ๑๓ (พ.ศ. ๒๔๘๑) ท่านได้เริ่มอบรมสามเณรชุดพิเศษเพื่อสร้างนักเผยแผ่ที่ทันสมัยแต่ไม่ประสบความสำเร็จ และพระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์ (วงศ์ ลัดพลี) อธิบดีผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ และพระยาภะรตสุพิช ผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ และนายสัญญา ธรรมศักดิ์อดีตนายกรัฐมนตรีมาฟังธรรมะและสนทนาธรรมะที่สวนโมกข์ (พุมเรียง)^{๑๐}

พรรษาที่ ๑๔ (พ.ศ. ๒๔๘๒) ท่านได้สร้างหอสมุดธรรมทานที่วัดชยารามตำบลตลาด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เพื่อเป็นที่พักและที่ทำงานอีกแห่งหนึ่งเพราะในขณะที่ได้อยู่สวนโมกข์ (พุมเรียง) ได้เดินทางไปมาที่วัดชยารามเป็นประจำเพื่อทำงานและแสดงธรรมเพื่อความสะดวกจึงได้สร้างหอสมุดเป็นที่เก็บหนังสือ เปิดห้องอ่านหนังสือเปิดห้องแสดงธรรมขึ้นที่นั่น และต้องมาแสดงธรรมเป็นประจำ บางครั้งได้มาพักที่กุฏิท่านพระครูโสภณเจตสิกการาม (ชำ ธมฺมโชโต) ซึ่งเป็นอดีตเจ้าคณะอำเภอไชยา

พรรษาที่ ๑๕ (พ.ศ. ๒๔๘๓) ท่านเริ่มเขียนบทความต่อต้านสงครามเรื่อง “ไฟไหม้โลกถึงพุทธกาล” ลงหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายไตรมาส และได้แสดงปาฐกถาธรรมที่กรุงเทพมหานครเป็นครั้งแรกตามคำอาราธนาของพุทธสมาคมแห่งประเทศไทยในหัวข้อเรื่อง “วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม” ใช้เวลา ๒ ชั่วโมง ๑๕ นาที ท่านได้ยืนแสดงธรรมและมีผู้คัดค้านภายหลังว่าผิดวินัย เพราะท่านคิดอยากจะเอออย่างสากลเสียบ้าง การยืนบรรยายธรรมะนั้นทำให้ผิดวินัยตามตัวหนังสือ คือห้ามพูดกับผู้ฟังที่นั่งอยู่ไม่เป็นไร ยืนแสดงธรรมกับผู้นั่งเป็นอาบัติทุกกฏแต่ท่านตีความวินัยว่าเป็นคนละยุคคนละสมัยคนละประเทศ^{๑๑}

พรรษาที่ ๑๖ (พ.ศ. ๒๔๘๔) ท่านแปลหนังสือชุดจากพระโอษฐ์ ต่อเนื่องจาก พ.ศ. ๒๔๗๘ ให้มีความก้าวหน้าขึ้น ซึ่งต้องการนำข้อความจากพระไตรปิฎกแยกออกเป็นหมวดๆ เพื่อง่ายต่อการศึกษาค้นคว้า เลือกใช้คำที่มีความหมายเข้าใจง่ายไม่ต้องตีความมากนัก ท่านตั้งชื่อหนังสือที่แปลนั้นว่าชุดจากพระโอษฐ์ ซึ่งประกอบด้วย พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ปัจจุสมุปบาทจากพระโอษฐ์

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕ - ๒๖.

^{๑๑} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคผลงาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙),

ชุมทรัพย์จากพระโษษฐ อร์ยสังจากพระโษษฐ ข้อความแต่ละตอนนั้นนำมาลงในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายตรีมาส

พรรษาที่ ๑๗ (พ.ศ.๒๔๘๕) ท่านได้แสดงปาฐกถาธรรมเรื่องเกี่ยวกับพุทธธรรมที่กรุงเทพมหานครตามคำนิมนต์ของ คุณสัญญา ธรรมศักดิ์ ในหัวข้อเรื่อง “ผลแห่งความสงบในฐานะพุทธธรรม” และมีนายกุหลาบ สายประดิษฐ์ หรือ “ศรีบูรพา” และ นายวิลาศ มณีวัตนักเขียนหนังสือพิมพ์ได้มาเยี่ยมสนทนาธรรมที่สวนโมกข์เพราะว่านายวิลาศ มณีวัต เข้ารับฟังปาฐกถาธรรมที่กรุงเทพมหานครเกือบทุกครั้งแล้วนำเนื้อหาจากการฟังปาฐกถาธรรมมาเขียนเผยแพร่ต่อเสมอ การเผยแผ่งานเริ่มมีความทันสมัยมากขึ้น เพราะเริ่มมีเครื่องบันทึกเสียงแบบเก่าแก่ชนิดที่ใช้เส้นลวดเป็นม้วน เทปทำให้การถอดเทปบรรยายของท่านได้มีการจัดพิมพ์เป็นหนังสือสำคัญๆหลายเล่ม ในเวลาต่อมาเริ่มสร้างสโมสรธรรมทานที่วัดชยาราม และในปีนั้นหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายตรีมาสได้เริ่มตีพิมพ์เผยแผ่เรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน นอกจากนี้ท่านได้แสดงปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยในหัวข้อเรื่อง “ความสงบในฐานะเป็นผลแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม”^{๑๒}

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ในช่วงที่ท่านได้กลับมาয়วัดร้างตระพังจิก วิเคราะห์ได้ว่า ท่านมีจิตใจแน่วแน่วด้วยการตั้งเจตนารมณ์ที่จะตั้งใจค้นคว้าพระไตรปิฎกอย่างจริงจังด้วยการเจาะลึก และได้เขียนหนังสือเด่นๆ ออกเผยแผ่มากมายอาทิเช่น ตามรอยพระอรหันต์ พุทธประวัติจากพระโษษฐ อร์ยสังจากพระโษษฐไฟไหม้โลกกึ่งพุทธกาล วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม และความสงบในฐานะเป็นผลแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม หนังสือและบทความดังกล่าวล้วนแล้วแต่มีจุดเด่นทั้งสิ้น จึงทำให้พระภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนหันมาสนใจศึกษาหนังสือของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มากขึ้น

สรุปได้ว่า ประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะต้น เป็นความมุ่งมั่นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในรูปแบบใหม่ โดยสอนให้เห็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา และมีการประยุกต์หลักธรรมให้มีความโดดเด่นเหมาะสมกับกาลสมัย ทำให้พุทธศาสนิกชนทั่วไปและสถาบันทางสังคมต่างๆ กลับหันมาสนใจในการเผยแผ่พระพุทธศาสนามากขึ้นเป็นลำดับไปบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะต้นสามารถสรุปดังนี้

๓.๑.๕ ความรู้ของพุทธทาสภิกขุ

การที่พุทธทาสภิกขุมีความรู้แตกฉานในศาสตร์ต่าง ๆ มากมายนั้น ก็สืบเนื่องจากความสนใจในการศึกษาซึ่งท่านเคยกล่าวไว้ในจดหมายถึงสามเณร กรุณา กุศลาสัย ดังนี้ “ผมเองก็เป็น

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗.

นักศึกษาโดยตนเอง ทุกประเภทวิชา.” และ “ต้องเรียนเอาเองเรื่อย ๆ จากหนังสือทั่ว ๆ ไป ตลอดถึงจากหนังสือพิมพ์ ภาษาอังกฤษนับว่าไม่รู้อะไรเลย เพิ่งมาเรียนเอาโดยตนเองอีกเมื่อบวชแล้ว จนบัดนี้ก็ยังรู้พอที่จะนับว่าคล่องตัว หรือพอใช้แก่การงานของตัว ภาษาไทยนับว่าพอคล่องตัว แต่ก็ยังต้องเรียนไปอีกเรื่อย ๆ ทั้งสองอย่าง ธรรมเคยเรียนในโรงเรียนเพียงสองปี ต่อนั้นเรียนลำพังเอง ไปขอสมัครสอบได้นักธรรมทั้งสามชั้นแล้ว ก็ยังไม่รู้สีกว่ามีความรู้ธรรมเลย ยังเรียนเองเรื่อย ๆ กระทั่งบัดนี้และทั้งเชื่อว่ายังต้องเรียนไปเองอีกนาน..สำหรับภาษาบาลียิ่งร้ายกาจใหญ่ ควรจะเรียนกันตั้ง ๑๐-๑๒ ปี ผมเรียนในโรงเรียนเพียง ๖-๗ เดือน เรียนกับท่านอาจารย์ของตัวเองในกุฏิราว ๑ ปี แล้วก็ไปขอสมัครสอบ ก็สอบได้เป็นเปรียญตรี (๓ ประโยค) เปื่อเติมทุน ปีต่อมาไปขอสมัครสอบเฉย ๆ ตก ๔ ประโยค หยุตเสียชั่วคราว เพิ่งจับเรียนด้วยตนเองอีกเมื่อปี ๒๔๗๕ เรื่อย ๆ มาจนกระทั่งบัดนี้วันละเล็กน้อยเสมอ และยังคงรักที่จะเรียนไปเรื่อย ๆ บัดนี้กลายเป็นทำงานพลงเรียนพลง. ส่วนวิชาอื่น ๆ เช่น ประวัติศาสตร์ จิตวิทยา วรรณคดีต่าง ๆ ฯลฯ สละสมาธิเรียนเองอย่างเดียว คู่เคียงกันมาจนกระทั่งบัดนี้เหมือนกันเจตนามุ่งมั่นของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งถือเป็นจุดมุ่งหมายสำคัญ ก็คือ “การลงมือปฏิบัติธรรม” ในขั้นต้น ท่านก็ยังคิดว่า ความรู้ของท่านยังไม่เพียงพอ ดังนั้น ท่านจึงคิดค้นหาหลักเอง ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “เราเลยจำเป็นต้องค้นหาหลักเอาเอง อันนี้มันจึงทำให้ต้องไปสนใจกับสิ่งที่เรียกว่า ปรัชญา แต่ไม่ใช่เพื่อเป็นนักปรัชญา หากเพื่อจะเก็บเอาหลักธรรมมาสำหรับใช้ปฏิบัติ” ท่านจึงได้ลงมือค้นคว้าศึกษาพระไตรปิฎกอย่างจริงจัง ซึ่งต่อมาได้รวบรวมหลักการและเขียนเป็นหนังสือ “ตามรอยพระอรหันต์” อีกทั้งยังได้คัดเลือกเอาพระไตรปิฎกส่วนหรือสูตรที่ควรเผยแพร่มาแปลลงในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนาอีกด้วย

จากนี้ พุทธทาสภิกขุยังได้ศึกษาปรัชญาต่าง ๆ เช่น ปรัชญาอินเดีย ปรัชญาตะวันตก เป็นต้น ท่านเล่าว่า ปรัชญาอินเดียบางส่วนเป็นรากฐานของพุทธศาสนาเช่นกัน^{๑๓} แต่ปรัชญาทางตะวันตกจะไม่ลึกซึ้งสูงสุดไปในทางดับทุกข์ หรือเพื่อ มรรค ผล นิพพาน แต่ประการใด พุทธทาสภิกขุยังได้ศึกษาค้นคว้าในศาสนาและลัทธิอื่นๆ อีกด้วยได้แก่ ศาสนาคริสต์ ลัทธิเซน มหายาน วัชรยาน โหราศาสตร์ เป็นต้น ท่านยังได้ศึกษาในเรื่องวิทยาศาสตร์ และค้นพบว่า

หลักพุทธศาสนา หัวข้อธรรม ต้องการพิสูจน์ทดลอง ไม่ต้องการคาดคะเนคำนวณ มันผิดหลักกาลามสูตร ตรรกเหตุ นัยเหตุ มันต้องพิสูจน์ทดลองจนทนต่อการพิสูจน์ ว่ามันดับทุกข์ได้ เพียงแต่พอใจแล้วว่า พุทธศาสนานี้มันมีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์...พุทธศาสนาจะเผชิญหน้ากับโลกในสมัยวิทยาศาสตร์ได้ถึงที่สุด คือโลกในอนาคตเมื่อวิทยาศาสตร์ไม่สามารถจะช่วยโลก

^{๑๓} พระประชา ปสนนธมโม, อดีตชีวประวัติพุทธทาสภิกขุ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา), หน้า ๓๐๓.

ได้ เราก็เสนอหลักธรรมหรือธรรมะเข้าไปให้วิทยาศาสตร์สามารถใช้วิทยาศาสตร์ช่วยโลกได้

๑๔
...

“กฎของวิทยาศาสตร์ที่ว่าด้วยเหตุผล เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี กฎอิทธิปัจจัยตามมีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์อยู่อย่างเต็มที่ แล้วมนุษย์ก็จะเริ่มสนใจเรื่องต้นเหตุของความทุกข์ ต้นเหตุของวิกฤติการณ์กันอย่างเต็มที่ พบแล้วก็จำกัดหรือควบคุมตามแต่กรณี เรื่องร้าย ๆ ในจิตใจของมนุษย์ก็จะลดลง...พุทธทาสภิกขุเป็นผู้ใฝ่รู้และศึกษาค้นคว้าอย่างมากมายและมิได้หยุดยั้งนิ่งอาทิเช่นทางด้านพฤษศาสตร์ ทางด้านโบราณคดี เป็นต้น แต่มาในภายหลัง ท่านได้มุ่งศึกษาในทางดับทุกข์มากกว่าศาสตร์อื่น ๆ ท่านได้กล่าวถึงหลักในการศึกษาเรียนรู้ว่า ...ถ้าคุณอยากจะเรียนรู้เรื่องอะไร คุณจงตั้งต้นการศึกษาเหมือนอย่างว่า เราจะไปเป็นครูเขาในเรื่องนั้น เรียนให้มากในเรื่องนั้น แล้วคุณจะรู้เรื่องนั้นดี ดีจนพอ ดีจนเกินพอ ไม่ว่าเรื่องอะไร...มันมีหลักอย่างนั้นคือ มันเรียนมาก คิดมาก มันทบทวนมาก มันก็เลยได้ผลดีกว่า ที่จะตั้งใจสอน...”^{๑๕}

๓.๑.๖ ธรรมะปฏิบัติของพุทธทาสภิกขุ

สำหรับธรรมะที่พุทธทาสภิกขุใช้มากที่สุดในชีวิตปฏิบัติธรรม คือ “การพิจารณาสติสัมปชัญญะ ไคร่ครวญ โดยโยนิโสมนสิการ” ท่านกล่าวว่า “...ได้รับประโยชน์มากที่สุด เป็นการเพิ่มพูนความรู้หรือปัญญาอันลึกซึ้ง มันก็มาจากโยนิโสมนสิการ ไม่ว่าเรื่องบ้าน เรื่องโลก เรื่องธรรม...การรับเข้ามาโดยวิธีใดก็ตาม เช่น ฟังจากผู้อื่น อ่านจากหนังสือหรือจากอะไรก็ตามที่เรียกว่า นอกตัวเรา ฟังเข้ามาพอถึงแล้ว...ก็โยนิโสมนสิการ เก็บไว้เป็นความรู้ เป็นสมบัติ พอจะทำอะไร จะลงมือทำอะไร ก็โยนิโสมนสิการ ในสิ่งที่จะทำให้ดีที่สุด มันก็ผิดพลาดน้อยที่สุด เรียกว่า ไม่ค่อยจะผิดพลาดเลย เท่าที่จำได้ในความรู้สึก...เพราะเราเป็นคนโยนิโสมนสิการตลอดเวลา และรู้สึกว่าจะฉลาดขึ้นมาก็เพราะเหตุนี้ ถ้าจะเรียกว่า ฉลาดนะ...”

๓.๑.๗ รูดังควัตรของพุทธทาสภิกขุ

พุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า “เรามีชีวิตใกล้ชิดธรรมชาติ แล้วก็ต่ำสุดคือต่ำไม่ได้อีกแล้ว เรื่องกินอยู่ เรื่องนุ่งห่ม เรื่องอะไรอย่างชนิดที่ต่ำไม่ได้อีกแล้ว นั่นแหละคือข้อที่มันพลัดตกไม่ได้อีก หกล้มไม่ได้อีก เพราะมันต่ำถึงที่สุดแล้ว มันยังเหลือแต่จะขึ้นไปเท่านั้นแหละ มันเหลืออยู่ที่จะขึ้นไป ไม่ต้องระวังเรื่องว่ามันจะตกลงไปอีก เพราะว่ามันตกถึงต่ำที่สุดแล้ว” คำว่า “ต่ำถึงที่สุดแล้ว” นี้มันหมายความว่าอย่างไร มันเรื่องกินอยู่ อย่างนี้มันพูดเรื่องกินอยู่ เมื่อเป็นอยู่ กินอยู่อย่างต่ำแล้ว จิตใจ

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๐.

^{๑๕} พุทธทาสภิกขุ, *อิทัปปัจจยตา*, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๖),

ก็ไม่รู้จะต่ำไปถึงไหนอีก มันก็มีทางเดียวที่จะขึ้นมา มันเป็นการพูดเอาเปรียบแบบธรรมชาติ ถ้ามันต่ำถึงที่สุดแล้ว ไม่มีทางที่จะไปแล้ว ก็มีแต่ทางกลับขึ้นสูง อยู่อย่างต่ำ ๆ ในทางฝ่ายร่างกาย จิตใจ มันก็ต่ำลงไปอีกไม่ได้ มันก็ต้องดีขึ้น”^{๑๖}

กล่าวคือ พุทธทาสภิกขุ ฉันทเพิงหนเดียว (เอกภตติก) และเทียวบิณฑบาตเป็นวัตร (ปิณฑปาตีกค) ใช้ผ้า ๓ ผืน ท่านเล่าว่า “...เราถือ ๓ ผืน (เตจวิริงค์) แบบใช้ผ้าอาบด้วย แต่ก็มีบางที่เหมือนกัน ชักสบง ก็ต้องนุ่งจีวรแทน จีวรถ้าเอามาพับกลางตามยาว ก็เท่ากับสบง ๒ ชั้น นุ่งแทนสบงจนกว่าสบงจะแห้ง ถ้าถือ ๓ ผืน ต้องถืออย่างนี้... “ในระยะแรกที่พุทธทาสภิกขุย้ายเข้ามาที่สวนโมกข์ไชยา ท่านมีบริวารและสิ่งของจำเป็นที่ใช้อยู่ไม่กี่อย่าง ได้แก่ บาตร ตะเกียงน้ำมันมะพร้าวทำด้วย แก้วลอยใส จุดอยู่หน้าพระพุทธรูป หนังสือ ๒-๓ เล่ม ต่อมาเมื่อท่านเริ่มเขียนหนังสือจริงจังขึ้น ท่านจึงมีภิกษุและตะเกียงหลอด เป็นตะเกียงน้ำมันขนาดเล็กมีหลอดแก้วยาวสำหรับผ้าห่ม มุ้งและหมอน ท่านจะใช้จีวรหรือบางครั้งจะใช้สังฆาฏิห่มเป็นผ้าห่ม ส่วนหมอนท่านใช้ไม้สองอันวางหัวท้ายแล้วใช้ไม้กระดานเล็กๆ ตอกขวางคล้ายม้ารองนั่งแต่เตี้ย ๆ เท้ากับหมอน และใช้ผ้าสังฆาฏิพับ ๆ รองเสียด้านหนึ่ง ซึ่งหมอนอย่างนี้เป็นของธรรมดา ๆ ที่ชาวบ้านใช้กันอยู่ทั่วไป สำหรับมุ้งท่านไม่ได้ใช้ แต่จะใช้ในยามที่ไม่สบาย ตามปกติจะให้ ตากวย ลูกศิษย์ สุมไฟกันยุงให้ท่านนั้น รุดคงวัตรของพุทธทาสภิกขุ ท่านถือหลัก “การเป็นอยู่อย่างธรรมชาติ” ท่านกล่าวว่า “...เป็นอยู่อย่างธรรมชาติ เพื่อให้จิตใจเกลี้ยง ช่วยให้จิตใจเหมาะแก่ที่จะเข้าใจธรรมชาติดำเนินขึ้น... ในแง่ของที่ว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือในแง่ที่มันจะต้องเป็นไปอย่างนั้น ซึ่งไม่ต้องดัดแปลง ไม่ต้องลำบากยากเย็น...” นอกจากนี้ ท่านยังกล่าวอีกว่า “...มันไม่มีแบบอะไรที่ตายตัว เอาตามสบายอย่างง่ายที่สุด อย่าให้มันมีปัญหาที่แล้วก็แล้วกัน ไปจำกัดตายตัวอย่างนั้นอย่างนี้ ยิ่งบ้าใหญ่ อย่าไปรู้ไปชี้มันมากนักแหละดี”^{๑๗}

๓.๑.๘ ได้รับยกย่องจากสหประชาชาติเป็นนักสันติวิธี

พุทธทาสภิกขุ ย้ำอยู่เสมอว่า “ธรรมะคือหน้าที่” เป็นการทำหน้าที่ เพื่อความอยู่รอด ทั้งทางฝ่ายกาย และฝ่ายวิญญาณ ของมนุษย์ และ ท่าน ได้ทำหน้าที่ ในฐานะ ทาสผู้ซื่อสัตย์ ของ พระพุทธเจ้า ทุกอนุแห่งลมหายใจ เข้าออก จนแม้วาระสุดท้าย แห่งชีวิต จึงไม่น่าสงสัยเลยว่า ผลงานที่ท่าน สร้างสรรค์ ไว้ เพื่อ เป็น มรดก ทางธรรมนั้น จะมีมากมาย สักปานใด ซึ่งจะขอนำมากล่าวเฉพาะ บทบาทในการสร้างสันติภาพที่โดดเด่นของท่านมี ๔ เรื่อง คือ ๑. ปณิธาน ๓

^{๑๖} สัมภาษณ์พุทธทาสภิกขุ, พระประชา ปสนนธมโม, อดีตชีวประวัติพุทธทาสภิกขุ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา), หน้า ๔๒๔.

^{๑๗} พระประชา ปสนนธมโม, อดีตชีวประวัติพุทธทาสภิกขุ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา), หน้า ๔๒๖.

ประการของพุทธทาส ได้แก่ ๑. การเข้าถึงหัวใจของศาสนาของตน ๒. ออกมาจากเสียอำนาจวัตถุนิยม ๓. ออกมาจากเสียอำนาจวัตถุนิยม และ ๔. คริสตธรรม พุทธธรรม

ท่านสอนเน้นเรื่องหลักธรรมปฏิบัติสมุปปาต ตถตา สุธมฺมา ซึ่งนำไปสู่ไม่เห็นแก่ตัวทุกระดับ ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายของทุกศาสนา หลักพุทธศาสนาไม่มีตัวตน คือไม่รู้สึกรู้ว่ามีตัวตน เวลาที่สบายที่สุดเป็นนิพพาน ๆ คือ สภาพที่ไม่มีอะไรมาปรุงแต่งจิตให้เกิดกิเลส จิตมีสมาธิมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ วางจากตัวตน เกิดขึ้นที่นี้ เดียวนี้อยู่กับคน ๆ นั้น แต่เขาบุคคลนั้นไม่รู้จัก หากเขาบุคคลนั้นไม่มีอารมณ์พระนิพพานชนิดนี้หล่อเลี้ยงชีวิตแล้ว เขาก็จะต้องเป็นบ้า ๆ ในขณะนั้น เรามีชีวิตรับอารมณ์พระนิพพานเป็นระยะหรือถาวร เป็นสิ่งที่เข้าถึงได้จริง รู้ได้จริง สัมผัสได้จริง หากการดำเนินชีวิตอยู่ในมรรคมรรค ๘ เช่น การฝึกตามอานาปานสติสูตร หรือมหาสติปัฏฐานสูตร ซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ที่พระพุทธองค์ทรงวางไว้

การทำความเข้าใจระหว่างศาสนา

พระพุทธทาสกล่าวว่า ศาสนาต้องทำความเข้าใจเพื่อร่วมมือกันทำการช่วยมนุษยชาติ อย่าเปรียบเทียบเพื่อหาความแตกต่าง ถึงยุคหนึ่งจะมีเพียงศาสนาเดียว เพื่อแก้ปัญหาการกระทบกระทั่งในระหว่างศาสนา โลกนี้มีหลายศาสนา ทุกศาสนามีจุดมุ่งหมายตรงกัน คือ ทำลายความเห็นแก่ตัวเพื่อให้เกิดสันติสุขแก่บุคคล และสังคม ทุกศาสนาต้องร่วมมือกัน ประสานสังคมให้เกิดสันติภาพ อย่าอยู่อย่างมีศัตรูกัน ก็จะเป็นความพินาศของโลก ทุกศาสนาจะคุ้มครองชีวิตและสังคมและทำหน้าที่เป็นแสงสว่าง เดียวนี้คนถือศาสนาไม่ค่อยจะมองหน้ากันเพราะยึดรูปแบบสัญลักษณ์หรือ คำสอนด้านภายนอกซึ่งแตกต่างกันมาก แต่ถ้าเจาะลึกเข้าไปให้ถึงภายในแล้วจะพบว่า พระศาสดานั้น ๆ มีความมุ่งหมายเพื่อให้เกิดสันติสุขส่วนบุคคล ส่วนสังคม อย่าเอาเปลือกนอกมาถกเถียง โต้แย้ง ขัดแย้งกัน นำมาเป็นประเด็นทะเลาะวิวาทกัน ขอให้เข้าถึงเนื้อในจะกลมกลืนกันเป็นอันเดียวกัน แนวทางที่จะร่วมมือกันได้ คือ ต้องแลกเปลี่ยนสิ่งที่เลือกกว่า สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นชอบ ให้แก่กันและกัน ช่วยมนุษยได้ ช่วยโลกได้ เรามีคำตอบในพุทธศาสนา ความทุกข์หรือปัญหาใด ๆ ในโลกทั้งหมดทั้งสิ้นนั้น ก็จะแก้ไขได้ด้วยการมี สัมมาทิฐิ ๆ เป็นเครื่องมืออันเดียวเท่านั้น สำหรับทำความเข้าใจซึ่งกันและกัน ที่จะเปลี่ยนศัตรูมาเป็นมิตร ถ้ามนุษยทุกคนมีสัมมาทิฐิแล้ว โลกนี้ก็จะกลายเป็นโลกที่ประเสริฐ ที่จะทำให้เกิดสันติภาพเกิดขึ้นได้ในโลกใบนี้ได้อย่างมั่นคงยั่งยืนตลอดไป

การหลงวัตถุเป็นทาสของการบูชาวัตถุเป็นพระเจ้า นับว่าเป็นโรคทางวิญญาณที่ขาดสัมมาทิฐิ หาซื้อวัตถุที่ไม่จำเป็นเอามาไว้เต็มบ้านเต็มเรือนเกินความต้องการ บางท่านเงินเดือนไม่พอ ก็ต้องทำการคอร์รัปชั่น มีแต่ความวุ่นวาย ทำให้โลกร้อน เพราะหลงชีวิตด้วยกิน กาม เกียรติ เป็นทาสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เราจะต้องดึงโลกออกมาเสียจากวัตถุนิยมด้วยการช่วยกันมีธรรมะ มีการปฏิบัติธรรม ต้องอาศัยอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางสายกลางที่จะขำมิฉันทิฐิ ต้องช่วยเหลือกัน

ถึงที่สุดให้รู้เรื่องธรรมะ แล้วก็ปฏิบัติธรรมจนมีธรรมะ และก็รู้จักธรรมะให้เป็นประโยชน์ในการดิ่งโลก ออกมาเสียจากวัตถุนิยม^{๑๘}

คริสธรรม พุทธธรรม: เพื่อการทำความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา

พระศาสนาทั้งหลายในโลก เกิดขึ้นมาเพื่อร่วมมือกันทำมนุษย์ที่อยู่ในโลกให้สมบูรณ์เท่าที่ควรจะได้รับ คนเราทุกคนไม่ว่าจะเป็นชนชาติใด นับถือศาสนาใด ต่างต้องการให้บ้านเมืองของตนมีความสงบร่มเย็น ให้โลกมีสันติภาพเพื่อที่เราจะได้มีชีวิตอยู่อย่างสงบเย็นเป็นปกติสุข แต่สภาพตามที่เป็นจริง มันตรงกันข้ามกับความปรารถนาบ้านเมืองของเราแตกเต็มไปด้วยปัญหาความเดือดร้อน รุนแรงมากมาย เหลือเกิน จนทุกคนหาความปลอดภัยแทบไม่ได้เลย เพราะเหตุว่าคนเราส่วนใหญ่ นับถือศาสนา กันตามทะเบียนบ้าน ตามบรรพบุรุษ มองไม่เห็นค่าของศาสนา แต่ท่านที่เห็นคุณค่าของศาสนา ก็สามารถชี้ให้เห็นได้ว่า โลกก็จะมีสันติภาพได้ ต่อเมื่อทุกคนทำหน้าที่ของตน ๆ ให้ถูกต้องสมบูรณ์ทางพระพุทธศาสนา ด้วยการทำลายความเห็นแก่ตัวให้หมดไป และทุกศาสนาต่างใช้วิธีทำลายความเห็นแก่ตัวอันก่อให้เกิดความโลภโกรธหลง เป็นต้น

ศาสนาอิสลาม ชี้ให้พยายามทำความสงบให้แก่ตนเองและผู้อื่น เป็นศาสนาแห่งวิริยะ

ศาสนาคริสต์ ชี้ให้รักผู้อื่น และช่วยเหลือผู้อื่นเสมอ เป็นศาสนาแห่งศรัทธา

ส่วนศาสนาพุทธ ชี้ให้พยายามมองให้เห็นทุกสิ่งตามความเป็นจริง ตามกฎอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนไม่ไปยึดมั่นในสิ่งใด ๆ โดยความเป็นตัวกู ของกู เป็นศาสนาแห่งปัญญา

ดังนั้น มนุษย์ทุกศาสนาต้องศึกษาและปฏิบัติตามคำสอนของศาสนาของตนเอง จนเข้าถึงสันติภาพภายในจิตตนเองและสังคม และรักกัน เมตตาต่อกันและกัน ในฐานะเป็นเพื่อน ทุกข์ เกิดแก่ เจ็บ ตาย ด้วยกัน ไม่มีอะไรเหลืออยู่ สำหรับการขัดแย้งกันในปัญหาระหว่างศาสนาเลย ^{๑๙}

ด้วยงานเผยแผ่ที่ไปมีความสัมพันธ์กับหลายศาสตร์ที่ท่านสอนเขียนท่านจึงได้รับการถวายปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ในสาขาต่างๆ จากสถาบันต่าง ๆ

สถาบันการศึกษาทั่วประเทศจึงได้ส่งครู อาจารย์ นักศึกษาไปอบรม ปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่อง ตลอดชีวิตของท่านตั้งแต่ตั้งสวนโมกข์จนถึงท่านมรณภาพ กิจกรรม หรือกิจวัตรที่ท่านทำนี้ได้สร้างสันติภาพให้คนที่ไม่เคยเข้าวัด ไม่เคยปฏิบัติธรรมได้มีหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเข้าไปในจิตใจ และได้สร้างสันติภาพให้กับคนจำนวนนับไม่ได้อีก

^{๑๘} พุทธทาส อินทปัญโญ, ประณิธาน ๓ ประการ หนังสือชุดลอยปทุม , (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๙), หน้า ๑๙๐-๑๙๒.

^{๑๙} พุทธทาส (อินทปัญโญ) , คริสธรรม พุทธธรรม , (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๙), หน้า ๒๘.

การปาฐกถาธรรมของท่าน ที่ก่อให้เกิดกระแสการวิพากษ์วิจารณ์ ทั้งในแง่วิธีการ และการตีความพระพุทธศาสนา ของท่าน กระตุ้นให้ผู้คนกลับมาสนใจธรรมะกันอย่างลึกซึ้งแพร่หลายมากขึ้น ครั้งสำคัญๆ ได้แก่ ปาฐกถาธรรม เรื่อง ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม อภิธรรมคืออะไร ปฏิจจนูปบาทคืออะไร จิตว่างหรือ สุนฺญตา นิพพาน การทำงานคือการปฏิบัติธรรม การศึกษาสู่หนทางด้วน เป็นต้น

การใช้ศัพท์ให้คนทุกศาสนาเข้าถึงสันติภาพ พุทธศาสนิกชนมีความเชื่อว่า ถ้านำคริสต์ธรรม เข้าไปสู่อินเดียในสมัยพุทธกาล ก็จะได้รับต้อนรับเป็นอย่างดี ในฐานะที่เป็นเพื่อนหรือเป็นพี่น้องกันทีเดียว เพราะคนที่นี่ในสมัยนั้นมีใจกว้าง จนถึงกับกล่าวไว้ เป็นหลักว่ามนุษย์มีหนทางที่รอดพ้น ได้โดยหนทาง ๓ อย่าง คือ ปัญญาริยะ เอาปัญญาขึ้นเป็นเบื้องหน้าก็ได้ สัทธาธิกะ เอาความเชื่อเป็นเบื้องหน้าก็ได้ และวิริยาริยะ เอาการกระทำด้วยกำลังใจอันเข้มแข็งเป็นเบื้องหน้าก็ได้ รวมเป็นสามทางด้วยกัน แล้วแต่ใครจะเลือกเอา วิธีไหนให้เหมาะแก่อุปนิสัยแห่งตน ๆ และพุทธบริษัทในทุกวันนี้ ก็ยังยอมรับหลักการอันนี้ ซึ่งเป็นของที่ธรรมชาติ หรือพระเจ้าให้กำหนดมาให้ อย่างที่จะหลีกเลี่ยงไม่ได้นั่นเอง และเมื่อพิจารณากันดู ด้วยใจอันไม่ลำเอียง ทุกคนอาจจะลงความเห็นพ้องต้องกันว่าพระพุทธศาสนาเอียงไปทางที่จะไปเป็นพวกปัญญาริยะ คริสต์ศาสนาจะเอียงไปทางสัทธาธิกะ อิสลามจะเอียงไปทางวิริยาริยะ

ท่านตีความของคำในศาสนาแต่ละศาสนาเป็นจุดรวมเพื่อไม่ให้เกิดความขัดแย้ง เช่น ใช้คำว่า “พระเจ้า” แทนทุกศาสนา เพราะท่านเชื่อว่า คำใด ในศาสนาใด ถ้าเป็นไปเพื่อความแตกแยก ไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่มนุษย์ เป็นส่วนรวมแล้ว การตีความแห่งความนั้นเป็นของผิดหรือไม่ตรงกับความประสงค์ของพระเจ้า(พุทธ คริสต์ อิสลาม) หรือเป็นการกระทำของชาตान หรือพญามารนั่นเอง การตีความสัญลักษณ์แห่งศาสนา ด้วยหลักธรรมสิ่งเดียวกัน คือ **สัญลักษณ์ไม่ทางเข็น** คือ ไม่มีฉันท พุทธศาสนา คือ ไม่มีอัตตา ไม่มีตัวตน พุทธศาสนียืนยันว่า การตีความแห่งคำใดแห่งศาสนาใด ในที่ประชุมใดก็ตาม ถ้ายินยอมกันไปทางที่เห็นว่าเป็นประโยชน์แก่มนุษย์ เป็นเบื้องหน้า โดยไม่ต้องคำนึงถึงประเพณี การตีความนั้นก็เกินไปเพื่อสร้างสันติภาพ

ท่านพระพุทธทาสเป็นบุคคลที่มีบทบาทโดดเด่นที่สุดหลังจากสมเด็จพระมหาสมเด็จเจ้า ฯ อันที่จริงพุทธทาสภิกขุได้รับอิทธิพลอย่างมากจากท่านหลังในเรื่องการตีความหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างเป็นเหตุเป็นผล การทำให้พระพุทธศาสนาปลอดจากเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์เป็นหลักการสำคัญของท่านประการหนึ่งเช่นเดียวกัน ท่านถือว่าปรมัตถธรรมเป็นคุณค่าสูงสุดของพุทธศาสนา ท่านได้ทำมากกว่าใคร ๆ ในรอบ ๕๐ ปี ที่ผ่านมาในการนำโลกุตตรธรรมกลับมาสู่พุทธศาสนา ยิ่งไปกว่านั้นท่านก็ยังได้ช่วยให้ชาวพุทธไทย ตระหนักว่าโลกุตตรธรรมเป็นสิ่งที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้ และควรถือเป็นจุดหมายของชีวิตนี้ โดยไม่ต้องเป็นพระหรือรอชาติหน้า กล่าวอีกนัยหนึ่ง ท่านได้นำเอานิพพานมาเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สำหรับชาวพุทธแทนไสยศาสตร์และอิทธิปาฏิหาริย์ ยิ่งไป

กว่านั้นการใช้ศัพท์ว่า **นิพพานที่นี่และเดี๋ยวนี้** ยิ่งก้าวไปอีกขั้นหนึ่ง ได้แก่ การทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้น มาอยู่ใกล้กับเรามากขึ้น เป็นสิ่งที่เราสามารถสัมผัสหรือเข้าถึงได้ในทุกขณะแห่งชีวิตประจำวัน

ผลงานทางงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาและวิชาการทั้งหมดที่กล่าวมาเป็นเพียงตัวอย่าง เท่านั้นที่ผู้วิจัยได้ยกมานำเสนอ เพื่อเป็นเครื่องยืนยันว่าท่านได้สร้างบทบาทในการสร้างสันติภาพ ให้กับตัวท่านเองและสังคมมีเป้าหมายเพื่อถอนทุกข์หรือความขัดแย้ง ทำให้เกิดสันติภาพทั้ง ภายในและภายนอกอย่างแท้จริง การประชุมสมัชชาสามัญองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม แห่งสหประชาชาติ(ยู เนสโก) ที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๔๘ พิจารณา การยกย่องเฉลิมฉลองบุคคลสำคัญ หรือผู้มีผลงานดีเด่นและเหตุการณ์สำคัญ ทางประวัติศาสตร์ ประจำปี ๒๕๔๙-๒๕๕๐

๓.๑.๙ ก่อนกาลมรณภาพ

พระสิงห์ทอง เขมियो ท่านเป็นชาวจังหวัดขอนแก่น มีโอกาสไปจำพรรษาอยู่สวนโมกข์และ ได้ถวายตัวเป็นพระอุปัชฌาครูแลอาจารย์พุทธทาสภิกขุ ได้เล่าว่าในเช้าเวลาประมาณ ๔.๐๐ น.ของ วันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๓๖ พุทธทาสภิกขุลุกขึ้นเตรียมงานที่จะพูดในวันคล้ายอายุที่๒๗ พฤษภาคม ๒๕๓๖ ซึ่งเป็นครบรอบวันเกิดของท่านเอง และจะมีการจัดงานคล้ายอายุขึ้นเป็นประจำทุกปี แต่สักครู่ หนึ่งท่านก็ปิดไฟล้มตัวลงนอนและบอกท่านสิงห์ทอง ให้พระไปตามพระครูปลัดศีลวัฒน์ (โพธิ์ จันทสโร) เจ้าอาวาสวัดธารน้ำไหลสวนโมกข์ มาพบท่านท่านได้กล่าวกับท่านพระครูปลัดศีลวัฒน์ ว่า “เด+ น่ากลัวอาการเดิม (เส้นเลือดในสมองอุดตัน) จะกลับมาอีก...นอกจากนี้ ยังบอกท่านพรเทพ ฐิตปัญโญ ว่า ...เอายามของเรามาที ไปเก็บ แล้วก็กุญแจในกระเป๋านี้ เอาไปด้วย เราไม่อยากจะตายคากุญแจ (กุญแจตู้เอกสารหนังสือ)...จนเวลาประมาณ ๗.๐๐น. เศษ ท่านได้กล่าวกับ นพ.ประยูร ที่เข้ามาพบ ท่านว่า ...มันเปลี่ย วันนี้ไม่อยากทำอะไร เดินก็ไม่เดิน ข้าวก็ไม่ฉัน แล้วไม่อยากฉัน มันเปลี่ยเหลือเกิน ... แล้วท่านก็นอนทำท่าจะหลับเวลาประมาณ ๘.๐๐ น. พุทธทาสภิกขุ เรียกท่านสิงห์ทอง อีกครั้ง และกล่าวว่า “ทอง ทอง เราจะพูดไม่ได้แล้ว ลิ่นมันแข็งไปหมดแล้ว” จากนั้น ท่านก็พูดออกมาอีก ๔-๕ ช่วง แต่พระรูปอื่น ๆ แสดงปฏิกิริยาว่า “รับรู้ไม่ได้ ท่านก็หยุด แล้วท่านก็สาธยายธรรม ซึ่งท่านพระครูปลัดศีลวัฒน์ จับได้ว่า พุทธทาสภิกขุ สาธยาย “นิพพานสูตร” ทบทวนไป ทบทวนมา

“...อดีต ภัททเว ตทายตณฺ, ยตถ เนว ปฐวี น อาโป น เตโช น วา โย, น อากาसानญายตณฺ น วิญญานญ จายตณฺ น อาภิญจณญายตณฺ น เนวสณญานาสนญายตณฺ, นายนํ โลโก น พรโลโก น อุโก จนทิมสุริยา, ตมทํ ภัททเว เนว อาคตํ วทามิ น คตํ น จุตํ น จุตํ น อุปปตํติ อปปตัญญํ อปปตตํ อนา รมมณ เมว ตํ, เอ เสวนโต ทุกขสชาติ...”

คำแปลว่า...ภิกษุทั้งหลาย “สิ่ง” สิ่งนั้นมีอยู่, เป็นสิ่งซึ่งในนั้นไม่มีดิน ไม่มีน้ำ ไม่มีไฟ ไม่มี ลม, ไม่ใช่อาภาสานัญจายตนะ ไม่ใช่อาภิญจณญายตนะ ไม่ใช่เนวสณญานาสนัญจายตนะ, ไม่ใช่โลกนี้

ไม่ใช่โลกอื่น, ไม่ใช่ดวงจันทร์ หรือดวงอาทิตย์ทั้งสองอย่างภิกษุทั้งหลาย ในกรณีอันเดียวกับ “สิ่ง” สิ่งนั้น เราไม่กล่าวว่ามีที่มา, ไม่กล่าวว่ามีที่ไป ไม่กล่าวว่ามีที่หยุด ไม่กล่าวว่ามีที่จุติ, ไม่กล่าวว่ามีที่ก่อกำเนิด, สิ่งนั้นมีที่ตั้งอยู่, สิ่งนั้น มิได้เป็นไปและสิ่งนั้นมีที่เสื่อม ; นั้นแหละคือที่สุดแห่งทุกข์ละพุทธาสภิกขุได้สาธยายนิพพานสูตร จนกระทั่งท่านหมดความรู้สึกไป

เนื่องจากเส้นเลือดในสมองแตก ปริมาณเลือดมากขึ้น ๆ จนกดทับเนื้อสมองต่อจากนั้น คณะศิษย์ได้นำท่านเข้ารับรักษาที่ รพ.สุราษฎร์ธานี และ นำท่านกลับสวนโมกข์ ในวันที่ ๒๗ พฤษภาคม จากนั้นได้นำท่านเข้ารับรักษาที่ โรงพยาบาลศิริราช อีกครั้ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ทรงรับไว้เป็นคนไข้ในพระบรมราชานุเคราะห์ด้วย จวบจนถึงวันที่ ๘ กรกฎาคม เวลาประมาณ ๑๐.๓๐ น. คณะศิษยานุศิษย์ จึงนิมนต์ท่านกลับสู่สวนโมกข์ พร้อมคณะแพทย์ที่เฝ้าดูแลอย่างใกล้ชิด จนในที่สุด ชีพจรท่านหยุดเต้น พุทธาสภิกขุได้มรณภาพโดยสงบ เมื่อเวลา ๑๑.๒๐ น. ของวันศุกร์ที่ ๘ กรกฎาคม ๒๕๓๖ รวมอายุท่านได้ ๘๗ ปี ๑ เดือน ๑๑ วัน^{๒๐}

สังขารมรณบทสุดท้ายของชีวิตพุทธาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

สังขารมรณบทสุดท้ายของชีวิต ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย มันเป็นธรรมดา เช่นนั้นเอง (ตถตา) เห็นธรรมชาติคือเห็นความเป็นเช่นนั้นเอง

แม้ในความพยายามที่จะทำตามปณิธานนี้ จะทำให้ บางคนไม่เข้าใจท่าน ไม่ชอบท่าน ต่ำว่าท่าน หาวว่า ท่านจ้วงจาบพระพุทธศาสนา เป็นเดียรถีย์ เป็นคอมมิวนิสต์ หรือรับจ้างคนคริสต์ มาทำลายล้าง พระพุทธศาสนา ก็ตาม แต่ท่านกลับรับฟัง คำวิจารณ์ เหล่านี้ด้วยใจเป็นกลาง ถือเป็นการแลกเปลี่ยนทางความคิด ในเรื่อง เนื้อหา และ หลักการ มากกว่า ที่จะก่อความ ขัดแย้ง ส่วนตัว เพราะท่านมีหลัก ในการทำงานว่า

“พุทธบุตร ทุกคน ไม่มี กังวล ในการ รักษา ชื่อเสียง มีกังวล แต่การ ทำความบริสุทธิ์เท่านั้น เมื่อได้ทำความ บริสุทธิ์ มองเห็นชัดเจนใจอยู่แล้วว่า นี่มันบริสุทธิ์ เป็นธรรมแท้ ใครจะชอบหรือไม่ชอบก็ตาม เราต้องทำด้วยความ พยายาม อย่างสุดชีวิต จะมีชื่อเสียง หรือไม่นั้น อย่า นึกถึงเลยเป็นอันขาด จะกลายเป็น เศร้าหมอง และ หลอกลวง ไปไม่มาก ก็น้อย”

ในที่สุด ท่านก็ได้รับการยอมรับ จากวงการคณะสงฆ์ไทย วงการศึกษาของไทย และวงการศึกษาระดับของโลก ได้รับการยอมรับให้เป็นเสนาบดีแห่งกองทัพธรรมในยุคหลัง กิ่งพุทธกาล เยี่ยงพระมหากัสสปะ ในครั้งพุทธกาล

สมณศักดิ์ที่ท่านได้รับ

๑. เป็นพระครูอินทปัญญาจารย์ พ.ศ. ๒๕๔๙

^{๒๐} นพ. นิธิพัฒน์ เจียรกุล, ท่านอาจารย์พุทธทาส คนไข้ที่ผมรู้จัก, หน้า ๑๑๓.

๒. เป็นพระราชอาคันตุกะชั้นสามัญ ที่พระอริยนั้นทมนี พ.ศ. ๒๔๙๓
๓. เป็นพระราชอาคันตุกะชั้นราช ที่ พระราชชัยกวี พ.ศ. ๒๕๐๐
๔. เป็นพระราชอาคันตุกะชั้นเทพ ที่ พระเทพวิสุทธิเมธี พ.ศ. ๒๕๑๔
๕. เป็นพระราชอาคันตุกะชั้นธรรม ที่ พระธรรมโกศาจารย์ พ.ศ. ๒๕๒๐

แม้ท่านจะมีชื่อ สมณศักดิ์ ตามลำดับ หลายชื่อ แต่ท่านจะใช้ ก็ต่อเมื่อมีความจำเป็น ต้องติดต่อ ทางราชการ เท่านั้น ถ้าเป็นเรื่องอื่นแล้ว ท่านจะใช้ ชื่อว่า “พุทธทาส อินทปัญโญ” เสมอ แสดงให้เห็นถึงความอ่อนน้อม ถ่อมตัวของท่านประการหนึ่ง ชื่อพุทธทาสนี้ เป็นที่มาแห่งอุดมคติของท่านนั่นเอง

๓.๒ ผลงานของพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๓.๒.๑ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะต้น (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๓ – ๒๔๘๕) สามารถสรุปได้ดังนี้

ช่วงระยะต้น (พ.ศ.)	หนังสือ/หัวข้อธรรมที่สำคัญ	สถานที่เขียน/แสดง
พ.ศ. ๒๔๗๓	ประโยชน์แห่งทาน	วัดปทุมคงคา
พ.ศ. ๒๔๗๓	พระพุทธานุภาพชั้นปุถุชน	วัดปทุมคงคา
พ.ศ. ๒๔๗๕	ตามรอยพระอรหันต์	สวนโมกข์ (พุมเรียง)
พ.ศ. ๒๔๗๖	ทำไมไม่ไปกับพระโลกนาถ	สวนโมกข์ (พุมเรียง)
พ.ศ. ๒๔๗๗	พุทธประวัติจากพระโอษฐ์	สวนโมกข์ (พุมเรียง)
พ.ศ. ๒๔๗๘	อริยสัจจากพระโอษฐ์	สวนโมกข์ (พุมเรียง)
พ.ศ. ๒๔๗๘	พุทธศาสนาในถิ่นไทยภาคใต้	สวนโมกข์ (พุมเรียง)
พ.ศ. ๒๔๘๓	ไฟไหม้โลกถึงพุทธกาล	สวนโมกข์ (พุมเรียง)
พ.ศ. ๒๔๘๓	วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม	กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๔๘๕	ผลแห่งความสงบในฐานะพุทธธรรม	กรุงเทพมหานคร

๓.๒.๒ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะกลาง (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๖ – ๒๕๒๙)

จากการวิจัยประวัติของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะกลาง (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๖ – ๒๕๒๙) ปรากฏผลจากการวิจัยดังนี้

(๑) ช่วงสร้างสวนโมกข์ใหม่

พรรษาที่ ๑๘ (พ.ศ. ๒๔๘๖) ท่านได้ซื้อที่บริเวณธารน้ำไหลจากหลวงพรหมปัญญาเพราะต้องการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มีความก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น จึงจำเป็นต้องอาศัยเนื้อที่ในการก่อสร้างเพื่อเป็นสื่อในการศึกษาธรรมะ และยังสามารถเขียนบทความเรียบเรียงเชิง อัตชีวประวัติเกี่ยวกับชีวิตและงานในสวนโมกข์ที่ผ่านมาชื่อ “สิบปีสวนโมกข์” และได้รับนิมนต์ให้แสดงพระธรรมเทศนาที่กรุงเทพมหานคร ในงานพระราชทานเพลิงศพของสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) ในหัวข้อเรื่อง “ลักษณะอัศจรรย์บางประการของพระนิพพาน”

พรรษาที่ ๑๙ (พ.ศ. ๒๔๘๗) ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าฝ่ายองค์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาประจำจังหวัดสุราษฎร์ธานี เพราะเห็นว่าการทำงานของท่านได้เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายจึงเป็นต้นแบบอย่างดีให้กับพระนักเผยแผ่ที่ทำงานด้านนี้ และในปีนั้นได้ย้ายมาจำพรรษาที่สวนโมกข์แห่งใหม่ บริเวณธารน้ำไหลเขาพุทธทองสวนโมกข์ (ไชยา) ตำบลเสม็ด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ด้วยบทบาทการเผยแผ่อย่างต่อเนื่องทางคณะของพระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์ อดีตผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ ได้มาฟังธรรมและสนทนาธรรมด้วยเสมอ

พรรษาที่ ๒๐ (พ.ศ. ๒๔๘๘) และใน พรรษาที่ ๒๑ (พ.ศ. ๒๔๘๙) ท่านได้รับพระราชทานแต่งตั้งสมณศักดิ์ที่ พระครูอินทปัญญาจารย์ ในปีนี้ได้ปาฐกถาที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในหัวข้อเรื่อง “พุทธธรรมกับสันติภาพ” และในวันที่ ๒ มีนาคม ๒๔๘๙ ได้ยุติบทบาทของสวนโมกข์เก่า (พุมเรียง) โดยสิ้นเชิง และได้ปาฐกถาธรรมที่สมาคมพุทธบริษัทไทยจีนประจำกรุงเทพมหานครในหัวข้อเรื่อง “ข้อควรทราบเกี่ยวกับหลักพุทธศาสนาระหว่างนิกายต่างๆ”

พรรษาที่ ๒๒ (พ.ศ. ๒๔๙๐) ท่านได้ปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยที่กรุงเทพมหานครโดยปาฐกถาในหัวข้อเรื่อง “พุทธธรรมกับเจตนารมณ์แห่งประชาธิปไตย” ซึ่งมี ฯพณฯ ปรีดี พนมยงค์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในขณะนั้นเข้าฟังด้วย และในปีนี้ยังได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน ๒๔๙๐ และได้ปาฐกถาที่หอประชุมใหญ่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพมหานครในหัวข้อเรื่อง “พระพุทธศาสนาจะช่วยพวกเราในปัจจุบันได้อย่างไร” และท่านได้เริ่มแปล “สูตรของเว่ยหล่าง” เขียนลงหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายไตรมาส

พรรษาที่ ๒๓ (พ.ศ. ๒๔๙๑) ท่านได้ให้คำแนะนำในการจัดทำหนังสือพิมพ์ชาวพุทธแก่คณะพุทธนิคมเชียงใหม่เพื่อต้องการนำหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจากสวนโมกข์มาเผยแผ่ต่อที่จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อกลับมาสวนโมกข์แล้วในช่วงระยะก่อนเข้าพรรษาได้ออกตระเวนเทศนาตามเกาะสมุย และเกาะพะงัน และในปีเดียวกันนั้นได้ปาฐกถาที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยในหัวข้อเรื่อง “ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม” และในวันที่ ๕ มิถุนายน ๒๔๙๑ เริ่มถูกโจมตีในข้อหาเกี่ยวกับคอมมิวนิสต์ ซึ่งเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์เป็นอย่างมาก เพราะได้วิจารณ์อย่างตรงประเด็นว่า “ผู้ที่นับถือพระพุทธเจ้า

อย่างมมาย จนทำให้ผู้นับถือไม่สามารถเข้าถึงพระธรรมคำสอนได้” ต่อมาภายหลังได้จัดพิมพ์เป็นหนังสือ^{๒๑}

พรรษาที่ ๒๔ (พ.ศ. ๒๔๙๒) ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าองค์การเผยแผ่ประจำภาค ๕ (ภาคใต้ ๑๔ จังหวัด) และได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดพระบรมธาตุไชยา

ในวันที่ ๓๐ มิถุนายน ๒๔๙๒ เพราะเห็นว่าท่านมีความสามารถในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและมีความรู้ในเรื่องของประวัติศาสตร์และโบราณคดีด้วยจึงได้รับมอบหมายให้ดำรงตำแหน่งนี้จึงทำให้บทบาทด้านการเผยแผ่เพิ่มมากขึ้น และได้ไปปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยในหัวข้อเรื่อง “ขยายความภูเขาแห่งวิสุทธิธรรม”

พรรษาที่ ๒๕ (พ.ศ. ๒๔๙๓) ท่านได้เขียนหนังสือเรื่อง “โบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน” และได้รับตำแหน่งให้เป็นผู้อำนวยการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สาขาประจำจังหวัดสุราษฎร์ธานี และได้เขียนบทความทดลองเสนอเกี่ยวกับจิตวิทยาแบบพุทธ เรื่อง “ปมเชื่อง” และได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานพิธี สวดกระทำนํามุรธาภิเษกสำหรับพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบัน ณ วัดพระบรมธาตุไชยา ในปีนั้นได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ที่ พระอริยณันทมุนีในวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๔๙๓ และได้ไปปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในหัวข้อเรื่อง “ข้อคิดในปัจจุบันเกี่ยวกับพุทธธรรม”^{๒๒}

พรรษาที่ ๒๖ (พ.ศ. ๒๔๙๔) ท่านได้อบรมข้าราชการในสำนักงานปลัดกระทรวงยุติธรรม และศาลที่กรุงเทพมหานครเรื่อง “ทุกข์ขัณฑ์ทศนาถา” เกี่ยวกับวิถีแห่งการบรรเทาทุกข์ซึ่งท่านต้องการเน้นในเรื่องการปฏิบัติประกอบด้วยความว่าง ให้ละวางตัวตนด้วยการยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทาน และให้ทำความเข้าใจเรื่องธรรมใน ๔ ความหมายด้วยกัน คือ ธรรม คือ ธรรมชาติธรรม คือ กฎของธรรมชาติ ธรรม คือ หน้าที่ ธรรม คือ ผลจากการปฏิบัติหน้าที่ตามกฎของธรรมชาติ เพราะต้องการเน้นให้ผู้นำเหล่านี้รู้จักทำหน้าที่ของตนให้ถูกต้อง

พรรษาที่ ๒๗ (พ.ศ. ๒๔๙๕) นายกุหลาบ สายประดิษฐ์ (ศรีบูรพา) ได้มาเยี่ยมที่สวนโมกข์ในเดือนกุมภาพันธ์ ๒๔๙๕ เพื่อสนทนาธรรม และคณะพุทธนิคมเชียงใหม่ได้ออกหนังสือพิมพ์ข่าวพุทธเมื่อวันวิสาขบูชา และมีพิธีทอดกฐินครั้งแรกที่สวนโมกข์ซึ่งเป็นครั้งแรกด้วย หลังจากนั้นไม่มีพิธีทอดกฐินอีก และท่านได้เขียนบันทึกเกี่ยวกับบทบาทสวนโมกข์ครบรอบ ๒๐ ปี ลงในพุทธศาสนารายไตรมาส ซึ่งออกรวมเป็นเพียงฉบับเดียวในปีนั้น และเริ่มมีการบรรยายธรรมะประจำเดือนในช่วงพรรษา เพื่ออบรมพระภิกษุสามเณรภายในสวนโมกข์

พรรษาที่ ๒๘ (พ.ศ. ๒๔๙๖) แสดงธรรมเรื่อง “ศาสนา คือ โรงพยาบาลของโลก” ที่โรงพยาบาลสงฆ์กรุงเทพมหานคร ในโอกาสเปิดตึกสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวรเถร) ใน

^{๒๑} พระประชา ปสนนธมโม, เล่าไว้เมื่อวัยสนทยา, หน้า ๖๙๙ .

^{๒๒} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคผลงาน , หน้า ๗๒.

วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๖ และทางคณะธรรมทานได้รับอนุญาตให้จดทะเบียนเป็น “ธรรมทานมูลนิธิ” ในวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๖ และท่านเริ่มใช้สื่อเผยแพร่ธรรมะโดยการฉายสไลด์ในเรื่องราวของพุทธประวัติและหัวข้อธรรมที่สำคัญในการปฏิบัติ

พรรษาที่ ๒๙ (พ.ศ. ๒๔๙๗) ท่านอธิฐานไม่ออกนอกเขตวัดตลอดพรรษาและได้พิมพ์หนังสือ “ทำวัตรสวดมนต์เย็นแปลฉบับสวนโมกข์” เป็นครั้งแรก และเมื่อออกพรรษา แล้วได้ไปร่วมประชุมและกล่าวปราศรัยในนามตัวแทนคณะสงฆ์ไทย ในงานฉัฐฐสังคายนาที่ประเทศพม่า เรื่อง “ลักษณะนำอัครรย์บางประการของพุทธศาสนาแบบเถรวาท” ในวันที่ ๖ ธันวาคม ๒๔๙๗ และได้เขียนหนังสือเรื่อง “โลกรอดได้แม้เพราะกตัญญู” ในวันที่ ๘ มีนาคม ๒๔๙๗ ที่แสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์แบบพุทธที่มีลักษณะนิเวศวิทยาอยู่ในตัว^{๒๓}

พรรษาที่ ๓๐ (พ.ศ. ๒๔๙๘) และ พรรษาที่ ๓๑ (พ.ศ. ๒๔๙๙) ท่านอบรมข้าราชการตุลาการครั้งแรกเรื่อง “ใจความสำคัญของพุทธศาสนา” ต่อมาได้พิมพ์เป็นเล่มชื่อ “หลักพระพุทธศาสนา” และพิมพ์ในชุดธรรมโฆษณ์ชื่อ “ตุลาการภิธรรม เล่ม ๑” การบรรยายชุดนี้ทำต่อเนื่องอีกรวม ๑๔ ครั้ง และปาฐกถาในหัวข้อเรื่อง “อุดมคติของครูตามทัศนะฝ่ายพระพุทธศาสนา” ในที่ประชุมครูทั่วประเทศ ณ หอประชุมสวนสุนันทาวิทยาลัย และท่านได้จาริกไปยังประเทศอินเดีย เพื่อนมัสการสังเวชนียสถานและสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาอื่นๆ และท่านได้เริ่มก่อสร้างอาคารธรรมทานมูลนิธิเพื่อใช้เป็นที่พักพิงหนังสือและเก็บต้นฉบับ

พรรษาที่ ๓๒ (พ.ศ. ๒๕๐๐) และ พรรษาที่ ๓๓ (พ.ศ. ๒๕๐๑) ท่านแสดงธรรมที่โรงพยาบาลสงฆ์กรุงเทพมหานครในหัวข้อเรื่อง “ธรรมคือโอสธสำหรับโลก” ในเดือนกุมภาพันธ์ ๒๕๐๐ และแสดงธรรมในโอกาส ๒๕ พุทธศตวรรษในหัวข้อเรื่อง “หนทางดับคามเลวร้ายในยุคปัจจุบัน” ที่วัดพระธาตุไชยา และในช่วงเข้าพรรษาได้แสดงพระธรรมเทศนาในหัวข้อเรื่อง “การศึกษาอย่างถูกวิธี” หรือ ธรรมวิภาคนวภูมิ จึงได้กลายเป็นหนังสือพื้นฐานเกี่ยวกับการศึกษาธรรมะที่สำคัญอย่างยิ่งของสวนโมกข์ และท่านยังได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ที่ พระราชชยศิริ^{๒๔}

พรรษาที่ ๓๔ (พ.ศ. ๒๕๐๒) ทางสถานีวิทยุ ปชส.๗ ธนบุรี ได้นำหัวข้อธรรมที่ท่านแสดงเรื่อง “หลักพระพุทธศาสนา” ที่อบรมข้าราชการตุลาการเพราะเห็นความสำคัญกับกลุ่มคนเหล่านี้ เมื่อได้เข้าใจธรรมะแล้วจะทำหน้าที่เป็นแบบอย่างที่ดีให้กับประเทศไม่เอาเปรียบผู้ที่ด้อยกว่า ท่านจึงอนุญาตให้นำไปอ่านออกอากาศได้ เรื่องนี้จึงได้นำไปออกอากาศประจำวันในเวลา เวลา ๐๖.๓๐

^{๒๓} พระประชา ปสนนธมโม, *เล่าไว้เมื่อวัยสนทยา*, หน้า ๗๐๑ .

^{๒๔} จังหวัดสุราษฎร์ธานี, *เที่ยวสวนโมกข์ให้ถึงธรรม เที่ยวถึงธรรมที่สวนโมกข์*, (สุราษฎร์ธานี : โรงพิมพ์ บริษัท แปลน โมทิฟ จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๓๑.

นาที และในช่วงระหว่างพรรษาได้บรรยายธรรมในหัวข้อเรื่อง “อานาปานสติ” (ฉบับสมบูรณ์) ซึ่งเป็นหลักสำคัญที่ต้องปฏิบัติเป็นประจำ

พรรษาที่ ๓๕ (พ.ศ. ๒๕๐๓) ท่านได้เปิดชั้นเตรียมอุดมศึกษาในโรงเรียนพุทธนิคม ซึ่งได้ทำการเปิดมาก่อนแล้ว และได้แสดงธรรมที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง “ส่วนสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ทุกคนควรรู้จัก” ตามคำอาราธนาของสมเด็จพระราชชนนีองค์อุปถัมภ์ของชมรมกลุ่มศึกษาพุทธศาสตร์และประเพณีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มีผู้ฟังประมาณ ๓,๐๐๐ คนในวันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๐๓ นอกจากนี้ท่านได้แปลหนังสือฝ่ายเซ็นชื่อ “สูตรเว่ยหล่าง”

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ช่วงสร้างสวนโมกข์ใหม่ วิเคราะห์ได้ว่า ท่านได้เขียนหนังสือ บทความ ออกเผยแผ่พระพุทธศาสนา เช่น ลักษณะอัศจรรย์บางประการของนิพพาน พุทธธรรมกับสันติภาพ ข้อความที่ควรทราบเกี่ยวกับหลักพุทธศาสนา ระหว่างนิกายต่างๆ พุทธธรรมกับเจตนารมณ์แห่งประชาธิปไตยพระพุทธศาสนาช่วยพวกเราในปัจจุบันได้อย่างไร แปลสูตรของเว่ยหล่าง ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรมทุกซัปปุหนคาถา ศาสนาคือโรงพยาบาลของโลก ลักษณะน่าอัศจรรย์บางประการของพุทธศาสนาแบบเถรวาท อุดมคติของครูตามทัศนะฝ่ายพระพุทธศาสนา บทความและหนังสือดังกล่าวล้วนแล้วมีจุดเด่นอันลุ่มลึก โดยเฉพาะภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม ท่านได้วิจารณ์ผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาอยู่อย่างมกมายตรงไปตรงมา ทำให้ถูกโจมตีในข้อหาเกี่ยวกับคอมมิวนิสต์และได้เริ่มพูดถึงคำว่า จิตว่าง ทำให้นักคิดทางพระพุทธศาสนาเริ่มจับตามองพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ว่าท่านเผยแผ่พระพุทธศาสนาถูกต้องหรือไม่ ทำให้สังคมในสมัยนั้นหันมาสนใจท่านมากขึ้น เพราะสังคมสมัยนั้นยังปกครองด้วยระบบเผด็จการ ด้วยอำนาจนิยม ใครคิดหรือเขียนหนังสือออกนอกกรอบถือว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ทำให้นักคิดนักปราชญ์ในสมัยนั้นน้อยมากที่จะคิดนอกกรอบ แต่ท่านสามารถเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยวิธีคิดแบบประยุกต์อันเป็นต้นแบบแท้ของพระพุทธศาสนาให้สังคมได้ศึกษาเรียนรู้อยู่เสมอไป

(๒) ช่วงบทบาทรู้เรื่องของสวนโมกข์

พรรษาที่ ๓๖ (พ.ศ. ๒๕๐๔) ในช่วงพรรษา ท่านได้ปาฐกถาธรรมในหัวข้อเรื่อง “ตัวกู-ของกู” เป็นการสอนให้ละความยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทาน ท่านได้เอาศัพท์มาจากภาษาบาลีคำว่า **อหังการ** ซึ่งแปลว่าการยึดมั่นว่าเป็นเรา **มมังการ** ซึ่งแปลว่า **การยึดมั่นว่าเป็นของเรา** แต่ท่านใช้เป็นข้อความสั้นๆ ว่า **ตัวกูและของกู** เพื่ออบรมพระภิกษุสามเณรเพราะเมื่อได้เข้าใจธรรมที่ท่านแสดงแล้ว จะทำให้คลายจากความยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทาน และได้ร่วมสนทนาเรื่อง “การศึกษาพระพุทธศาสนาในมหาวิทยาลัย” ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร

พรรษาที่ ๓๗ (พ.ศ. ๒๕๐๕) ท่านได้สร้างโรงมหรสพทางวิญญาณ เพื่อเป็นเครื่องมือผลิตสื่อช่วยสอนอันเป็นกลยุทธ์ในการนำพุทธศาสนิกชนให้ศึกษาธรรม และสามารถตีความหมายด้วยตนเองเมื่อมองเห็นภาพที่วาดอยู่ และมีโรงปั้นเพื่อปั้นภาพพุทธประวัติยุคก่อนมีพระพุทธรูปท่านใช้

สัญลักษณ์แทนเช่นรูป ดอกบัว หมายถึง การประสูติ ต้นโพธิ์ หมายถึงการตรัสรู้ ซึ่งภาพเหล่านั้นท่านได้ถ่ายภาพที่ประเทศอินเดียแล้วนำมาเผยแพร่ที่สวนโมกข์

พรรษาที่ ๓๘ (พ.ศ. ๒๕๐๖) ท่านได้อภิปรายแบบธรรมสภาจกฉา กับ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช ครั้งแรกในหัวข้อ “การทำงาน คือการปฏิบัติธรรม” ซึ่งท่านได้มองกว้างออกไปจากเดิมที่ว่า การนั่งวิปัสสนาด้วยการนั่งหลับตาเพียงอย่างเดียว นั้น ผู้ปฏิบัติได้ประโยชน์ในระดับหนึ่งของการปฏิบัติ แต่การทำงาน คือ การปฏิบัติธรรมในความหมายของท่านจะต้องปฏิบัติ โดยสุจริต ซึ่งเป็นหน้าที่ของคนทุกคนที่ต้องประกอบอาชีพ แต่จิตใจต้องไม่ประกอบไปด้วย โลภะ โทสะ และ โมหะ จึงทำให้เป็นสุขเพราะเป็นการปฏิบัติธรรมตามหน้าที่อย่างถูกต้องแล้ว

พรรษาที่ ๓๙ (พ.ศ. ๒๕๐๗) ท่านได้อภิปรายแบบธรรมสภาจกฉา ที่กลายเป็นวิวาทะ กับ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช ครั้งที่ ๒ ในหัวข้อ “การทำงานด้วยจิตว่าง” โดยท่านให้ความหมายคำว่าว่างนั้น มิใช่ว่างจากหน้าที่การงานแต่ว่างจาก ราคะ โทสะ และโมหะ ปราศจากความยึดมั่นถือมั่นในตัวเองของกู เพื่อให้ตนเองละความเห็นแก่ตัวลงและครั้งสุดท้ายที่หอประชุมคุรุสภา ในวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๗

พรรษาที่ ๔๐ (พ.ศ. ๒๕๐๘) ท่านได้ปาฐกถาธรรมเรื่อง “สิ่งที่เรายังเข้าใจผิดกันอยู่” ที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย กรุงเทพมหานคร ในวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๐๘ และได้ปาฐกถาธรรมเรื่อง “การส่งเสริมจริยธรรมแก่เด็กวัยรุ่น” ในที่ประชุมสามัญประจำปี ที่คุรุสภาในวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๐๘ และหนังสือเรื่อง “แก่นพุทธศาสตร์” ซึ่งเรียบเรียงจากปาฐกถาธรรม ณ โรงพยาบาลศิริราช เมื่อปี ๒๕๐๔ – ๒๕๐๕ ได้รับยกย่องจากองค์การยูเนสโก ให้เป็นหนังสือดีเด่น ประจำปี ๒๕๐๘

พรรษาที่ ๔๑ (พ.ศ. ๒๕๐๙) ท่านได้เริ่มมีวันคล้ายวันเกิด โดยท่านจะแสดงธรรมะและเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ที่มีาร่วมฟังได้ถามข้อสงสัยในเรื่องราวที่ท่านแสดง รวมไปถึงการที่ท่านถูกโจมตีและกล่าวหาด้วยวิธีต่างๆ ครั้งแรกในวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๐๙ และปาฐกถาเรื่อง “สิ่งที่เรายังสนใจกันน้อยเกินไป” ในที่ประชุมขององค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก ณ พุทธสถานเชียงใหม่ ในวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๙ และปาฐกถาธรรมเรื่อง “ผีหัวเราะมนุษย์” แก่ผู้ร่วมประชุมยุวพุทธิกสมาคมทั่วประเทศครั้งที่ ๑๐^{๒๕}

พรรษาที่ ๔๒ (พ.ศ. ๒๕๑๐) ท่านได้เป็นประธานอบรมพระธรรมทูตรุ่นแรกที่จะไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ และปาฐกถาเรื่อง “คริสต์ธรรม - พุทธธรรม” ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบหลักธรรมนำมาประยุกต์ให้เป็นไปในแนวทางเดียวกัน คือ การทำความเข้าใจกันระหว่างศาสนา ที่วิทยาลัยพระคริสต์ธรรมเชียงใหม่ และในพรรษาได้เริ่มบรรยายชุด “ธรรมปาฐกโมกข์” แก่พระภิกษุสามเณรภายในสวนโมกข์ และได้กระทำต่อเนื่องทุกพรรษาจนถึง พ.ศ. ๒๕๑๔

^{๒๕} พระประชา ปสนนธมโม, เล่าไว้เมื่อวัยสนทยา, หน้า ๗๐๔.

พรรษาที่ ๔๓ (พ.ศ. ๒๕๑๑) ท่านเป็นประธานในการประชุมสมาคมพุทธศาสนาทั่วประเทศครั้งที่ ๑๖ ณ ค่ายลูกเสือธรรมบุตรซึ่งอยู่ติดกับสวนโมกข์ ในวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๑๑ และพระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์ (วงศ์ ลัดพลี) ซึ่งเป็นสหายในธรรมของท่านถึงแก่อนิจกรรมในวันที่ ๑๙ เมษายน ๒๕๑๑ และได้ตั้งกองทุนชื่อ “ทุนพระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์” เพื่อนำดอกผลไปใช้ในกิจการของธรรมทานมูลนิธิ และท่านจึงได้เริ่มโครงการพิมพ์หนังสือชุดธรรมโฆษณ^{๒๖}

พรรษาที่ ๔๔ (พ.ศ. ๒๕๑๒) ท่านได้บรรยายชุด “บรมธรรม” ซึ่งเป็นธรรมที่ประกอบกการบรรยายประจำวันเสาร์ภาคมาฆบูชาและวิสาขบูชา อบรมพระนิสิตภาคฤดูร้อนที่ประจำอยู่ในสวนโมกข์ และในพรรษาบรรยายชุด “สุญญตาปริทรรศน์” คือ ภาวะของจิตว่างอันจะเป็นเส้นทางสายพระอรหันต์เพื่อขึ้นโลกุตระธรรม แต่สามารถนำมาฝึกฝนให้บรรลุในฝ่ายคฤหัสถ์ได้ คือ ทำให้จิตเปี่ยมไปด้วยความสะอาด สว่าง สงบ

พรรษาที่ ๔๕ (พ.ศ. ๒๕๑๓) ท่านได้บรรยายชุด “ฆราวาสธรรม” ซึ่งเป็นหลักธรรมของผู้ครองเรือนที่จะต้องปฏิบัติอย่างจริงจัง จึงทำให้เกิดความสามัคคีในครอบครัวและครอบครัวมั่นคง ยั่งยืนได้นั้นต้องประกอบด้วย หลักธรรม ๔ อย่าง คือ สัจจะ ความจริงใจต่อกันหมด ความรู้จักข่มใจของตนเอง ขันติ ความอดทน จาคะ รู้จักเสียสละซึ่งกันและกัน หัวข้อธรรมในเรื่องนี้ได้บรรยายแก่พระนิสิตภาคฤดูร้อน

พรรษาที่ ๔๖ (พ.ศ. ๒๕๑๔) ท่านได้เริ่มบรรยายธรรมประจำวันเสาร์โดยจะปรับเปลี่ยนหัวข้อธรรมให้สอดคล้องกับคนที่มาฟัง ถ้าเป็นพุทธศาสนิกชนทั่วไปจะบรรยายหลักธรรมอันลุ่มลึกขึ้น แต่ถ้าเป็นนักเรียนนักศึกษาจะเน้นเรื่องศีลธรรมเป็นหลัก และในปีนั้นได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ที่ พระเทพวิสุทธิเมธี และได้เขียนชี้แจงเกี่ยวกับเรื่องปฏิจกสมุสบาบท เพื่อให้มีความเข้าใจตรงกันว่าเป็นเรื่องของกาเกิดทุกข์และความดับทุกข์อันเป็นตัวแท้ของพระพุทธศาสนาเพราะ พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องของความทุกข์โดยตรง^{๒๗}

พรรษาที่ ๔๗ (พ.ศ. ๒๕๑๕) ท่านได้บรรยายชุด “แก่นพุทธศาสตร์” ซึ่งว่าด้วยแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา ที่โรงพยาบาลศิริราช และบรรยายชุด “สอนพุทธศาสนาผ่านคัมภีร์ไบเบิล” เพื่อต้องการแสดงให้เห็นว่าคำสอนของพระเจ้านั้นให้ละอึดตา ละความเห็นแก่ตัวเพื่อต้องการสร้างโลกนี้ให้มีความสงบเย็น และได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาอุโบสถวัดธารน้ำไหลบนยอดเขาพุทธทองในปี ๒๕๑๕

พรรษาที่ ๔๘ (พ.ศ. ๒๕๑๖) ท่านได้บรรยายเรื่อง “มหาวิทยาลัยกับความรู้เรื่องจิต” แก่อาจารย์และคณะแพทยศาสตร์จากมหาวิทยาลัยมหิดล ที่สวนโมกข์ในวันที่ ๓๐ สิงหาคม ๒๕๑๖

^{๒๖} จังหวัดสุราษฎร์ธานี, เทียวสวนโมกข์ให้ถึงธรรม เทียวถึงธรรมที่สวนโมกข์, หน้า ๓๑.

^{๒๗} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคผลงาน, หน้า ๗๑.

และเขียนบทความขนาดยาวเรื่อง “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ” ตามคำนิมนต์ของพระคณาจารย์ สุมังค (ปิ่นทนต์ ปัทมสถาน) ข้าราชการตุลาการ เพื่อพิมพ์ในหนังสือครบรอบ ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวรเถร) และบรรยายเรื่อง “ประชาธิปไตยแบบสังคมนิยม” ในสวนโมกข์ วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๖ และท่านได้อาพาธในขณะที่บรรยายธรรมได้เข้ารับการรักษาทันทีที่ โรงพยาบาลศิริราช ในเดือนธันวาคม ๒๕๑๖

พรรษาที่ ๔๙ (พ.ศ. ๒๕๑๓) ท่านได้บรรยายเรื่อง “มหิตลธรรม” แก่พระนิสิตภาคฤดูร้อน และบรรยายเรื่อง “สังคมนิยมตามหลักแห่งพระศาสนา” เป็นการเน้นเรื่องเกี่ยวกับหลักระบบศีลธรรม มีธรรมค้อยกำกับตลอดเวลา ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจ เพราะเชื่อว่าถ้าคนมีศีลธรรมปัญหาเศรษฐกิจจะแก้ไขได้เอง เป็นเรื่องเสรีภาพเช่นเดียวกันแต่ไม่ใช่เสรีภาพทางชนชั้น หากเป็นเสรีภาพที่ปกครองโดยการตกอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลส

พรรษาที่ ๕๐ (พ.ศ. ๒๕๑๔) ท่านได้จัดพิมพ์หนังสือเสนอแนวคิดเรื่อง “ธรรมมิกสังคมนิยม” เป็นการนำเสนอทางออกให้แก่สังคมซึ่งเป็นช่วงที่มีความขัดแย้งรุนแรงระหว่างฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวาในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ และบรรยายชุดโมกข์ธรรมประยุกต์ สำหรับพระนักศึกษา ภาคฤดูร้อน และบรรยายเรื่อง “พระพุทธเจ้ามีอุดมคติเป็นสังคมนิยม” และบรรยายเรื่อง “สังคมนิยมที่ช่วยโลกได้” ในวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๑๔

พรรษาที่ ๕๑ (พ.ศ. ๒๕๑๕) และพรรษาที่ ๕๒ (พ.ศ. ๒๕๑๖) ตลอดถึง พรรษาที่ ๕๓ (พ.ศ. ๒๕๑๗) ท่านได้พิมพ์หนังสือเรื่องปฏิสังขสมุปาตจากพระโอษฐ์ เป็นการแปลพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีเพื่อให้มีความหมายที่เข้าใจง่ายในยุคปัจจุบันในครั้งแรกนั้นโดยมีผู้คอยช่วยเหลือคือ พระมหาสำเร็จ สุขธาวาสี ซึ่งเป็นพระภิกษุวัดสวนโมกขพลาราม ผู้ตั้งใจมาปฏิบัติธรรมและช่วยงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สวนโมกข์ได้ช่วยตรวจสอบจนจบ และเริ่มปาฐกถาธรรมทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยทุกวันอาทิตย์ที่ ๓ ของเดือน^{๒๘}

พรรษาที่ ๕๔ (พ.ศ. ๒๕๑๘) ท่านได้บรรยายชุด “ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ” ซึ่งท่านได้อธิบายว่าในพระพุทธศาสนามีพระเจ้าเหมือนกันเพียงแต่ไม่เรียกว่า Good แต่เรียกธรรม (ธรรมชาติ) พระเจ้าของชาวคริสต์ คือ กฎสูงสุดของธรรมชาติโดยความดีความงาม พระเจ้าตรัสให้อาดัมรับประทานผลไม้ต้องห้าม ถ้าขึ้นรับประทานจะต้องตาย คำว่า ตาย เป็นภาษาธรรม หมายถึง ตายทางวิญญูณ และได้รับปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาพุทธศาสตร์จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พรรษาที่ ๕๕ (พ.ศ. ๒๕๑๙) และพรรษาที่ ๕๖ (พ.ศ. ๒๕๒๐) ตลอดถึง พรรษาที่ ๕๗ (พ.ศ. ๒๕๒๑) สวนโมกข์ครบ ๕๐ ปี ท่านได้พิมพ์แถลงการณ์ ๕๐ ปีสวนโมกข์ และยังได้พิมพ์หนังสือ

^{๒๘} พระประชา ปสนนธมโม, เล่าไว้เมื่อวัยสนทยา, หน้า ๗๐๗.

ชุดกฏบัติของพุทธบริษัทในวันวิสาขบูชา และได้นำพระประธานที่ปั้นโดยพระทองสุข ธรรมวโร นำมาประดิษฐานที่บนอุโบสถวัดธารน้ำไหลบนเขาพุทธทองเมื่อสวนโมกข์มีอายุครบ ๕๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๕๒๕

พรรษาที่ ๕๘ (พ.ศ. ๒๕๒๖) และพรรษาที่ ๕๙ (พ.ศ. ๒๕๒๗) ท่านได้พิมพ์อริยสัจจากพระโอษฐ์ฉบับสมบูรณ์ เพื่อเป็นการง่ายและเหมาะสมสำหรับการปฏิบัติให้สมกับข้อที่ว่าอริยสัจเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เป็นที่รวบรวมแห่งพระพุทธวจนะทั้งปวง พระองค์ทรงประสงค์ให้ช่วยกันเผยแผ่เพื่อประโยชน์แก่มวลมหาชนทั้งเทวดาและมนุษย์ และได้รับคัดเลือกจากทางราชการในฐานะบุคคลผู้ทำประโยชน์ในฝ่ายบรรพชิตในโอกาสสมโภชกรุงเทพมหานครครบรอบ ๒๐๐ ปี

พรรษาที่ ๖๐ (พ.ศ. ๒๕๒๘) ท่านได้อาพาธค่อนข้างหนักตั้งแต่ต้นปี แต่ไม่ละทิ้งเรื่องการแสดงธรรม และได้รับปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาอักษรศาสตร์ (ศาสนาและปรัชญา) จากมหาวิทยาลัยศิลปากร และได้รับปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาศึกษาศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยรามคำแหง และได้ซื้อที่ดินหน้าเขาน้ำร้อนประมาณ ๒๐ ไร่เพื่อสร้างสวนโมกข์นานาชาติ เพราะที่ดินแปลงนี้ได้ประกาศขายมาช้านานแล้วแต่ไม่มีคนซื้อ เนื่องจากที่ดินทำประโยชน์ไม่คุ้มค่าในการลงทุน เจ้าของที่ดินได้ปลูกมะพร้าวแต่ไม่ค่อยเจริญงอกงามเพราะมีน้ำพุร้อนไหลบ่าทั่วไปและน้ำร้อนนั้นเป็นน้ำเค็มด้วย ซึ่งท่านปัญญานันทะได้ช่วยเหลือหาเงินซื้อที่เพิ่มขึ้นอีกประมาณ ๑ ล้านบาท

พรรษาที่ ๖๑ (พ.ศ. ๒๕๒๙) ท่านได้เริ่มบรรยายธรรมกับชาวต่างชาติที่มาอบรมเรื่องอานาปานสติอย่างเป็นกิจจะลักษณะและเป็นระบบโดยมีพระภิกษุชาวอเมริกัน ชื่อ สันติกโรเป็นผู้แปลภาษาเพื่อให้เข้าใจภาษาที่ถูกต้อง และท่านได้รับการถวายปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์สาขาปรัชญา จากมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ และท่านได้จัดให้มีกิจกรรมธรรมสมโภชสังฆจโรโดยมีการแสดงพระธรรมเทศนาออกอากาศสดทางสถานีโทรทัศน์และวิทยุในวันคล้ายวันเกิด^{๒๙} การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ช่วงบอบบาทรุ่งเรืองของสวนโมกข์ วิเคราะห์ได้ว่า ท่านได้เขียนบทความ และหนังสือรวมทั้งการปาฐกถาธรรม ออกเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งมีเรื่องเด่นๆ เช่น ตัวกู-ของกู การทำงาน คือ การปฏิบัติธรรม การทำงานด้วยจิตว่าง แก่นพุทธศาสตร์ธรรมมิกสังคณนิยม ปฏิจาสุมุปาทจากพระโอษฐ์ หนังสือและบทความดังกล่าวล้วนแล้วแต่มีจุดเด่นอันเป็นอัตลักษณ์ของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ซึ่งมีความลุ่มลึกแหลมคมในการเขียน ถ้าอ่านหนังสือพุทธทาสภิกขุโดยไม่ละเอียด และไม่ตีความแล้วเป็นการยากที่จะเข้าใจ โดยเฉพาะผู้ที่ป็นนักคิดนักปราชญ์ ที่เป็นฆราวาสที่ไม่ประพฤติปฏิบัติธรรมอย่างจริงจังและไม่เข้าใจเรื่องวิปัสสนากัมมัฏฐานยังเป็นการยากเข้าไปอีก เช่นเดียวกับหม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช ซึ่งเป็นนักคิดนักปราชญ์ทางโลกไม่เข้าใจคำพูดของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ที่ว่าการทำงานด้วยจิตว่างกลายเป็นวิวาทะระหว่างนักปราชญ์ทางโลกซึ่งเป็นผู้ไม่ปฏิบัติธรรมกับนักปราชญ์ทางธรรมซึ่งเป็นผู้

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐๗.

ปฏิบัติธรรมอันลุ่มลึกผลงานด้านต่างๆ ของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ทุกเรื่องล้วนแล้วเป็นหลักคำสอนที่เป็นเนื้อแท้ของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น และจากบทบาทการเผยแผ่ธรรมดังกล่าวท่านได้รับการยกย่องเชิดชูเกียรติจากสถาบันการศึกษาต่างๆ จำนวนมากโดยการถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ดังกล่าวแล้วข้างต้น

สรุปได้ว่า ประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ในระยะกลางเป็นการพัฒนารูปแบบต่อเนื่องจากระยะต้นแต่จะเน้นเขียนหนังสือมากยิ่งขึ้น เน้นการปฏิบัติธรรมที่เป็นการให้รู้จักมองตนเองโดยปราศจากความโลภ โกรธ หลงเป็นผลให้การทำงานประกอบด้วยความว่าง โดยเป็นการปฏิบัติธรรมตามหน้าที่ให้เป็นไปตามหลักแห่งธรรมิกสังคณนิยม และรู้เท่าทันความเกิดดับของจิตที่เป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์ตามกระแสของปฏิจจสมุปบาทเป็นลำดับไป

สรุปผลงานการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะกลาง มีดังนี้

ช่วงระยะกลาง (พ.ศ.)	ชื่อหนังสือ/หัวข้อธรรมที่สำคัญ	สถานที่เขียน/แสดง
พ.ศ. ๒๔๘๘	พุทธธรรมกับสันติภาพ	กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๔๙๐	สูตรของเว่ยหล่าง	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๔๙๒	ขยายความภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม	กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๔๙๓	ข้อคิดในปัจจุบันเกี่ยวกับพุทธธรรม	กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๕๐๗	การทำงานด้วยจิตว่าง	กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๕๑๕	แก่นพุทธศาสตร์	กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๕๑๙	ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๘๓	อริยสัจจากพระโอษฐ์ฉบับสมบูรณ์	สวนโมกข์ (ไชยา)

๓.๒.๓ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะปลาย (ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๓๐ – ๒๕๓๖)

จากการวิจัยประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะปลาย (ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๓๐ – ๒๕๓๖) ปรากฏผลจากการวิจัยดังนี้

(๑) ช่วงก่อนอาพาธ

พรรษาที่ ๖๒ (พ.ศ. ๒๕๓๐) ท่านได้เขียนหนังสือเรื่อง ภาษาคน - ภาษาธรรม และได้ยกสวนโมกข์นานาชาติที่สร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพระราชกุศล แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบ ในวันที่ ๕ ธันวาคม

๒๕๓๐ และ ได้รับการถวายปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิตกิตติมศักดิ์จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ที่ พระธรรมโกศาจารย์^{๓๐}

พรรษาที่ ๖๓ (พ.ศ. ๒๕๓๑) ท่านได้เขียนหนังสือเรื่อง คู่มือการปฏิบัติอานาปานสติฉบับสมบูรณ์ และเริ่มใช้สวนโมกขนาถาสนาให้เป็นสถานที่ในการอบรมเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ ๙ มกราคม ๒๕๓๑ โดยคณะนักศึกษามหาวิทยาลัย Religion and Asia Studies ของมหาวิทยาลัย University of Puget Sound รัฐ Washington สหรัฐอเมริกา และได้มีการอบรมให้แก่คนไทย คือต้นเดือน (๑ - ๑๐) ปุสยเดือน (๒๐ - ๓๐) ทั้งนี้รวมไปถึงการใช้อบรมพระภิกษุสามเณรที่จำพรรษาที่สวนโมกข์หรือมาจากสถานที่ต่างๆ ด้วยเช่นกัน และได้กำหนดวัตถุประสงค์การใช้สวนโมกขนาถาสนาดังนี้ คือ ๑. ใช้เป็นสถานที่อบรมสมาธิภาวนาแก่ชาวไทยและนานาชาติ ๒. ใช้เป็นสถานที่ทำความเข้าใจระหว่างศาสนา ๓. ใช้เป็นที่ฝึกทั้งพระและฆราวาสให้มีความสามารถในการอบรมสั่งสอนเผยแผ่ธรรม

พรรษาที่ ๖๔ (พ.ศ. ๒๕๓๒) ท่านได้เขียนหนังสือเรื่องธรรมกับล้ออายุ เป็นการอธิบายธรรมตั้งแต่ท่านเริ่มก่อตั้งสวนโมกข์และได้รับการวิพากษ์วิจารณ์กล่าวหามากมาย โดยการยกตัวอย่างการเผยแผ่ธรรมของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ได้กระทำตลอดชีวิตถึงแม้จะถูกต่อต้านจากผู้คนของแต่ละวรรณะก็ตาม และได้รับการถวายปริญญาการศึกษาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ช่วงก่อนอาพาธวิเคราะห์ได้ว่า ท่านได้ยกสวนโมกขนาถาสนาที่สร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพระราชมกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ให้เป็นสถานที่ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ชาวต่างชาติและชาวไทย เป็นสถานที่ทำความเข้าใจระหว่างศาสนาด้วยกัน และเป็นที่ฝึกพระภิกษุสามเณรพร้อมกับฆราวาสให้มีความสามารถในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นการมองการณ์ไกล เพราะเมื่อบุคคลเหล่านี้ฝึกอบรมสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ถ้าเป็นพระภิกษุและฆราวาสต่างชาติจะกลับไปยังประเทศของตน ด้วยการอบรมสั่งสอนหลักธรรมในพระพุทธศาสนาให้ศาสนิกของตนได้เข้าใจ ส่วนพระภิกษุสามเณรและฆราวาสที่เป็นคนไทยกลับไปยังภูมิลำเนาของตนด้วยการอบรมสั่งสอนหลักธรรมให้พุทธศาสนิกชนเช่นกัน ดังนั้นการเผยแผ่

พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) นอกจากการเผยแผ่ด้วยตัวของท่านเองแล้วยังสร้างเครือข่ายเพื่อเป็นฐานในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งระดับประเทศและนานาชาติด้วยการตั้งคณาธิการธรรมและอุปสมบทที่สวนโมกข์ เมื่อมีความสามารถอบรมสั่งสอนได้จึงขยายกลับไปอบรมสั่งสอนตามภูมิลำเนาของตนต่อไป

^{๓๐} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคผลงาน, หน้า ๕๘.

(๒) ช่วงบั้นปลายชีวิต

พรรษาที่ ๖๕ (พ.ศ. ๒๕๓๓) - พรรษาที่ ๖๗ (พ.ศ. ๒๕๓๖) ท่านได้บรรยายธรรมประจำวันเสาร์ ซึ่งจะมีการแบ่งเป็นภาคของการเทศนาดังนี้ ภาควิสาขบูชา ภาคมาฆบูชาภาคอาสาฬหบูชา และแบ่งชุดในการเทศนา เช่น ชุดอบรมคณะผู้ปฏิบัติธรรมสมาธิภาวนาชุดการดำเนินชีวิตของคนในฆัณณมวีย ชุดธรรมะที่ต้อรู้คู่ชีวิต รวมทั้งชุดของการประมวลธรรมทั้งหมด คือ ประมวลรูปแบบแห่งสากลพรหมจรรย และครุสภได้ประกาศยกย่องเชิดชูเกียรติคุณ

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ว่าเป็นผู้ทำคุณประโยชน์อย่างสูงยิ่งต่อการศึกษาของชาติเนื่องในโอกาสที่กระทรวงศึกษาธิการครบรอบ ๑๐๐ ปี และในปีเดียวกันนี้ได้รับการถวายปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และท่านมรณภาพในปีนั้น

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มรณภาพเมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๖ เวลา ๑๑.๒๐ นาฬิกา ณ สวนโมกขพลาาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สิริอายุรวม ๘๗ ปี๖๗ พรรษา ก่อนมรณภาพ เมื่อวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๖ ท่านได้ทำพินัยกรรมเพื่อให้เป็นไปตามพระธรรมวินัย ในเรื่องการจัดการศพให้เป็นธรรมดาศที่สุด คือ^{๓๑}

๑. ให้พระครูปลัดศีลวัฒน์ (โพธิ์ จนทสโร) เป็นผู้จัดการศพ
๒. ให้ละเว้นการขอพระราชทานโกศ และทำพิธีอย่างอื่นนอกจากที่กำหนดไว้ในพินัยกรรม
๓. ให้เก็บศพในโลง ปิดมิดชิด ละเว้นการเปิดดู ละเว้นพิธีรดน้ำศพ ละเว้นการฉีดยาศพ ละเว้นพิธีสวดศพ
๔. ให้เผาศพในบริเวณเขาพุทธทอง โดยปักเสาสี่มุมและดาดผ้าขาวเป็นเพดานเท่านั้น มิให้สร้างเป็นลักษณะอื่นยิ่งไปกว่านี้ กระจุกทั้งหมดให้นำไปเก็บไว้ในที่ที่ท้าวในศาลาธรรมโฆษณ์แห่งเดียว และเทศน์มนต์ทับ สำหรับถ้านั้นให้แบ่งเป็นสามส่วน ส่วนที่หนึ่งให้นำไปโปรยที่ช่องอ่างทอง อำเภอกะสมุย จังหวัดสุราษฎร์ธานี ส่วนที่สองให้นำไปโปรยที่ต้นน้ำตาปี (เขาสก) อำเภอนม จังหวัดสุราษฎร์ธานี ส่วนที่สามให้นำไปไว้บนภูเขาประสงค์ อำเภอนาขันจังหวัดสุราษฎร์ธานี
๕. ให้จัดการศพของข้าพเจ้าตามที่ได้สั่งไว้ในพินัยกรรมนี้ มิให้จัดการอย่างอื่นนอกเหนือจากที่กล่าวมานี้

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ช่วงบั้นปลายชีวิตวิเคราะห์ได้ว่า ท่านต้องการเน้นในเรื่องการปฏิบัติสมาธิภาวนา คือ อานาปานสติเพราะได้มีการบรรยายอย่างต่อเนื่องในการอบรมให้กับพระภิกษุสามเณรและประชาชนทั่วไป โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ

^{๓๑} พุทธทาสภิกขุ, **มรดกที่ฝากไว้**, (นนทบุรี : กองทุนปัญญานันทธรรม ศูนย์สืบอายุพระพุทธศาสนาวัดชลประทานรังสฤษฎ์ อำเภอบางเกร็ด จังหวัดนนทบุรี, ๒๕๓๘), หน้า ๔- ๖.

ต้องการส่งเสริมการปฏิบัติธรรม อันเป็นแนวทางในการบำเพ็ญความเพียรทางด้านจิตใจซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต การบรรยายจึงมีความลึกซึ้งขึ้นตามลำดับเพราะต้องการพัฒนาระดับความคิดและสติปัญญาของผู้ฟัง ท่านจึงได้กำหนดวันและเวลาในการบรรยายธรรมไว้อย่างชัดเจนไม่ว่าจะเป็นวันสำคัญในทางพระพุทธศาสนาหรือในช่วงของเทศกาลต่างๆ การบรรยายธรรมของท่านแต่ละครั้งจะนำหัวข้อธรรมมาแสดงให้เหมาะสมกับสังคมปัจจุบันบางหัวข้อธรรมจะเน้นการบรรยายระดับศีลธรรมบ้าง ระดับปรมัตถธรรมบ้างโดยมิได้ขาด การบรรยายธรรมของท่านนั้นจึงเหมาะสมกับคนฟังทุกๆ กลุ่มจึงทำให้ผู้ที่มาฟังได้เข้าใจธรรมมากขึ้น

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มรณภาพไปแล้วแต่ท่านยังได้ฝากมรดกทางวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาไว้ให้เป็นแนวคิดที่เต็มไปด้วยปริศนาธรรมเพื่อให้คนได้ศึกษารวมทั้งพระภิกษุสามเณรได้อาเป็นแบบอย่าง โดยให้เว้นพระราชทานโกศและการพระราชทานเพลิงศพ ให้เผาศพบริเวณยอดเขาพุทธทอง โดยปักเสาสี่มุมและดาดผ้าขาวเป็นเพดาน เมื่อเผาศพเสร็จเรียบร้อยแล้วโดยแบ่งออกเป็นสามส่วน เอาไปโปรยช่องอ่างทอง เขาสก และบนภูเขาประสงค์ การกระทำกับศพของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ดังกล่าวล้วนแล้วแต่เป็นการเผยแผ่หลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาอีกแบบหนึ่งที่เต็มไปด้วยปริศนาธรรมให้คนได้ศึกษาหลักการที่พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้เขียนไว้ในพินัยกรรม สามารถ

วิเคราะห์ได้ว่า ท่านต้องการให้การจัดงานศพอย่างธรรมดาเรียบง่ายที่สุด และเป็นไปตามธรรมเนียมประเพณีโบราณของสังคมไทย ดังที่ เมตตา พานิช ได้กล่าวไว้ว่า การเผาศพที่กำหนดในพิธีกรรมที่ขอให้เผาศพบนยอดเขาพุทธทองนั้น เพื่อต้องการความเรียบง่ายสิ้นเปลืองน้อยที่สุดดังตัวอย่างเมื่อระยะ ๖๐ ปีที่ผ่านมาแล้วมีศพของท่านธรรมปาละ ซึ่งเป็นนักฟื้นฟูพระพุทธศาสนาชาวศรีลังกาได้ทำศพแบบง่ายๆ โดยปักเสาสี่มุมและดาดผ้าขาวเป็นเพดานซึ่งเรียกว่า สามสร้างและยังมีศพของท่านมหาตมะคานธี ซึ่งได้กระทำอย่างนี้เช่นเดียวกัน ส่วนกระดูกของท่านทั้งหมดให้นำไปเก็บไว้ในที่ศาลาธรรมโฆษณ์เพียงแห่งเดียว และให้เทซีเมนต์ทับพร้อมกับแผ่นป้ายหินอ่อนสีดำ สลักอักษรภาษาไทย ซึ่งระบุวัน เดือน ปี ที่ท่านเกิด อุปสมบท และวันมรณภาพ เพราะว่าท่านนึกถึงวันข้างหน้าซึ่งสวนโมกขพลารามแห่งนี้อาจเปลี่ยนแปลงไปตามหลักภูมิศาสตร์อาจจะมีคนมาขุดพบก็จะรู้ว่าพระพุทธศาสนาได้เคยมีเสาหลักที่มีนามว่า พุทธทาสภิกขุ และรู้ว่าที่นี่ คือ วัดก็จะได้สร้างสถูปหรือเจดีย์เพื่อเป็นอนุสรณ์ต่อไป^{๓๒}

ส่วนการลอยอังคารที่ช่องอ่างทอง ซึ่งอยู่ที่ อำเภอเกาะสมุย จังหวัดสุราษฎร์ธานีนั้นพระภวนาโพธิคุณ เจ้าอาวาสวัดสวนโมกขพลาราม ได้กล่าวไว้ว่า ท่านอาจารย์พุทธทาส ได้สนใจในอารยธรรมของอาณาจักรศรีวิชัยมาโดยตลอด และมีความเชื่อมั่นว่าช่องอ่างทองได้เป็นเส้นทางสู่อารยธรรม

^{๓๒} บทสัมภาษณ์ เมตตา พานิช, ประธานกรรมการธรรมทานมูลนิธิ, ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๕.

ดังกล่าวรวมทั้งพระพุทธรูปด้วย และช่องอ่างทองเป็นเส้นทางเดินเรือที่สำคัญในสมัยโบราณ เป็นแหล่งทรัพยากรทางทะเลที่อุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำตามธรรมชาติปลาจะโพงไข่นั่น และยังมีแหล่งปะการังพร้อมด้วยสาหร่ายซึ่งเป็นระบบนิเวศทางทะเลที่สำคัญที่สุดของจังหวัดสุราษฎร์ธานี การโปรยเก้าอี้การที่เขาประสงคซึ่งอยู่ที่อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานีนั้น สืบเนื่องมาจากเขาประสงค์เป็นสุสานบรรพบุรุษ ของตระกูลพานิช ทั้งกระดูกของโยมบิดาและมารดาของท่านได้นำมาไว้ที่นี่ อังคารของท่านเองจึงประสงค์จะนำมาไว้ที่นี่เช่นเดียวกัน เพราะต้องการความเรียบง่ายไม่ต้องไปเสียตังค์สร้างเจดีย์ให้ยุ่งยากและสิ้นเปลือง เอาภูเขาทั้งลูกนั้นเป็นเจดีย์เพราะภูเขาสามารถมองเห็นได้แต่ไกลๆ ทำให้ได้ เป็นเครื่องระลึกถึงกัน การลอยอังคารที่ต้นแม่น้ำตาปี (เขาสก) อำเภอพนม จังหวัดสุราษฎร์ธานี เพราะสถานที่แห่งนี้เป็นสถานที่เดินเรือของคนโบราณ พ่อค้า แพรและไหมได้บรรทุกเรือกำปั่นขึ้นที่อำเภอไชยา และลงเรือเล็กไปตามแม่น้ำตาปี ขึ้นตำบลเขาสก แล้วชี้ช้างไปอำเภอตะกั่วป่าแล้วเดินทางไปสู่ประเทศอินเดีย แม่น้ำตาปีถือว่าเป็นแม่น้ำสายสำคัญของจังหวัดสุราษฎร์ธานี

จากประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่ามีผลงานที่เกิดจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทั้งที่มีการจัดพิมพ์ออกเป็นประเภทงานเขียนและแปลจากภาษาต่างประเทศรวมอยู่ในชุดธรรมโมฆณ์ เช่น พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ ปฏิจลสมุปาทจากพระโอษฐ์ อริยสัจจากพระโอษฐ์ ขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์สูตรของเว่ยหล่าง - ฮวงโป พุทธประวัติฉบับแปลจาก Gospel of Buddha ส่วนที่เป็นคำบรรยายก็มีมาก รวบรวมพิมพ์เป็นเล่มหนังสือขนาดใหญ่ เรียกว่า ชุดธรรมโมฆณ์ เช่น บรมธรรมอิทัปปัจจยตา สันตัสเสตัพพธรรม โอสาเรตัพพธรรม ลอยประทุม หมุนล้อธรรมจักรขุมนุมธรรมโมฆณ์นี้รวบรวมคำสอนที่มีอยู่ทั้งหมด หากพิมพ์เสร็จเป็นหนังสือจะมีเป็นจำนวนไม่ต่ำกว่าร้อยเล่ม การบรรยายธรรม ตั้งแต่เริ่มต้นตั้งสวนโมกข์มานั้น ท่านแสดงเป็นประจำในทุกวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา และยังบรรยายธรรมตามคำอาราธนาของทางราชการ สมาคมชมรมต่างๆ ทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด พอถึงวัย ๖๐ ปี ท่านพิจารณาขอหยุดรับนิมนต์ออกนอกสวนโมกข์ ด้วยปรารถนาว่าชราแล้ว แต่ท่านยังพอมิเรียวแรงจึงขอเผยแผ่ธรรม ณ ที่สวนโมกข์บรรดาศิษยานุศิษย์ทั้งหลายเมื่อทราบการพิจารณาของท่านจึงมาฟังธรรมะตลอดอายุของท่าน

ส่วนงานที่เกี่ยวกับการสั่งสอนธรรมะ ที่แปลกใหม่ที่แตกต่างไปจากแนวคิดดั้งเดิมอาจกล่าวได้ว่า ในประเทศไทยของเรานั้น มีการเรียนรู้หลักธรรมกันเฉพาะเพียง ๓ ตา คือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตา ท่านได้พัฒนาความรู้ในเรื่องสภาวะธรรม ที่ใช้คำว่า ตา ออกไปถึง ๙ ตา คือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตา อัมมัญญิตตา อัมมนิยามตา อิทัปปัจจยตา สุนญิตตา ตถตา และ อตัมมยตา พอสรุปความได้ว่า เมื่อพุทธบริษัทปฏิบัติจนเข้าถึงแก่นแท้ของพระรัตนตรัย (พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์) องค์กรจริง จนสภาวะจิตถึงความบริสุทธิ์ สะอาด สว่าง สงบแล้วทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งในไตรสิกขา (ศีล

สมาธิ ปัญญา) ทำให้เกิดสภาวะทางปัญญารู้แจ้งในไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ความเป็นอนิจจัง เห็นว่าทุกสิ่งเปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อยไปไม่เที่ยงแท้ทุกขตา ความเป็นทุกข์ เห็นความเปลี่ยนแปลงที่อยู่สภาพเดิมไม่ได้ ไม่มีอะไรต่อต้านความเปลี่ยนแปลงนี้ได้ อนัตตา ความเป็นอนัตตา เห็นความไม่มีสิ่งอื่นที่จะมาหมายแห่งความเป็นตัวตนได้และไตรลักษณ์ทำให้เกิดสภาวะปัญญารู้แจ้งส่งผลต่อไปยังเรื่องของอัมมัญญิตตา การตั้งอยู่ตามธรรมดา อัมมนิยามตา ความเป็นไปตายตัวตามกฎเกณฑ์ของธรรมดา อิทัปปัจจยตา ความอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น สุญญตา ความว่างจากการปรุงแต่งจากความหมายแห่งตัวตน ตถตา ความเป็นเช่นนั้นเอง และคำว่า ตถตา นี้ ยังสามารถแยกแยะเป็นคำเรียกออกไปอีก คือคำว่า อวิตถตา ความไม่แปลกไปจากความเป็นอย่างนั้น อนัญญุตตา ความไม่เป็นไปโดยประการอื่นจากความเป็นอย่างนั้นและ ตาสุตท้าย คือ อตัมมยตา ความที่ไม่ต้องการสำเร็จมาจากสิ่งนั้น ความที่เอากับสิ่งนั้นไม่ได้อีกต่อไป ความเข้าใจสภาวะธรรมทั้ง ๔ ตัวอย่างลึกซึ้งอย่างแท้จริงแล้ว จะก่อให้เกิดปัญญาอย่างใหญ่หลวงมีสติสัมปชัญญะอย่างสมบูรณ์ ผัสสะอิสระจากทางอายตนะทุกครั้งไป จนอะไรๆปรุงแต่งจิตใจเราไม่ได้ มันไม่มีความหมายแห่งบวกลบ เป็นภาวะทางสายกลางอย่างแท้จริงมีปัญญาดำเนินชีวิตไปตามเหตุปัจจัย ใครก็ตามถ้าปฏิบัติมาถึงขั้นนี้ เรียกได้ว่ามาถึงขั้นหลุดพ้นละได้เด็ดขาดจากสังขารการปรุงแต่งจากอุปาทานความยึดมั่นถือมั่น หมดสิ้นอวิชชาสวะ หมดสิ้นอวิชชา นุสสัยถึงพระนิพพานเป็นที่สุด๓๓ยังมีหลักธรรมคำสอนอีกเรื่องหนึ่ง ที่ท่านมักเทศนาสั่งสอนบ่อย และในยุคแรกที่ท่านกล่าวออกมา ผู้คนส่วนมากที่ยังไม่เข้าใจมักโจมตีว่า เป็นพระสงฆ์พูดคำหยาบไม่สมควรแก่สมณวิสัย คือ เรื่องตัวกู - ของกู^{๓๓}

คำว่า **ตัวกู - ของกู** พอสรุปความได้ว่า คือความคิดปรุงแต่งขึ้นมาในรูปของกิเลส ในพระบาลีเรียกว่า อหังการ มมังการ คู่กับคำว่า **อัตตา และอัตตนิยา** อัตตา แปลว่าตัวตน อัตตนิยา แปลว่าของตน แต่คำว่า อหังการ มมังการ คำนี้แสดงความหมายรุนแรงแสดงความหมายแก่ตัวตนของตนอยู่ไม่ไหว จึงแสดงออกมาเป็นตัวกูของกูขึ้นมา อหัง แปลว่าเรา ในภาษาบาลีไม่มีคำใช้หลายคำ มีใช้คำเดียวเท่านั้น แต่ในกรณีที่ไกรธขึ้นมา มัน คือ กู อหัง คือ กู ถ้าเวลาปกติ อหัง แปลว่า เรา พูดกับพระพุทธเจ้า อหัง คือ ข้าพระพุทธเจ้า

ภาษาบาลีเป็นอย่างนี้ มมังการอย่างเดียวกัน ความรู้สึกที่เดือดจัด ถึงกับต้อง แปลว่า ของกูเรื่องอหังการ มมังการ ไม่ใช่ของใหม่ มีอยู่แล้วในบาลี คำว่า อหังการ มมังการ ใช้ได้กับกิเลสประเภทที่ละเอียด คือ ความเคยชินของกิเลสด้วย คำว่ากู ในกรณีของเรา หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นที่เต็มเปี่ยมแล้ว จึงใช้คำว่า กู - ว่าของกู ในที่นี้หมายถึง ความคิดที่ปรุงแต่งขึ้นมาในรูปกิเลส ไม่ใช่คำพูดที่ใช้เรียกคำธรรมดา ถ้าไม่เกี่ยวกับความยึดมั่นถือมั่นของกิเลส ไม่เรียกว่า ตัวกูหรือของกู^{๓๔}

^{๓๓} พุทธทาสภิกขุ, **อตัมมยตาถา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๑), หน้า๗๔-๗๕.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐๘.

ท่านยังได้กล่าวต่อไปอีกว่า เมื่อไรที่พูดว่า ตัวกู - ของกู ขอให้เข้าใจว่า มีความยึดมั่นเต็มที่จนเป็นความโลภ ความโกรธ ความงอ ที่เดือดพล่านอยู่ เช่น ถ้าถูกใจ ตัวกูอยากจะได้ เป็นราคะ เป็นโลภะขึ้นมา ถ้าไม่ชอบใจ ตัวกู โกรธ คิดร้ายอยากจะทำลายให้ตาย นี่ตัวกูมันโกรธ ถ้าเป็นความหลง คือ ไม่รู้ว่าเป็นอะไรแน่ ยังสงสัย ยังต้องการ ยังหวังอยู่ เป็นตัวกูที่งอที่กำลังเดือดอยู่ด้วยความงอ ความหลงไม่รู้ ทั้งหมดนี้เป็นความยึดมั่นถือมั่นทั้งนั้น จึงได้โลภได้โกรธ ได้หลง ถ้าพูดว่า ตัวกู - ของกูเพียงเท่านี้ ให้รู้ว่า มีความยึดมั่นถือมั่นที่เป็นกิเลสเดือดจัดอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ ตัวกู - ของกู มิได้เกิดมีอยู่ตลอดเวลา มันเพิ่งเกิดมีขึ้นเมื่อมีการสัมผัสด้วยอวิชชาและกิเลส คือ ตัณหา อุปาทานตามมา ดังนั้น เราต้องละความเห็นแก่ตัว สลัดตัวกูของกู ออกไปเสียจากจิตใจ ไปสู่ความหลุดพ้นให้ได้^{๓๕}

ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า ผลงานเผยแผ่ธรรมะของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ที่ท่านได้คิดเขียนแสดงพระธรรมเทศนาไว้มีจำนวนมาก ทำให้นักวิชาการและนักศึกษาหลายคนเห็นคุณค่าและสาระประโยชน์เป็นอย่างยิ่ง นำไปอ้างอิงในทางวิชาการเพื่อทำวิทยานิพนธ์หลายสิบเรื่องด้วยกัน ตั้งแต่ท่านสร้างสวนโมกข์ขึ้นมา ที่สวนโมกข์มีแต่งงานสำหรับการเผยแผ่ทั้งสิ้น เมื่อเริ่มมีผู้คนตามมาขอฟังคำบรรยายธรรมที่สวนโมกข์ ท่านวางแผนมุ่งเอางานเผยแผ่เป็นงานหลักถึงกับมีอุดมคติว่า จะทำงานเพื่อให้ศีลธรรมกลับมาไปจนกระทั่งตลอดชีวิต งานเผยแผ่จึงเป็นงานหลักดังที่เห็นท่านปฏิบัติอยู่ได้แก่ แสดงพระธรรมเทศนา ในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา หรือแก่ทางราชการ บรรยายธรรมเป็นชุดพิเศษ ทุกวันเสาร์ ครั้งละไม่ต่ำกว่าชั่วโมงครึ่ง ได้มีการจัดชุมนุมธรรมะเป็นเรื่องยาวติดต่อกัน ทุกวันเสาร์ภาคละหนึ่งชุด ปีหนึ่งมีสามภาค คือ ภาคมาฆบูชาภาควิสาขบูชา ภาคอาสาฬหบูชา บรรยายธรรมเป็นพิเศษ เรื่องตัวกู - ของกู ทุกวันอุโบสถหลังจากพระสงฆ์สวดพระปาฏิโมกข์ ธรรมบรรยายชุดนี้ ท่านเรียกว่า ธรรมปาฏิโมกข์ เป็นธรรมชั้นลึก ส่งเสริมปริยัติและปฏิบัติ บรรยายธรรมอบรมนักศึกษา หรือพระภิกษุณวาระระยะยาวกำหนดเนื้อเรื่องเป็นชุด ตามที่ท่านเห็นสมควร และเหมาะสมแก่ผู้มาขอรับการอบรม โดยกำหนดจุดหมายของเรื่องเป็นคราวๆ ไป และกำหนดเวลาอบรมไม่ตรงกันกับเวลาตามแผนเดิม ใช้เวลาครั้งละประมาณสองชั่วโมง เวลาเช้ามีด หรือเวลาค่ำ คำบรรยายประเภทนี้ ได้รวบรวมไว้ในหนังสือชุดธรรมโฆษณ์ นอกจากบรรยายธรรมตาแล้ว ยังมีการสนทนาตอบปัญหาให้โอวาทตามโอกาสอยู่เป็นประจำเมื่ออายุของท่านครบ ๖๐ ปี ท่านบรรยายธรรมเป็นพิเศษ ในวันที่ ๒๗ พฤษภาคมของทุกปี ซึ่งตรงกับวันเกิด ในแต่ละปีจะบรรยายธรรมวันละสามครั้งครั้งละสองถึงสามชั่วโมง คือเวลาเช้า บ่าย และค่ำ ธรรมบรรยายชุดนี้ เรียกว่า ล้ออายุ ในวันที่

^{๓๕} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร : สวนอศมมูลนิธิจัดพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า

ท่านงดฉันอาหารตลอดวันใครต้องการถวายของขวัญให้แก่ท่าน ขอให้ดอกอาหารหนึ่งวันเช่นเดียวกับท่าน มีผู้เข้าร่วมทำบุญในวันเกิดของท่านแบบนี้มากทุกปี^{๓๖}

หลักธรรมที่ท่านเผยแผ่มีเป็นจำนวนมาก ขอนำเอาหลักธรรมที่ท่านได้กล่าวสอนบ่อยๆ ซึ่งควรค่าแก่การศึกษาเผยแผ่ให้อนุชนรุ่นหลังได้เรียนรู้ในคำ สอนของท่านและนำไปใช้ปฏิบัติในชีวิตประจำวันเพื่อความดับทุกข์ สรุปได้ดังนี้

๑) ธรรมะ คือ ระบบการปฏิบัติที่ถูกต้องแก่ความเป็นมนุษย์ของตนทุกขั้นตอนแห่งการวิวัฒนาการ ตั้งแต่เกิดจนตาย ทั้งเพื่อประโยชน์ตนและผู้อื่นเรียกสั้น ๆ ว่าหน้าที่นั่น คือพระเจ้าผู้ช่วยให้รอดอย่างแท้จริง ธรรมะมีไว้ช่วยให้อยู่ในโลกอย่างชนะโลกหรือเหนือโลกมิใช่ให้หนีโลก แต่อยู่เหนืออิทธิพลใดๆ ของโลก ไม่ใช่จมอยู่ในโลก มักสอนให้เข้าใจกันผิดๆ ว่าต้องหนีโลกทั้งโลกอย่างที่ไม่มีประโยชน์อะไรแก่ใครเลย

๒) ปัญญาต้องมาก่อนทุกสิ่งที่จะปฏิบัติ จึงเป็นหลักเกณฑ์ที่ต้องเหมือนอริยมรรคมีองค์แปด มีสัมมาทิฐิเป็นตัวนำ มิฉะนั้นแล้ว การปฏิบัติก็จะเป็นไปในทางที่ผิดทางพลาดวัดถูประสงค์ไปเสียหมดสิ้น นับตั้งแต่การรับไตรสรณคมน์ การรักษาศีลตั้งที่กำลังมีอยู่ในที่ทั่วไป พระพุทธองค์ตรัสว่าแต่ก่อนก็ดี บัดนี้ก็ดี เราบัญญัติแต่เรื่องความทุกข์ กับความดับไม่เหลือแห่งทุกข์เท่านั้น ดังนั้น พวกเราอย่างเสียเวลา ในการศึกษา ในการถกเถียงกันด้วยเรื่องอื่นที่มีไขสองเรื่องนี้เลย

๓) สิ่งที่ต้องรู้จักเป็นพิเศษ คือ สาม ก. และ สาม ส. ในสาม ก. คือ กิณ กาม เกียรติย่อมกีดเอาผู้เข้าไปเกี่ยวข้องอย่างโง่เขลา ซึ่งเป็นกิเลสร้ายที่มีโทษที่ต้องขจัดออกไป แล้วก็มีสาม ส. คือ สะอาด สว่าง สงบ ซึ่งจะต้องเจริญให้เกิดมีขึ้นในจิตใจของทุกคน

๔) ความสุขที่แท้จริงนั้น เป็นสิ่งที่ได้มาเปล่าๆ โดยไม่ต้องเสียสตางค์ คือ ถอนความรู้สึกว่าตัวตนเสียได้แล้ว ก็ได้นิพพานมาเปล่าๆ ไม่ต้องเสียมูลค่าอะไร ส่วนความสุขเทียมหรือความเพลินที่หลอกลวงนั้น ใช้เงินซื้อมาเท่าไรก็ไม่รู้จักพอ จนตัวตายก็ไม่พบกับความสุขที่แท้จริง

๕) สวรรค์ที่มีอยู่ทุกอิริยาบถ คือ ความรู้สึกว่าตนเองได้ปฏิบัติธรรมอย่างถูกต้องแล้วก็พอใจในการทำของตนเองอยู่ทุกอิริยาบถ ถึงกับยกมือไหว้ตัวเองได้ ทุกครั้งคราวที่ระลึกถึง นี่คือสวรรค์ที่แท้จริง ที่นี้และเดี๋ยวนี้

๖) การเห็นตถตา หรือความเป็นเช่นนั้นเองของทุกสิ่ง คือ ญาณทัสสนะอันสูงสุดของพระอริยะเจ้า สามารถห้ามเสียซึ่งความประหลาดใจในสิ่งใดๆ ห้ามความรัก โกรธ เกลียด กลัววิตกกังวล ริษยา หึง หวง ลังเล พุ้งซ่าน อันเป็นสมบัติของปุถุชนเสียได้โดยเด็ดขาด

^{๓๖} คณะทำงานของสวนอศมมุลินีรวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในวาระครบ ๕๐ ปีของสวนโมกข์, **ห้าสิบปีสวนโมกข์ เมื่อเขาพูดถึงเรา ภาคหนึ่ง**, (กรุงเทพมหานคร : สวนอศมมุลินีจัดพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๓๔๐-๓๔๑.

๓) คู่ชีวิตที่แท้จริง คือ ธรรมะที่ปฏิบัติอย่างถูกต้องอยู่กับเนื้อกับตัวช่วยให้รอดชีวิตโดยปราศจากปัญหาทั้งปวง มิใช่คู่กินคู่นอน ซึ่งมีการกระทำอันส่งเสริมและสร้างปัญหาผูกพันขึ้นมาขึ้นมานับประการ

๔) รสของกามารมณ์ทุกรูปแบบเป็นเรื่องบ้าบอเดียว แต่มนุษย์และเทวดาก็หลงบูชาถึงกับยกให้เป็นเรื่องกามเทพ เสมือนหนึ่งเป็นพระเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งเสียทีเดียว แต่สัตว์เดรัจฉานหาเป็นเช่นนั้นไปไม่ จงคิดดูให้ดี

๕) หลักการตามรอยพระอรหันต์ที่ใช้ได้ร่วมกันทั้งฆราวาส และบรรพชิต คือการดำรงชีวิตชนิดที่เป็นการขุดเกลากิเลส และบรรเทาความเคยชินที่จะเกิดกิเลสที่เป็นอนุสัยอยู่ตลอดเวลา โดยมีสติสัมปชัญญะในขณะสัมผัสอารมณ์ ไม่ปล่อยให้ปรุงแต่งเป็น โลภะ โทสะ โมหะขึ้นมา หรือถ้าปรุงแต่งแล้ว ก็มีสติปิดกั้นการปรุงแต่งนั้นเสีย

๑๐) การกระทำชั่ว ล้วนแต่อัปรีดิ์ คือ ไม่น่าเอาไม่น่าเป็น ล้วนแต่ทำให้วิ่งเล่นไปสู่ความวุ่นวายด้วยอำนาจการผลักดันของความชั่วนั้น เราควรแสวงหาและอยู่กับความสงบที่ไม่ชั่ว เสียดีกว่าไม่ต้องวิ่งวุ่นวาย ควรทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ และอยู่ด้วยความสงบเย็น^{๓๗}

ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า การดำเนินงานเผยแผ่ของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)ไม่ว่าจะเป็นงานคิด พูด ทำ ท่านมีหลักปฏิบัติมุ่งกระทำเพื่อประโยชน์ส่วนรวม เป็นไปตามพุทธประสงค์ เพื่อความสงบสุขของเพื่อนมนุษย์ผู้ร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย และแก้ไขปรับปรุงส่วนที่บกพร่องขาดหายทางด้านศีลธรรม ให้มีขึ้นต่อคนทั้งชาติและต่อโลกตลอดไป

สรุปผลงานการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะเวลาสามารถสรุปภาวะผู้นำของท่านได้ดังนี้

ช่วงระยะปลาย (พ.ศ.)	หนังสือ/หัวข้อธรรมที่สำคัญ	สถานที่เขียน/แสดง
พ.ศ. ๒๕๓๐	ภาษาคน - ภาษาธรรม	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๓๑	อานาปานสติฉบับสมบูรณ์	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๓๒	วิสาขบูชาเทศนา	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๓๓	มาฆบูชาเทศนา	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๓๔	อบรมผู้ปฏิบัติธรรมสมาธิภาวนา	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๓๕	อาสาฬหบูชาเทศนา	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๓๖	ประมวลรูปแบบแห่งสากล พรหมจรรย์	สวนโมกข์ (ไชยา)

^{๓๗} คณะทำงานของสวนอุมมุลินีรวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในวาระครบ ๕๐ ปีของสวนโมกข์, **ห้าสิบปีสวนโมกข์** เมื่อเขาพูดถึงเรา ภาคหนึ่ง, หน้า ๗.

จากประมวลแนวคิดในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ท่านได้รับอิทธิพลทางความคิดที่คอยหล่อหลอมท่านมาตลอด คือ อาของท่านชื่อ “เสียง” เพราะในขณะที่อาของท่านบวชอยู่ที่วัดปทุมคงคา กรุงเทพมหานครได้เป็นผู้ส่งข่าวสารเรื่องราวความเคลื่อนไหวในบ้านเมืองรวมถึงทางคณะสงฆ์และได้เป็นผู้ส่งเสริมและสนับสนุนให้ท่านเข้ามาศึกษาต่อที่กรุงเทพมหานคร ก่อนที่อาของท่านจะลาสิกขาได้ฝากผลงาน คือ การแต่งกาพย์โคลง เพื่อล้อไสยศาสตร์ในหนังสือพุทธศาสนาโดยใช้นามปากกาว่า “ท่านาสัง” ท่านจึงได้ไปอยู่ที่กรุงเทพมหานครตามความประสงค์ของอาเสียง ซึ่งช่วงเวลาที่ท่านอยู่นั้นท่านได้แนวความคิดขึ้นมาอีก โดยมีนักคิดที่ถือได้ว่าเป็นปัญญาชนรุ่นใหญ่ที่ออกมานำเสนอความคิดที่วิพากษ์วิจารณ์สังคม เช่น เทียนวรรณ ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งหนังสือเหล่านี้ท่านได้อ่านอยู่เป็นประจำ ท่านเรียกหนังสือกลุ่มนี้ว่า “หนังสือฝ่ายค้านของสมัยนั้น” ผู้ที่ทำให้ท่านเปลี่ยนแปลงความคิดอย่างมากและมีความคิดที่จะค้นคว้าธรรมแนวใหม่ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสท่านต้องการสืบสานงานต่อต้องมีข้อความที่ว่า “แม้แต่ไปยึดหลักตายตัวที่สมเด็จพระเจ้าท่านได้เอาไว้สักคำหนึ่งไม่กล้าแตะต้องปัญหามันมีอยู่อย่างนี้ในวงการศาสนา พวกหัวเก่าที่ไม่ยอมเปลี่ยนแปลงอะไรเลย มีอยู่มาก พวกหัวใหม่นั้นยังไม่ถึงกับจะทำอะไรได้ดีจริง ชัดเจนจนออกมาจนชนะน้ำใจพวกหัวเก่า” ด้วยอิทธิพลเหล่านี้ทำให้ในยุคกลางของท่านเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายเพราะได้ไปปาฐกถาธรรมในสถานที่ต่างๆ ดังเช่น เมื่อท่านได้ไปปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยเรื่องพุทธธรรม ซึ่งท่านได้กล้าเสนอทัศนะและวิพากษ์วิจารณ์ด้วยวาจาอันคมคายเฉียบแหลมในเรื่องของพระรัตนตรัยอันเป็นที่พึงสูงสุดของหมู่พุทธบริษัทให้เชื่อถือโดยไม่มงายโดยคำที่ว่า

“พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ของชาวพุทธนั้นหากนับถืออย่างไม่ถูกต้อง อาจกลายเป็นภูเขานิคมายกีดขวางไม่ให้เข้าถึงพระนิพพานได้” จึงเป็นเหตุให้ท่านถูกโจมตีว่ารับจ้างคอมมิวนิสต์มาพูดโจมตีพระรัตนตรัยแต่ด้วยพลังแห่งความจริงที่ท่านสื่ออย่างบริสุทธิ์ทำให้พุทธบริษัทผู้มีสัมมาทิฐิช่วยออกมาป้องกันท่านให้พ้นจากการถูกใส่ร้ายป้ายสี และในครั้งที่ท่านอภิปรายที่หอประชุมคุรุสภากลายเป็นวิวาทะระหว่าง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมทย์ กับ พุทธทาสภิกขุ ซึ่งเป็นที่เล่าขานกันมาก โดยการอภิปรายกัน ๒ ครั้ง ครั้งที่ ๑ เรื่อง “การทำงาน คือ การปฏิบัติธรรม” ครั้งที่ ๒ เรื่อง “การทำงานด้วยจิตว่าง” การเกิดขึ้นของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ในสังคมไทย ถือว่าเป็นทรัพยากรทางสติปัญญาที่มีคุณค่ายิ่งต่อสังคมโลก

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้มีความมุ่งมั่นเพื่อให้เกิดความทันสมัยทันต่อกระแสของสังคมจึงทำให้หนังสือคู่มือมนุษย์ ได้มีการเผยแพร่ไปทั่วโลกเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ได้เรียนรู้ ซึ่งเป็นอีกก้าวหนึ่งของการพัฒนาพระพุทธศาสนาที่โดดเด่นขึ้นมา เพราะท่านเป็นผู้ตั้งใจในการจรจโลงพระพุทธศาสนาถึงแม้จะมีการ โจมตีจากบุคคลของแต่ละกลุ่มที่กล่าวหาท่านว่า การทำงานด้วยจิตว่างนั้นจะทำให้คนเกียจคร้านไม่คิดพัฒนาสังคมไม่ควรจะนำมาสอน ทำให้

ท่านได้เป็นที่รู้จักของสื่อสารมวลชนและสังคมมากขึ้น การนำเสนอธรรมะโดยใช้ภาษาที่เข้าใจง่าย ประกอบกับความพากเพียรอย่างเด็ดเดี่ยวเป็นผลให้หนังสือเรื่องแก่นพุทธศาสตร์ เป็นหนังสือที่ได้รับรางวัลจากองค์การยูเนสโก ทางสหประชาชาติจึงให้เป็นหนังสือดีประจำปี ๒๕๐๘ ด้วยความประสงค์ที่จะให้สังคมเกิดความสุขและให้โลกนี้เกิดสันติภาพขึ้นมา ทำให้ท่านต้องปฏิวัติตนเองให้ดำเนินการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแนวทางนี้ถึงแม้จะได้รับการต่อต้านของกระแสของโลก ด้วยความปรารถนาให้ทุกคนมีความคิดที่ไม่ขัดแย้งกันและทางมหาวิทยาลัยต่างๆ จึงได้ถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ ในแต่ละสาขาเพื่อเป็นตัวอย่างให้คนรุ่นหลังได้นำไปเป็นแนวทางแห่งการดำเนินชีวิต

จากประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ทั้งระยะต้น ระยะกลาง และระยะปลายจะเห็นได้ว่าพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มีประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สำคัญยิ่ง ผู้สนใจในพระพุทธศาสนาและนักเผยแผ่ทั้งหลายควรนำแบบอย่างที่ดีและเป็นมรดกทุนทางวัฒนธรรมที่ควรศึกษาอนุรักษ์เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้ศึกษาต่อไปด้วย

๓.๓ บทบาทภาวะผู้นำของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

๓.๓.๑ ปัจจัยพื้นฐานที่มีผลต่ออิทธิพลแนวคิดของพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

พุทธทาสภิกขุ เป็นพระภิกษุสงฆ์ชาวไทยผู้มอบคำสอนทางพุทธศาสนาไว้มากมาย โดยคำสอนจำนวนมากเป็นธรรมะระดับโลกุตระ อันมีนิโรธเป็นรส และมีนิพพานเป็นอารมณ์ ซึ่งพุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่เห็นว่าเป็นธรรมะชั้นสูง และไม่เหมาะกับฆราวาสผู้ยังเวียนว่ายอยู่ในวัฏวนแห่งโลภะ แต่พุทธทาสภิกขุตระหนักว่าธรรมะเหล่านี้คือแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา และพุทธมามกะไม่ว่าจะระดับชั้นใดก็ควรจะได้รับรู้ ได้รับปฏิบัติ และได้รับผลจากธรรมะเหล่านี้ ซึ่งถึงแม้จะเป็นธรรมะที่ละเอียดลึกซึ้ง แต่พุทธทาสภิกขุก็ได้ถ่ายทอดให้อยู่ในรูปแบบที่คนทั่วไปสามารถเข้าถึงและเข้าใจ โดยยังคงเนื้อหาสำคัญไว้ได้อย่างครบถ้วน คำสอนทั้งหลายของพุทธทาสภิกขุ แท้จริงแล้วก็คือการสกัดพระสูตรให้ออกมาเป็นภาษาพูด และพระอภิธรรมให้ออกมาเป็นภาษาชาวบ้านนั่นเอง โดยข้อธรรมที่พุทธทาสภิกขุเน้นย้ำมากที่สุดคือเรื่องสัญญาตา จนทำให้ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาหลายคนเรียกท่านว่า นักรบเพื่อความว่าง แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นคำสอนของพุทธทาสภิกขุยังรวมถึงเรื่องพื้นฐาน เช่น เรื่องการทำงาน และเรื่องการศึกษา ซึ่งคนทั่วไปสามารถนำธรรมะเหล่านี้ไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ทันที

นอกจากพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทแล้ว พุทธทาสภิกขุยังมีใจเปิดกว้างทำการศึกษาคำสอนของต่างศาสนาและต่างนิกาย ด้วยความคิดว่าศาสนาทั้งหลายล้วนมุ่งหมายในสิ่งเดียวกัน ในสมัย

ที่พุทธทาสภิกขุจำพรรษาอยู่ที่สวนโมกขพลาราม นอกจากสาธุชนคนไทยผู้สนใจในธรรมะทั้งหลายจะแวะเวียนมาสนทนา และฟังเทศน์ฟังธรรมจากพุทธทาสภิกขุอย่างไม่ขาดสายแล้ว ยังมีชาวต่างชาติผู้ต้องการเรียนรู้พระพุทธศาสนา นักศึกษาและอาจารย์ทางด้านศาสนศาสตร์จากต่างประเทศ รวมถึงประมุขของศาสนจักรต่างๆ แวะเวียนมาพูดคุยแลกเปลี่ยนทัศนคติความคิดเห็น รวมทั้งสนทนาธรรมกับท่านเป็นอันมาก ทำให้สวนโมกขพลารามเปรียบเสมือนดั่งคิลาสำหรับผู้ศรัทธาในพระพุทธศาสนา และทำให้วงการพระพุทธศาสนากลับมาตื่นตัวอีกครั้ง

คำสอนของมารดา

มารดาของพุทธทาสภิกขุมีอุปนิสัยที่เน้นเรื่องความประหยัด และความละเอียดลออในการใช้จ่าย ซึ่งพุทธทาสภิกขุกล่าวถึงเรื่องนี้เอาไว้ว่า

ถ้าจะให้บอกว่ามีอะไรมาจากโยมหญิงบ้าง เห็นจะเป็นเรื่องประหยัด เรื่องละเอียดลออในการใช้จ่าย เพราะว่าถูกสอนให้ประหยัดแม้แต่น้ำที่จะล้างเท้า ห้ามใช้มาก แม้แต่น้ำกินจะตักมากินนิดหนึ่งแล้วสาดทิ้งไม่ได้ แม้แต่ใช้ฟันก็ต้องใช้พอดี ไม่ให้สิ้นเปลือง ถ้ายังติดไม่หมดต้องดับ เก็บเอาไว้ใช้อีก ทุกอย่างที่มีมันประหยัดได้ต้องประหยัด มันมากเหมือนกัน ประหยัดไปได้ทุกวิธี มันก็เลยติดนิสัยมันมองเห็นอยู่เสมอ ใ้ทางที่จะประหยัดเพื่อประโยชน์ มองเห็นอยู่ว่าต้องทำอะไร^{๓๘}

นอกจากนี้ มารดาของพุทธทาสภิกขุ ยังได้อบรมสั่งสอน และเป็นแบบอย่างให้พุทธทาสภิกขุในอีกหลายเรื่อง ซึ่งพุทธทาสภิกขุเคยกล่าวไว้ในธรรมเทศนาตอนหนึ่งว่า

จะขอยกตัวอย่างที่แม่ได้ทำหน้าที่ของแม่ในการสร้างนิสัยอันละเอียดให้แก่ลูก เช่น ในความเรียบร้อย แม่กวาดชั้นให้ล้างจานข้าวให้สะอาดเรียบร้อยและเก็บให้เรียบร้อย เสื้อผ้าต้องเรียบร้อย ปูที่นอนต้องเรียบร้อย ล้างมือล้างเท้าสะอาด...

แม่สร้างนิสัยอ่อนน้อมถ่อมตน แม่สอนว่ายอมแพ้นั้นไม่ถือว่าเป็นการเสียเกียรติ เพราะให้เรื่องมันระงับไป แต่ก็ไม่ต้องเสียหยาอะไรเนื่องจากว่าต้องยอมแพ้ มันเป็นการปลอดภัย และใครๆ ก็รักคนที่ยอมแพ้ไม่ให้เกิดเรื่อง

แม่สอนให้เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ แม่สอนว่าให้ลูกแมวได้กินข้าวก่อน แล้วคนจึงกิน สัตว์เดรัจฉานเป็นเพื่อนของเรา...

เมื่ออบรมนิสัยให้รักน้องให้รักเพื่อน แม่สอนว่าน้องเอาเปรียบพี่ได้ แต่พี่เอาเปรียบน้องไม่ได้... แม่สอนว่าให้ดูว่าไก่ไม่มีเห็บเพราะมันช่วยจิกให้กันและกัน ลูกไก่เล็กๆ ยังช่วยจิกเห็บให้ลูกไก่ตัวใหญ่ เห็บที่มันอยู่ตามหน้าตามหงอนซึ่งมันจิกเองไม่ได้ แต่ไก่ก็ไม่มีเห็บ เพราะมันปฏิบัติหน้าที่เพื่อนของกันและกัน...

^{๓๘} พระประชา ปสนนธมโม, อุตตชีวประวัติพุทธทาสภิกขุ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา), หน้า ๑๕-๑๖.

เมื่อบรมนีสัยกัตถุญญ์คุณ ให้เด็กเล็กๆ ช่วยทำงานให้แม่บ้าง ทำอะไรไม่ได้มากก็เพียงแค่ช่วยตักน้ำพริกแกงให้ก็ยังดี เหยียบขาให้แม่หાયเมื่อย เอาใจใส่แม่เมื่อเจ็บไข้...ให้ปลูกฝังคือทำให้ใช้เวลาว่าง ปลูกพริก ปลูกมะเขือ ปลูกตะไคร้ ดอกมะลิ ดอกราตรี แม้แต่สับปะรด กล้วย ก็ยังสอนให้ปลูก แล้วยังสอนคาถากันขโมยให้ด้วยว่า ถ้านกกินเป็นบุญ ถ้าคนกินเป็นทาน อาตมาอย่าจำได้อยู่ กระทั่งบัดนี้ ว่าถ้านกกินให้ถือว่าเราเอาบุญ ถ้าคนมันขโมยเอาไปก็ถือว่าให้ทาน แล้วมันก็จะไม่ถูกขโมยเลยจนตลอดชีวิต มันกลายเป็นให้ทานไปเสียทุกที ถ้าสัตว์มากินก็เอาบุญ ก็ไม่ต้องฆ่าสัตว์ไม่ต้องยิงสัตว์^{๓๙}

อุดมคติก่อตัว ในพรรษาที่หก ความมุ่งหมายของพุทธทาสภิกขุเริ่มเปลี่ยนไปจากเดิม ความรู้ทั้งหลายที่พุทธทาสภิกขุสั่งสมมานานจากการอ่านหนังสือธรรมะ รวมถึงความคิดมากมายและข้อสงสัยเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่เคยมีมาในอดีตเริ่มตกผลึกอย่างช้าๆ และก่อตัวเป็นอุดมการณ์ที่แจ่มชัดขึ้นทุกที ทำให้ไฟในการเรียนต่อเพื่อที่จะสอบเอาเปรียญธรรมที่สูงขึ้นไปได้อ่อนกำลังลง สุดท้าย พุทธทาสภิกขุก็สอบตกเปรียญธรรม ๔ ประโยค ในปีนั้น และล้มเลิกความตั้งใจในการไขว่คว้าพิศัยพระเปรียญอย่างสิ้นเชิง^{๔๐}

จากการศึกษาคัมภีร์ที่เป็นหลักดั้งเดิมในภาษาบาลี ทำให้พุทธทาสภิกขุแน่ใจว่าเส้นทางที่ตนเองได้เดินมา และกำลังจะเดินไปนั้น ไม่ใช่เส้นทางแห่งความบริสุทธิ์ที่พระพุทธองค์ทรงชี้แนะแต่อย่างใด หากแต่เป็นเส้นทางที่เจือด้วยยศศักดิ์และความลุ่มหลงเมาเมัว พุทธทาสภิกขุจึงตัดสินใจอย่างเด็ดขาดที่จะไม่เลือกเดินในเส้นทางสายนี้อีกต่อไป ดังในจดหมายที่พุทธทาสภิกขุส่งถึงนายธรรมทาสน้องชายว่า

เราตกลงใจกันแน่นอนแล้วว่ากรุงเทพฯ ไม่ใช่เป็นที่ที่จะค้นพบความบริสุทธิ์ การถลำเข้าเรียนปริยัติธรรมทางเจ็ดด้วยยศศักดิ์ เป็นผลดีให้เราารู้สึกตัวว่าก้าวผิดไปหนึ่งก้าว หากไม่รู้ไม่ทันก็จะต้องก้าวไปอีกหลายก้าว และยากที่จะถอนออกได้เหมือนบางคน จากการรู้สึกตัวว่าก้าวผิดนั้นเองทำให้พบเงื่อนไขว่าทำอะไรเราจะก้าวถูกต้อง

เราเดินตามโลกตั้งแต่นาทีที่เกิดมาจนถึงนาทีที่มีความรู้สึกนี้ ต่อไปเราจะไม่เดินตามโลกและลาโลกไปค้นหาสิ่งที่บริสุทธิ์ตามรอยพระอริยะที่ค้นแล้วจนพบ หากเราขึ้นเดินตามโลกและเป็นการเดินตามหลังโลก ตามหลังอย่างไม่มีเวลาทัน ถึงแม้ว่าเราจะได้เกิดอีกตั้งแสนชาติก็ดี บัดนี้เราจะไม่เดินตามหลังโลกอีกต่อไป จะอาศัยโลกสักแต่กาย ส่วนใจเราจะทำให้เป็นอิสระจากโลกอย่างที่สุด เพื่อเราจะได้พบความบริสุทธิ์ในขณะนั้น

^{๓๙} พระประชา ปสนนธมโม, อุตตชีวประวัติพุทธทาสภิกขุ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา), หน้า ๑๓๓.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๙.

กำเนิดนามพุทธทาส เนื่องจากพุทธทาสภิกขุพบว่าตำราธรรมะภาษาไทยนั้นยังอธิบายไว้ไม่เพียงพอสำหรับผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้นจริงๆ ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ พุทธทาสภิกขุจึงเริ่มเขียนหนังสือ ตามรอยพระอรหันต์ โดยมุ่งหวังเพื่อให้เป็นแผนที่สำหรับการเดินทางไปสู่ความเป็นพระอรหันต์ อันเป็นอุดมคติสูงสุดของพระพุทธศาสนา ซึ่งคำประณมพจน์และคำประกาศใช้นาม พุทธทาส ได้ปรากฏเป็นครั้งแรกในหนังสือตามรอยพระอรหันต์นี้ ว่า “พุทธสสาห์ นิยยาเทมิ สรีณชีวิตถจิหฺม พุทธสสาหสมิ ทาโส ว พุทฺโธ เม สามิกิสฺโส - อิติ พุทธทาโส” ข้าพเจ้ามอบชีวิตและร่างกายนี้ ถวายแด่พระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าเป็นทาสของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าเป็นนายของข้าพเจ้า เพราะเหตุดังว่ามานี้ ข้าพเจ้าจึงชื่อว่า พุทธทาส

พุทธทาสภิกขุเล่าถึงที่มาของนามพุทธทาส ไว้ดังนี้

เราเกิดความรู้สึกที่จะรับใช้พระพุทธศาสนาขึ้นมา โดยที่เราเริ่มเข้าใจพระพุทธเจ้าและเริ่มเข้าใจพุทธศาสนา ว่าเป็นสิ่งที่มีประโยชน์สูงสุดสำหรับมนุษย์ แต่แล้วมันก็ไม่ค่อยจะได้รู้จักกัน ฉะนั้นจึงอุทิศตั้งจิตว่า เราจะทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนา อย่างกับว่ารับใช้พระพุทธองค์ให้สมกับหน้าที่ของพระสาวก ที่นี้ทุกเย็นไม่ว่าวัดไหนเขาก็สวดทำวัตรเย็น ในบททำวัตรเย็นมันก็มีคำชัดเลยว่า “ข้าพเจ้าเป็นทาสของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าเป็นนายมีอิสระเหนือข้าพเจ้า ข้าพเจ้ามอบกายถวายชีวิตนี้แด่พระพุทธเจ้า” มันก็ยิ่งเข้ารูปกับกับ เราที่ตั้งใจอยู่ว่าจะรับใช้พระพุทธเจ้า ในฐานะที่เป็นทาส จึงสมกับที่เรียกตัวเองว่า “พุทธทาส”

นี่คือความหมายของคำว่า “พุทธทาส” เกิดขึ้นจากความรู้สึกว่าไม่มีอะไรดีกว่า ชีวิตของเราจะอยู่ต่อไปอีกกี่ปีก็ตามใจ ถ้าจะใช้ให้เป็นประโยชน์ที่สุด และสูงสุด ก็ควรจะทำงานนี้ คือรับใช้พระพุทธเจ้า ด้วยการทำให้พุทธศาสนาแพร่หลายไป มีประโยชน์แก่คนทุกคนในโลกก็แล้วกัน แล้วอาตมายังคิดด้วยความรู้สึกรับรู้ที่ใจว่า พุทธบริษัททุกคนเป็นพุทธทาสอยู่แล้วในตัว ไม่ใช่แต่เรา แต่เขาทำงานอย่างพุทธทาสอยู่แล้วทุกคน ช่วยรักษาบำรุงเผยแผ่พระพุทธศาสนา ฉะนั้นเราก็ไม่ยกตัว ไม่อวดดี ไม่จองหองพองชนว่า เป็นพุทธทาสแต่เราคนเดียวเท่านั้น

นายธรรมทาสเขาดังชื่อของเขาก่อนธรรมทาส ที่นี้เราเห็นว่ามันวางอยู่ตำแหน่งหนึ่ง ก็เลยเห็นว่ามันน่าจะชื่อพุทธทาส แล้วเจ้าคุณวัดสามพระยาสมัยนั้น สมเด็จเจ้าวัดสามพระยาตอนนั้นแหละ ท่านเกิดชอบขึ้นมา ท่านก็เลยใช้ชื่อสังฆทาสอยู่พักหนึ่ง และท่านก็จัดการเรื่องของคณะสงฆ์เป็นการใหญ่ ปฏิรูป ปฏิวัติอะไรกัน ในเรื่องเกี่ยวกับคณะสงฆ์ ก็เลยใช้ชื่อตัวเองว่าสังฆทาสเลยได้มีครบชุด

ปณิธานในชีวิตของพุทธทาสภิกขุมี ๓ ข้อ คือ

๑. ให้พุทธศาสนิกชน หรือ ศาสนิกแห่งศาสนาใดก็ตามเข้าถึงความหมายอันลึกซึ้งที่สุดแห่งศาสนาของตน

๒. ทำความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา

๓. ดึงเพื่อนมนุษย์ให้ออกมาเสียจากวัตถุนิยม^{๔๑}

๓.๓.๒ แนวคิดที่มีอิทธิพลต่อการเผยแผ่พุทธศาสนาของพุทธทาสภิกขุ

อิทธิพลแนวคิดท่านเว่ยหล่าง ซึ่งเป็นปรมาจารย์ที่สำคัญที่สุดองค์หนึ่งของพุทธศาสนาในประเทศจีน อีกทั้งยังได้รับการยกย่องอย่างมากในญี่ปุ่น เนื่องจากเซนที่สืบทอดมานานนับพันปีในประเทศนั้นไม่ว่าสายไหนก็ล้วนมีท่านเป็นต้นธาร เนื่องจากคำสอนของท่านมุ่งสู่การบรรลุธรรมแบบ “ฉับพลัน” ซึ่งมีลักษณะพิเศษเป็นแบบฉบับของท่านเอง

ชีวประวัติของท่านน่าสนใจด้วยเหตุผลหลายประการ กล่าวคือท่านบรรลุธรรมทั้งๆ ที่อ่านหนังสือไม่ออก อีกทั้งได้รับมอบตำแหน่งสังฆปริณายกองค์ที่ ๖ ของนิกาย “ฉาน” (หรือ “เซน” ในญี่ปุ่น) ทั้ง ๆ ที่ยังเป็นฆราวาสและเป็นแค่คนงานในวัดเท่านั้น กว่าท่านจะได้อุปสมบทก็ผ่านไปอีกหลายปี หลังจากที่ต้องหลบหนีภัยจากฝ่ายตรงข้ามที่อิจฉาท่านเป็นเวลานาน

ท่านเว่ยหล่างเกิดเมื่อ พ.ศ.๑๑๘๑ สมัยราชวงศ์ถัง อันเป็นยุคทองของพุทธศาสนาในจีน ท่านมรณภาพเมื่อพ.ศ. ๑๒๕๖ แม้เวลาจะผ่านไปร่วม ๑,๓๐๐ ปี แต่เรื่องราวของท่านยังเป็นตำนานที่เล่าขานในหมู่ชาวพุทธจีนกระทั่งปัจจุบัน ใช่แต่เท่านั้นสถานที่สำคัญที่เกี่ยวกับประวัติของท่านตั้งแต่กำเนิดจนมรณภาพ ก็ยังมีการอนุรักษ์ไว้ สำหรับคนไทยแล้ว เรื่องแบบนี้ย่อมไม่ธรรมดา เพราะอย่าว่าแต่บุคคลเมื่อพันปีที่แล้วเลย แค่บุคคลเมื่อ ๒๐๐ ปีที่แล้วอย่างหลวงพ่อดำ พรหมรังสี บ้านที่ท่านเกิดอยู่ตรงไหน ก็ไม่มีใครรู้

สถานที่ท่านเว่ยหล่างสมภพและมรณภาพนั้นอยู่ไม่ไกลจากกวางโจว อีกทั้งวัดที่ท่านอุปสมบทก็อยู่ในเมืองกวางโจว ดังนั้นหลังจากเสร็จงานสอนกรรมฐานที่เมืองฝูกัง มณฑลกวางตุ้ง ข้าพเจ้าพร้อมกับภักตยานมิตรชาวไทยเห็นพ้องต้องกันว่าไม่มีอะไรดีกว่าการไปเยี่ยมเยือนสถานที่เหล่านั้น เป็นการตามรอยท่านและจาริกบุญกุศล ๑ โดยมีคุณนริศ จรัสจรรยาวงศ์ ซึ่งมีความรู้รอบเกี่ยวกับปรมาจารย์ท่านนี้ เป็นมัคคุเทศก์

ตอนที่คุณนริศแนะนำให้ไปเยือนหมู่บ้านที่ท่านเว่ยหล่างเกิดนั้น ในใจคิดว่าเป็นเมืองเล็กๆ แบบบ้านนอก แต่ที่ไหนได้ซินซึ่งเป็นเมืองใหญ่เอาการ (แม้กระนั้นมัคคุเทศก์ชาวจีนก็บอกว่านี่เป็นเมืองเล็ก ๆ ประชากร “แค่” ๔ แสนคนเท่านั้น) จัดว่าเป็นอำเภอหนึ่งของเมืองหยวินฝูในมณฑลกวางตุ้ง บ้านที่ท่านเกิดนั้นตอนนี้ไม่มีเค้าหลงเหลือแล้ว มีอาคารบ้านเรือนรายล้อมเพราะอยู่กลางเมือง แต่มีวิหารเล็ก ๆ ข้างหน้าเป็นรูปปั้นพระศรีอารียัมมtoonรับอาคันตุกะ ถัดจากนั้นจึงเป็นรูปปั้นของท่านเว่ยหล่างให้คนมาเคารพสักการะ

^{๔๑} พระประชา ปสนนธมโม, ชีวประวัติพุทธทาสภิกขุ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา), หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

ท่านเว่ยหล่างกำพร้าพ่อตั้งแต่อายุ ๓ ขวบ เมื่อโตขึ้นท่านได้ย้ายบ้านไปอยู่อีกด้านหนึ่งของเมือง ปัจจุบันมีวัดสร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์แก่ท่าน ชื่อวัดหลงถัน ช้าง ๆ วัดมีซากอาคารที่บ่งบอกว่า เป็นบ้านของท่าน พร้อมทั้งระบุตำแหน่งที่ท่านดำข้าวด้วย บรรยายกาศสงบรรมรินเพราะอยู่บนเขา แวดล้อมด้วยต้นไม้

ท่านต้องทำงานเลี้ยงแม่ตั้งแต่เล็ก จึงไม่มีโอกาสเรียนหนังสือ อาชีพหลักคือผ่าฟืนขาย วันหนึ่งขนฟืนไปส่งให้ลูกค้าที่ร้าน ขณะที่เดินออกมาได้ยินชายผู้หนึ่งกำลังสาธยายวัชรเจตสิกสูตร พอตั้งใจฟัง จิตของท่านก็สว่างโพลง ความสนใจในธรรมเกิดขึ้นแก่ท่านทันที ถ้ามหาชนผู้นั้นว่าได้เรียนธรรมดังกล่าวจากไหน เมื่อได้รับคำตอบท่านก็ถามแม่ ไปยังวัดนั้นทันทีคือวัดตงชาน มณฑลหูเป่ย์ ซึ่งเป็นวัดของท่านหงเหว่ริ่ง สังฆปริณายกองค์ที่ ๕ ที่นั่นเองท่านต้องทำงานผ่าฟืนและสีข้าวนานหลายเดือน วันหนึ่งได้ฟังว่าศิษย์อาวุโสของวัดนี้แต่งโคลกว่า “กายนี้อุปมาเหมือนต้นโพธิ์ ใจนี้อุปมาเหมือนกระจกเงาใส จงหมั่นเช็ดหมั่นขัดอยู่เสมอ อย่าให้ฝุ่นละอองจับคลุมได้” ท่านเห็นว่ายังไม่ถูกต้อง จึงแต่งโคลกขึ้นอีกบทหนึ่ง แล้ววานคนช่วยเขียนให้ เป็นโคลกซึ่งเป็นที่ยุติมากที่สุด ในประวัติศาสตร์เซน นั่นคือ “ไม่มีต้นโพธิ์ ทั้งไม่มีกระจกเงาอันใสสะอาด เมื่อทุกสิ่งว่างเปล่าแล้ว ฝุ่นจะลงจับอะไร” (สำนวนแปลพุทธทาสภิกขุ) ท่านหงเหว่ริ่งเมื่อได้อ่านโคลกนี้ก็รู้ว่าผู้แต่งรู้ธรรมอย่างแจ่มแจ้ง กระจางชัดในอนัตตลักษณะ คือรู้ว่าแท้จริงแล้วไม่มี “ตัวกู ของกู” (อหังการ มมังการ) อันที่จริงมีแต่ทุกข์ ไม่มีผู้ทุกข์

อันที่จริงชีวิตและคำสอนของท่านเว่ยหล่างที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ถือว่า “มูมมอ” หนึ่งเท่านั้น ในวงวิชาการมีข้อถกเถียงมากมายเกี่ยวกับประวัติของท่าน แม้กระทั่งคำสอนของท่านอันลือชื่อของท่านคือ “สูตรของเว่ยหล่าง” ก็ยังไม่เป็นที่ยุติว่าใครเป็นคนเขียน เป็นคำสอนของท่านเว่ยหล่างจริงหรือไม่ และ “ของจริง” นั้นเป็นอย่างไร เพราะคัมภีร์เก่าแก่ที่สุด ซึ่งค้นพบเมื่อ ๘๐ ปีที่แล้ว มีหลายตอนที่แตกต่างจากฉบับที่แพร่หลายในปัจจุบัน โดยเฉพาะโคลกอันโด่งดังของท่านเว่ยหล่าง ในฉบับที่เก่าแก่ที่สุดซึ่งค้นพบที่ถ้ำตุนหวง มีถึง ๒ โคลก และมีเนื้อความแตกต่างกันในสาระสำคัญเลยทีเดียว ประเด็นเหล่านี้ยกให้เป็นหน้าที่ของผู้รู้ที่จะช่วยกันหาคำตอบ แต่สำหรับผู้ไฝ่ธรรม ความแตกต่างเหล่านั้นไม่เป็นอุปสรรคแต่อย่างใดสำหรับการฝึกฝนอบรมจิตตามแนวทางของท่าน (หรือตามคำสอนที่ปรากฏในหนังสือ)

อิทธิพลคำสอนของเหลวหล่างนี้เอง พุทธทาสภิกขุได้นำมาประยุกต์ใช้ในการสอนธรรมะ เช่น ความว่าง (สุญญตา) ตัวกู ของกู (อหังการ มมังการ) จิตเดิมแท้ประภัสสร มหาธรรมนาถา หลงข้ามพบข้ามชาติ ไบไม้กำมือเดียว เป็นต้น^{๔๒}

^{๔๒} พุทธทาสภิกขุ แปล, สูตรของเว่ยหล่าง, ปาฐกถาณิกายเซน (ฉาน), พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๗).

พุทธทาสภิกขุ ไม่ได้ศึกษามหาयานเฉพาะสูตรเวฬุาลงเท่านั้น ท่านยังได้ศึกษาแนวคิดและพระสูตรอื่นๆ ในฝ่ายมหายานจนแตกฉานอีกด้วย แม้กระทั่งวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแบบมหายานที่ได้ผลมาก ดังนั้น ปัจจัยพื้นฐานที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดพุทธทาสภิกขุจึงหลากหลายและกว้างขวางมาก ไม่ใช่เฉพาะพระพุทธศาสนาเถรวาทเท่านั้น

ดังจะเห็นได้จากที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)^{๔๓} ได้วิเคราะห์ไว้ว่า ถ้าจะให้มองผ่านแนวคิดของพุทธทาสภิกขุ ในแง่ (๑) คือตนอาจจะอ่านไม่เพียงพอ (๒) การที่จะบอกว่าท่านผู้นั้นเป็นเรื่องยากและที่ต้องระวังมาก ที่นี้แม้แต่ชื่อที่บอกว่ามองอนาคตผ่านแนวคิดและชีวิตของพุทธทาสก็แปลความหมายได้หลายอย่าง แปลงๆ ก็ให้มองอนาคตของมนุษย์ ของสังคม หรือของอะไรก็ได้แล้วแต่ว่าจะเป็นอย่างไร เราเพียงแต่ดูว่ามันจะเป็นอย่างไรก็ปล่อยให้ไป เราไม่ค่อยเกี่ยวข้อง แต่แทนที่จะมองอย่างนั้น อาตมาคิดว่าเราน่ามองแบบมีส่วนร่วมว่าอนาคตของโลกควรเป็นอย่างไร แล้วเราจะช่วยทำให้เป็นอย่างนั้นได้อย่างไร อาตมาคิดว่าถ้ามองแบบนี้จะมีความหมายสำคัญมากกว่า

ส่วนแนวคิดและชีวิตของพุทธทาสภิกขุซึ่งจะโยงมาหาการที่เราจะต้องเข้าใจแนวคิดชีวิตของพุทธทาสภิกขุ ว่าเราเข้าใจอย่างไร เราก็จะไปมองเรื่องอนาคตที่ว่ามันจะจัดการไปตามนั้น ตอนนี้มันเป็นเรื่องสำคัญว่าเรามองแนวคิดของพุทธทาสภิกขุอย่างไร ไม่ใช่ว่าเรามองตรงกันนั้นถูกต้องแล้ว อันนี้เป็นเรื่องใหญ่เหมือนกัน มันกลับมาสู่ปัญหาพื้นฐานเลยว่าตัวแนวคิดของท่านเป็นอย่างไร เป็นเรื่องสำคัญมาก

บางทีอาจเป็นหัวข้อที่ท่านที่ศึกษางานจะต้องมาช่วยกันวิเคราะห์ ถกเถียง และอย่างน้อยก็ไม่ด่วนตัดสิน เพราะว่าแนวคิดของท่านที่มองอะไรกว้างขวางและผลงานเยอะ มีความเสี่ยงภัยเหมือนกัน คือบางคนไปจับอะไรมอง ได้ยินอะไร หรือว่าไปอ่านหนังสือของท่านบางเล่มเห็นข้อความบางอย่างจับเอาเลยว่าท่านคิดเห็นอย่างนั้น จริงอยู่ท่านกล่าวจากความคิดของท่าน แต่เรามองอย่างไม่รู้ความเป็นมาเป็นไปเดิม ไม่รู้แนวคิดพื้นฐานกว้างๆ ของท่าน เราก็มองไปแต่เป็นไปตามความคิดความรู้สึกของเราเอง มันทำให้เกิดปัญหาเหมือนกัน

การมองแนวคิดของพุทธทาสภิกขุ ถ้ามองขั้นที่ ๑ เรามองที่เจตนาก่อน เจตนาของท่านเป็นอย่างไร อันนี้เห็นได้ค่อนข้างชัด แม้แต่ชื่อท่านเอง ท่านก็เรียกว่าพุทธทาส แปลว่าทาสของพระพุทธเจ้า ซึ่งถ้าพูดอย่างภาษาเราง่ายๆ ท่านมุ่งอุทิศชีวิตของท่านในการสนองงานของพระพุทธเจ้าอะไรละ สอนงานที่พระพุทธเจ้าทรงสอนไว้สำหรับพระสงฆ์บ้าง

^{๔๓} วิเคราะห์แนวคิดพุทธทาสภิกขุ, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), วัตถุนิยมตะวันตก ต.บางกระทึก อ.สามพราน จ.นครปฐม, “มองอนาคตผ่านรากฐานความคิดและชีวิตพุทธทาสภิกขุ”, เมื่อวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๙ ณ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คัดลอกมาจาก นิตยสารศิลปวัฒนธรรม ฉบับวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๙ ปีที่ ๒๗ ฉบับที่ ๐๗.

ท่านมีเจตนาพื้นฐานเพื่อจะสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ประชาชน ทำให้โลกอยู่ร่มเย็นเป็นสุข อันนี้จริงไหม ถ้าเรายอมรับเรือดกลอง แล้วเราแน่ใจ เราก็ได้ไปในชั้นเจตนา เมื่อเราได้เจตนาที่ได้ขึ้นพื้นฐานเลยมันเป็นตัวนำจิต เพราะว่าจิตของเรากับจิตของท่านจะสอดคล้องกัน ที่นี้เราแน่ใจไหม มันก็ได้ไปส่วนสำคัญ ที่นี้เมื่อมามองงานของท่านที่มีมากมาย อย่างที่พูดเมื่อกี้ ถ้าเราไม่ได้ชัดเจนกับตัวเอง เรื่องของแนวคิดของท่านที่เป็นไปตามเจตนา มันก็เป็นไปในทิศทางที่จะทำให้โลกอยู่เย็นเป็นสุข พอมีแนวคิดพื้นฐานแบบนี้จะช่วยให้การแปลความหมายดีขึ้น เราจะยอมรับไหมว่าแนวคิดนี้แน่ใจ

ต่อไปก็มองที่ตัวหนังสือบ้าง คำพูด คำเทศนาของท่าน จะยกตัวอย่างเลย บางที่บางคนไปจับเฉพาะบางแง่บางส่วน แล้วจะทำให้เกิดปัญหา เช่น บางที่บางคนอาจจะไปยกคำของท่านมา ที่บอกว่าพระไตรปิฎกนี้ต้องฉีกออกเท่านั้นเปอร์เซ็นต์ เหมือนกับว่ามีส่วนที่ไม่ควรใช้ ไม่ควรเชื่อถือหลายเปอร์เซ็นต์ ที่นี้ถ้าหากว่าไม่ได้มีความเข้าใจเกี่ยวกับตัวท่าน ตั้งแต่เจตนาพื้นฐาน บางคนก็อาจจะเข้าใจเลยไปว่าพระไตรปิฎกไม่น่าเชื่อถือ บางคนก็ยกไปอ้างในทำนองนี้ หรือเป็นว่าเป็นแนวคิดของท่าน

อันนี้ถ้าเราดูพื้นฐานที่เป็นมาอย่างทีกล่าว มามองเริ่มจากหนังสือพุทธประวัติจากพระโอษฐ์ แล้วก็ต่อมาพุทธทาสภิกขุออกหนังสือกลุ่มจากพระโอษฐ์เยอะมาก ขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์, อริยสัจจากพระโอษฐ์, ปฏิจ্ঞสมุปบาทจากพระโอษฐ์ ท่านมีหนังสือแบบนี้แสดงว่าท่าทีหรือว่าทัศนคติของท่านต่อพระไตรปิฎกเป็นอย่างไร อย่างน้อยท่านเองจริงเองจริงมากกับพระไตรปิฎก ท่านอยู่กับพระไตรปิฎกมามากมาย และตั้งใจค้นคว้า ศึกษาจริง

เราจะเห็นข้อความที่ท่านใช้อ้าง แม้แต่ในเรื่องปฏิจ্ঞสมุปบาท เหมือนกับว่าด้านหนึ่งท่านเป็นผู้เอาจริงเอาจัง เชื่อสัตย์ต่อพระไตรปิฎก ไว้วางใจพระไตรปิฎกมาก แต่พร้อมกันนั้นท่านก็มีท่าทีให้มีเหตุผลไม่เชื่อเรื่อยเปื่อย หรือเชื่องมง่าย ว่าอะไรที่อยู่ในชุดที่เรียกว่าพระไตรปิฎกจะต้องเชื่อตามไปหมด อันนี้เป็นทัศนคติที่พอดีๆ ที่ศึกษาอย่างมีเหตุผล ให้ฟังสักนิดเป็นการโควท (Quote) ท่านหน่อย ในหนังสือโอสาเรตัพพธรรม^{๔๔} บอกว่า “ดังนั้นในการศึกษาเรื่องปฏิจ্ঞสมุปบาทนี้ ต้องถือเอาบาลีเดิมเป็นหลัก” นี่แสดงว่าท่านยึดพระไตรปิฎก คำว่า “บาลี” เป็นคำทางพระหมายถึงพระไตรปิฎก อย่ามอมบตัวให้กับอรรถกถาอย่างไม่ลืมหูลืมตา อันนี้ก็พูดถึงอรรถกถา ซึ่งประเดี๋ยวก็ต้องพูดกันอีก มาถึงเรื่องฉีก ท่านก็ยังพูดถึงเรื่องฉีก ในหนังสือพระธรรมปาติโมกข์ เล่ม ๒ ท่านพูดถึงเว่ยหลาง

“ฉะนั้น การที่เราฉีกพระสูตรนี้ มันถูกที่สุด แต่ว่าเรามีห้องสมุด มีหนังสือเยอะ ที่เราก็มีเขาให้อะไรเยอะแยะ เป็นตารางที่ขังความงอของคนไว้อย่าให้ไปครอบงำใคร...ฉะนั้นห้องสมุดของผมที่ชั้นบนนี้ จึงไม่ให้ใครเอาหรือขึ้นไปใช้มัน เพราะเป็นความงอของคนทั้งโลกที่ผมขังไว้ อย่าให้ไป

^{๔๔} พุทธทาสภิกขุ, โอสาเรตัพพธรรม, (สุราษฎร์ธานี : มูลนิธิมูลนิธิ, ๒๕๓๘), หน้า ๔๒๓.

ครอบงำคนอื่น บางชุดซื้อมาตั้งหมื่น นั่นคือความโง่ ไม่ก็เล่ห์ เอามาขังไว้ในนี้ไปครอบงำใครได้ นี่ยังทำยิ่งโง่ ยิ่งอ่านยิ่งโง่ ยิ่งเรียนมากยิ่งโง่” ^{๔๕}

ถ้าคนมาจับความแค่นี้ก็จะบอกว่าท่านเป็นปฏิปักษ์กับเรื่องหนังสือ ไม่สนับสนุนให้อ่านให้ค้นคว้า อันนี้ก็ไม่อยากให้ไปจับเอาเฉพาะแง่เฉพาะมุมนิดๆ หน่อยๆ ต้องดูทั้งหมดว่าท่านมองอย่างไร คิดอย่างไร บางทีมันเป็นเรื่องเฉพาะกรณี เราก็ต้องดูว่าขณะนั้นท่านกำลังพูดเรื่องอะไร ท่านต้องการให้ผู้ฟังได้แง่คิดอะไรในเรื่องนี้

เมื่อก็พูดถึงว่าให้เอาบาลี หรือพระไตรปิฎกเป็นหลัก อย่าไปมอบตัวให้กับอรรถกถา ที่นี้บางทีท่านพูดถึงเรื่องอรรถกถาในหลายกรณีก็จะมีเรื่องพูดในแง่ที่ไม่ค่อยดี คล้ายๆ กับไม่น่าไว้วางใจ ซึ่งมันก็เป็นเรื่องอย่างนั้น แต่นี่บางคนไปถึงขนาดที่ว่าอรรถกถานี้ไว้วางใจไม่ได้ อาตมาอ่านหนังสือบางเล่มเขาถูกอรรถกถา ไม่เชื่ออรรถกถา ถ้าเราดูพุทธทาสภิกขุ อาจจะถือเป็นความพอดีก็ได้ งานของท่านจะพูดถึงอรรถกถาเยอะแล้วท่านก็ใช้ประโยชน์จากอรรถกถา เรื่องราวต่างๆ ท่านก็เอามาจากอรรถกถามา เราไม่ต้องไปพูดเฉพาะท่านหรอก คืออย่างคำแปลพระไตรปิฎก ฉบับโน้นฉบับนี้เราก็มายกกันว่าพระไตรปิฎก และที่ใช้ในเมืองไทยก็ต้องแปลเป็นภาษาไทย โดยมากก็จะคัดมาอ้างอิงมาจากฉบับแปลเป็นภาษาไทย เราไม่ได้อ้างอิงมาจากฉบับภาษาบาลีมาอ้างอิงโดยตรง และหลายคนก็ไม่สามารถแปลได้ด้วย

ที่บอกว่าพระไตรปิฎกๆ นั้น คำแปลเขาอ้างจากอรรถกถาณะ พระไตรปิฎกฉบับ ๒๕ ศตวรรษพิมพ์ครบชุดครั้งแรกในประเทศไทย ฉบับ พ.ศ. ๒๕๐๐ แล้วต่อมาก็กลายเป็นฉบับกรมการศาสนา ฉบับมหามกุฏฯ มหาจุฬาฯ คนแปลไม่รู้ไปหมด ต้องค้นหากัน เวลาค้นๆ กันที่ไหน ก็ค้นจากอรรถกถา จากฎีกา แล้วก็แปลไปตามนั้น

คนที่บอกว่าไม่เชื่ออรรถกถา ไม่รู้แปลพระไตรปิฎกเอาตามอรรถกถา ใช้อรรถกถามาเป็นสิ่งที่ตัวเองยึดถือเลย โดยอ้างอิงพระไตรปิฎก เพราะฉะนั้นพระไตรปิฎกแปลไม่ได้แปลตรงไปตรงมาหรอก แปลตามอรรถกถาอธิบาย เพราะพระไตรปิฎกนั้นเรารู้อยู่แล้วว่าเก่ากว่าอรรถกถามาก ที่นี้ศัพท์ที่เก่าขนาดนั้น บางทีรูปประโยคดูไม่ออกเลยว่ายความว่าอย่างไร การแปลจึงต้องหาอุปมาช่วย ก็ได้อรรถกถานี้แหละที่เก็กรองจากพระไตรปิฎก จึงไปเอาอรรถกถาว่าท่านอธิบายบาลีองค์นี้ไว้อย่างไร ถ้าอธิบายความแล้วยังไม่ชัดเจนจะได้ความที่ชัดเจนขึ้นก็ไปค้นคัมภีร์รุ่นต่อมา หรือฎีกา หรืออนุฎีกาต่างๆ มาพิจารณาประกอบ จะถือเอาตามนั้นหรือจะตัดสินอย่างไรก็ตามแต่ รวมแล้วก็คือต้องอาศัยคัมภีร์เก่า แต่บางคนก็อ้างพระไตรปิฎกโดยไม่รู้เลยว่าความจริงว่าแม้แต่คนแปลเขาก็อ้างอรรถกถา กลายเป็นว่าที่ตัวเขาๆ มาจากอรรถกถา อันนี้เป็นตัวอย่างที่หลวงพ่อกุศลท่านศึกษามาก ต้องยอมรับว่าท่านบวชตั้งแต่เมื่อไร ท่านอุทิศชีวิตกับการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา และ

^{๔๕} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒**, (สุราษฎร์ธานี : สวณอุสมมูลนิธิ, ๒๕๒๙), หน้า ๑๒๓.

ฎีกาอะไรต่างๆ เวลาท่านอธิบายท่านก็ยกมาอ้าง เวลาท่านบอกไม่ให้เชื่ออย่างนั้นอย่างนั้นก็เป็นส่วนหนึ่ง ไม่ให้เราเชื่อเรื่อยเปื่อยมกไป

ในหนังสือพุทธิกะจริยธรรม “ฉะนั้น เราต้องมีธรรมะที่เหมาะสมแก่วัย ที่วัยนั้นจะพอรับเอาได้ หรือเข้าใจได้” ข้อนี้ท่านเปรียบไว้ในอรรถกถาว่า “ซินป้อนข้าวคำใหญ่ๆ แก่เด็กซึ่งปากยังเล็กๆ” ก็หมายความว่าเด็กจะรับไม่ได้ ท่านได้ยกคำอรรถกถามาใช้ แต่ที่เป็นอภินิหารท่านก็บอกว่า อันนี้เป็นเรื่องน่าเชื่อไม่น่าเชื่อ^{๔๖}

ฉะนั้น การที่จะไปพูดเรื่องมองอนาคตอะไร แนวคิดผลงานของท่านอันนี้ก็เป็นเรื่องใหญ่ บางทีเราอาจจะก้าวเลยไปก็ได้ บางทีคนที่มาพูดมองอนาคตนั้นผ่านชีวิตของท่าน แต่ละคนก็มีใจของตัวเอง มองแนวคิดของท่านไว้คนละอย่าง เสร็จแล้วอาจจะพูดไปคนละทางสองทาง การมองเรื่องที่ตั้งไว้ว่าเราจะช่วยให้มันเป็นอย่างไร โดยผ่านแนวคิดของพุทธทาสภิกขุ เราก็ต้องขัดด้วย อย่างที่อาตมาบอกว่าให้มองตั้งแต่เจตนาของท่านที่แน่นอนเลย ที่จะสนองพุทธประสงค์ ที่จะรับใช้พระพุทธเจ้า ถ้าเรามีเจตนาแบบนี้ก็ต้องอนุโมทนาว่าเรามีเจตนาที่เป็นกุศล เราศึกษางานของท่านเพื่อเอามาใช้ เอามาสอน เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ถ้าทำได้อย่างนี้จะเป็นส่วนที่เราได้สนองพุทธทาสภิกขุด้วยนะ พุทธทาสภิกขุสนองงานพระพุทธเจ้า โดยที่ว่าเราก็จำกัดลงมาในแง่สนองรับใช้พุทธทาสภิกขุ เราก็ได้รับใช้ทั้งสองเลย เอาเป็นอันว่าหลวงพ่อกุศลตั้งเจตนาเลย ท่านอุทิศชีวิตสนองงานพระพุทธเจ้ามาตั้งแต่ชื่อตัวเอง ที่ท่านเรียกตัวเองว่าพุทธทาสภิกขุ บทบาทที่เด่นของท่านก็สมานสัมพันธ์กับยุคสมัย อย่างที่บอกว่าคนไทยห่างไกลพุทธศาสนามาก ความเชื่ออะไรก็เป็นไปตามปรัมปรา ที่สืบทอดกันมา ก็ค่อยๆ คลาดเคลื่อน ค่อยๆ เพี้ยนไป อันนี้เป็นปัญหาของสังคมไทยที่เป็นสังคมพุทธ เพราะพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ต้องอาศัยกัน ไม่ใช่ศาสนาที่สำเร็จด้วยศรัทธา ที่จะบอกเลยว่าให้มีหลักความเชื่ออย่างไร”

แม้โลกวันนี้จะแสนวิปริตเพียงใด หากท่านมองผ่านฐานแนวคิดของพุทธทาสภิกขุ จะเห็นว่า ไม่ได้เป็นเรื่องของความทุกข์เพียงด้านเดียว แต่ยังเป็นบุญ เป็นโชค ดังคำกล่าวของท่านที่ ว่า “โชคที่มีบุญที่ได้มาเกิดในโลกนี้ ในสภาพปัจจุบันนี้ที่แสนจะวิปริต เพราะว่ามีอะไรให้ศึกษามาก...คิดดู ถ้าไม่มีเรื่องให้ศึกษามากแล้วมันจะฉลาดได้อย่างไร”^{๔๗}

๓.๓.๓ ลักษณะเฉพาะตัว คำสอน จุดยืนของพุทธทาสภิกขุ

สาเหตุที่ทำให้ท่านไม่เข้าใจในสิ่งที่คนอื่นพูด ก็เพราะท่านไม่มีหลักในการฟัง และสาเหตุที่ท่านไม่มีหลักในการฟัง ก็เพราะท่านไม่มีหลักในการพูดของเขา ซึ่งท่านจะรู้หลักในการพูดของได้ก็

^{๔๖} พุทธทาสภิกขุ, พุทธิกะจริยธรรม, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๒๓๓.

^{๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), วิเคราะห์แนวคิดพุทธทาสภิกขุ, อ้างแล้ว,

ต่อเมื่อท่านจับความเห็นหลักของเขาออก โดยได้ค้นหาจากความซ้ำ หรือความลงรอยกันของสิ่งที่เขาได้พูดไว้ในหลายๆ ที่หลายๆ ครั้ง เรียกความซ้ำหรือลงรอยกันแบบนี้ว่า “จุดยืน” คนที่มีจุดยืนเท่านั้นที่ท่านควรฟังและศึกษาในสิ่งที่เขาพูด แม้ว่าสิ่งที่เขาพูดจะผิด ท่านก็ยังได้รับประโยชน์อยู่บ้าง เพราะเมื่อตรวจสอบสิ่งที่เขาพูดแล้ว อย่างน้อยท่านก็จะรู้ว่าอะไรผิด แต่สำหรับคนที่ไม่มีความเห็นแล้ว ท่านจะสับสนจนกว่าประโยชน์ได้ยาก

พุทธทาสภิกขุ เป็นบุคคลหนึ่งที่มีจุดยืนชัดเจน ท่านไม่เคยปฏิเสธสิ่งหนึ่งกับคนกลุ่มหนึ่ง แล้วยอมรับสิ่งเดียวกันนั้นกับคนอีกกลุ่มหนึ่ง ธรรมบรรยายของท่านจึงไม่อิงกระแสสังคม ไม่ขึ้นกับบุคคล แม้ว่าจะตรงกันข้ามกับความคิดเห็นของบุคคลผู้มีชื่อเสียงเป็นที่นับหน้าถือตาของสังคม หรือไม่ตรงกับความคิดเห็นส่วนใหญ่ หรือแม้แต่ไม่ตรงกับคำสอนของพระทั่วไประยะก็ตาม บุคคลที่สามารถยืนในจุดของตนเองได้ตลอดเวลาโดยไม่โอนเอนตามสังคมนั้น จะต้องเป็นผู้รอบคอบ กล้าหาญและเคารพความจริงเป็นใหญ่

จุดยืนของพุทธทาสภิกขุ คือบรรยายธรรมโดยได้มุ่งหมายให้ผู้ฟังรู้จักสาเหตุ และสามารถแก้ไขปัญหาในการดำเนินชีวิตประจำวันได้ ครบถ้วนทั้งเรื่อง งาน คน ตนเอง ธรรมบรรยายของพุทธทาสภิกขุจึงเป็นคำสอน เพื่อสร้างความพร้อมในการรับมือกับเหตุการณ์ต่างๆ ที่จะปัญหาแก่ชีวิตได้ ที่อาจจะเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาทุกสถานที่ในชาตินี้และบนโลกนี้ ดังที่ท่านได้ให้ความหมายของพระพุทธรูปว่า “ระบบปฏิบัติเพื่อความรอดในทุกๆ ขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการของชีวิต”

ความมุ่งหมายดังกล่าว ทำให้ธรรมบรรยายของพุทธทาสภิกขุมีลักษณะเฉพาะตัวที่ไม่เหมือนใคร และความเฉพาะตัวนี้เองทำให้บางคนเห็นว่า ธรรมบรรยายของท่านยากถึงขนาดที่ต้องปีนบันไดอ่านกันเลยทีเดียว ซึ่งความจริงแล้ว สาเหตุของการต้องปีนบันไดอ่านนั้น ไม่ใช่อยู่ที่การทำความเข้าใจแล้วพิสูจน์คำสอนของท่าน แต่สาเหตุประการหนึ่งคือ ความแปลกหู ที่แตกต่างจากคำสอนของสำนักอื่นทั่วไป เช่นเดียวกับคำสอนของกาลิเลโอ ที่ในช่วงต้นทุกคนก็รับไม่ได้ เพราะแตกต่างจากคำสอนของอริสโตเติล และคริสต์ศาสนา และสาเหตุอีกประการหนึ่งก็คือ ฟังแล้วขัดแย้งกับความรู้สึกโดยทันที โดยเฉพาะเรื่องคำสอนเรื่อง “ตัวกู ของกู”^{๔๘} เพราะแตกต่างจากความรู้สึกนึกคิดที่เคยมีมาตลอด

ลักษณะเฉพาะคำสอนลักษณะเฉพาะตัวของคำสอนของพุทธทาสภิกขุ ที่เมื่อรู้จักแล้วจะทำให้ศึกษาธรรมบรรยายของพุทธทาสภิกขุได้เข้าใจง่ายขึ้น มีดังนี้

เมื่อเป้าหมายในการบรรยายธรรมของพุทธทาสภิกขุอยู่ที่การนำธรรมะไปใช้แก้ปัญหาในการดำเนินชีวิต ดังนั้น ศัพท์ต่างๆ ที่เป็นคำสำคัญของพุทธศาสนาจึงหมายถึงสถานะของจิตที่สามารถพบได้ในชาตินี้ โดยไม่ต้องรอให้ตายก่อนแล้วจึงได้พบ (จิตคือสถานะหนึ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติ โดยมี

^{๔๘} พุทธทาสภิกขุ, สันติภาพของโลก, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๑), หน้า ๒๔๖.

เฉพาะในสิ่งมีชีวิต ทำให้รับรู้ – รู้สึก – จดจำ – คิดคำนวณ และลงความคิดเห็น ต่อสิ่งเร้าที่เข้ามาทาง อวัยวะรับสัมผัส หรือที่สมองหวนรำลึก หรือสร้างขึ้นเองได้) “นิพพาน” ในธรรมบรรยายของพุทธทาส ภิกขุ จึงไม่ได้หมายถึงเมืองแก้วที่จะได้พบในชาติน้ำหลังจากตายแล้ว หากแต่หมายถึงสภาวะจิตที่ ปราศจากอาการเร่าร้อน “นรก” ก็ไม่ได้หมายถึงเมืองใต้พิภพ ซึ่งที่ทำบาปจะถูกส่งตัวไปรับการทรมาน หลังจากการตายแล้ว หากแต่หมายถึงสภาวะจิตที่เร่าร้อน โดยอยากดิ้นรนให้พ้นจากสภาวะนั้นให้เร็ว ที่สุด (เปรียบดังไฟร้อน) “สวรรค์” ก็ไม่ได้หมายถึงเมืองเหนือท้องฟ้า อันเป็นวิมานของนางอัปสรและ เทวดา ซึ่งคนที่ทำบุญจะได้ขึ้นไปเสวยสุขอันเป็นของทิพย์ หากแต่หมายถึงสภาวะของจิตใจที่เร่า ร้อน แต่กลับอยากตรึงตรึงตนให้อยู่กับสภาวะนั้นนานๆ (เปรียบดังไฟเย็น) สวรรค์ตามหลักของพุทธ ทาสภิกขุจึงเป็นสิ่งที่น่าเกลียดที่ควรหลีกเลี่ยงไปให้ไกล เพราะทำให้จิตสูญเสียสภาวะ ที่สงบสมดุลและ น่ากลัวยิ่งกว่านรกเสียอีก เพราะเป็นความเหน็ดเหนื่อยที่ไม่รู้ตัว สวรรค์จึงเป็นคุกที่ออกยากกว่านรก ซึ่งนิยามของคำว่า “สวรรค์” นี้ตรงกันข้ามกับความเห็นเก่าของคนส่วนใหญ่โดยสิ้นเชิง “ชาติ” ก็ไม่ได้ หมายถึงการเกิดใหม่ของร่างกาย แต่หมายถึงที่จิตรู้สึกขึ้นมาแต่ละครั้งว่า ตนมีความสำคัญ ตนเป็น ศูนย์กลางของทุกสิ่ง การรู้สึกเช่นนี้ครั้งหนึ่งก็คือเกิดชาติหนึ่ง เมื่อเลิกรู้สึกแล้วก็คือการตายชาติหนึ่ง ดังนั้น ตามธรรมบรรยายของพุทธทาสภิกขุจึงมีการเกิดและการตายของสภาวะจิตที่รู้สึกว่าตนเอง สำคัญ ซ้อนอยู่ระหว่างการเกิดและการตายของร่างกายได้นับครั้งไม่ถ้วนหลายภพหลายชาติหลายภพ กลับคำเหล่านี้เป็นคำศัพท์เทคนิคของพุทธศาสนา ที่พุทธทาสภิกขุเรียกว่า “ภาษาธรรม” ซึ่งจะต้อง แปลไปในทางนามธรรมหรือในทางจิตใจ กล่าวในทางกลับกันก็คือ จะต้องไม่แปลไปในทางรูปธรรม หรือในทางวัตถุธาตุตามภาษาชาวบ้านทั่วไป ที่พุทธทาสภิกขุเรียกว่า “ภาษาคน” จึงจะเข้าถึงธรรมะของ พระพุทธเจ้าและนำไปแก้ไขปัญหามาได้

พุทธทาสภิกขุ เป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่มีชื่อเสียงของสังคมไทย เป็น นักปฏิรูปพุทธศาสนาร่วมสมัยที่สำคัญที่สุดท่านหนึ่งในประวัติศาสตร์ ท่านได้ตีความคำสอนของพุทธ ศาสนาฝ่ายเถรวาทและธรรมเนียมการปฏิบัติของชาวพุทธไทยด้วยการใช้ปัญญาและเหตุผล อันเป็น ผลสืบเนื่องมาจากความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และการเติบโตของชนชั้นกลางในสังคมไทย การ พิมพ์หนังสือชุด “ธรรมโฆษณ์” ซึ่งรวบรวมคำบรรยายของท่านไว้กว่า ๕๐ เล่ม อาจนับได้ว่าเป็น ผลงานของนักคิดชาวพุทธฝ่ายเถรวาทคนเดียวที่มีขนาดใหญ่ที่สุดเท่าที่เคยมีมาในประวัติศาสตร์ โด นาลด์ เค สวเออร์ (Donald K. Swearer) นักวิชาการชาวอเมริกันผู้เชี่ยวชาญพุทธศาสนา ได้ ประเมินบทบาทและสถานะของพุทธทาสภิกขุในประวัติศาสตร์พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทไว้ในฐานะนัก คิดฝ่ายเถรวาทซึ่งมีแนวความคิดที่เป็นต้นแบบและทรงอิทธิพลที่สุดนับตั้งแต่พระพุทธโฆษาจารย์ เป็น

ต้นมา และประเพณีบทบาทของพุทธทาสให้เสมือนกับนักคิดชาวพุทธอินเดียที่ยิ่งใหญ่อย่างเช่น นาคารชุน อีกด้วย^{๔๙}

นอกจากผลงานชุดธรรมโฆษณ์แล้ว ผลงานที่โดดเด่นเล่มอื่นๆ ของพุทธทาสภิกขุ ได้แก่ คู่มือมนุษย แก่นพุทธศาสน์ ตามรอยพระอรหันต์ ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม และภาษาคน-ภาษาธรรม เป็นต้น ผลงานของท่านหลายเล่มได้รับการแปลเป็นภาษาต่างประเทศ เช่น ภาษาอังกฤษฝรั่งเศส เยอรมัน จีน ญี่ปุ่น ลาว ศรีลังกา ทิเบต โดยส่วนที่เป็นภาษาอังกฤษนั้นมีมากกว่า ๒๐ เรื่อง^{๕๐}

การเผยแผ่ด้วยการปฏิบัติตนเป็นต้นแบบ

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ก่อตั้งสวนโมกขพลารามขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยมีจุดมุ่งหมายในการรื้อฟื้นพระพุทธศาสนาและส่งเสริมการปฏิบัติธรรมให้เป็นแบบอย่างแก่ภิกษุสามเณรและชาวพุทธทั่วไป ให้เหมือนสมัยพุทธกาลเพื่อจะได้เป็นการบูชาคุณของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ทรงเกื้อกูลต่อเหล่าพุทธบริษัททั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายให้ได้ขจัดเสียซึ่งความทุกข์อย่างสิ้นเชิงเพราะหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาสอนเรื่องของความทุกข์และความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ สิ่งเหล่านี้จึงเป็นเป้าหมายสูงสุดของคำสอน ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า “การปฏิบัติธรรมตามหลักที่แท้จริงของพระพุทธศาสนานั้นได้เสื่อมถอยไปจึงรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่ให้มีการปฏิบัติเหมือนครั้งพุทธกาล และต้องการส่งเสริมให้ก้าวหน้าถึงที่สุดจึงได้ตั้งมีการก่อตั้งสวนโมกขพลารามขึ้น เพื่อการนี้โดยใช้เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรมและเผยแผ่พระพุทธศาสนา”^{๕๑}

การเกิดขึ้นของพุทธทาส จึงถือเป็นนิมิตหมายใหม่ของการแก้ปัญหาต่างๆ ทางพระพุทธศาสนาให้ดีขึ้น โดยตลอดระยะเวลาหลายปีที่ท่านพยายามฟื้นฟูการปฏิบัติธรรมอย่างมากมาย เช่น การจัดอบรมการปฏิบัติธรรมทั้งภายในและภายนอกสถานที่ การปฏิบัติธรรมของพระภิกษุสามเณรที่เป็นแบบอย่างที่ดีในฐานะ เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการสอนให้ผู้อื่นปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ รวมถึงการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่สังคมอย่างกว้างขวางด้วยวิธีการต่างๆ มีการเขียนหนังสือธรรมะ ซึ่งมีมากมายที่จัดพิมพ์ออกเผยแผ่แล้ว เช่น หนังสือชุดธรรมโฆษณ์จำนวน ๕๐ เล่ม เป็นหนังสือในลักษณะสารานุกรม มีเนื้อหาครอบคลุมเรื่องปรมัตถธรรมการศึกษา การฝึกสมาธิและอื่นๆ นอกจากนั้นยังมีหนังสือชุดตามรอยพระอรหันต์ ตลอดถึงชุดบรรยายธรรมทั่วไป

^{๔๙} ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิน, พุทธทาสกับทฤษฎีธรรมิกสังคมนิยม, วารสารพุทธศาสนศึกษา, ๒๕๓๙), หน้า ๓๐.

^{๕๐} อำนวย ยัสโยธา, ภูมิปัญญาการนำทางสู่เนื้อธรรมของพุทธทาสภิกขุ, (งานวิจัยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๓.

^{๕๑} พุทธทาสภิกขุ, พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น, (นนทบุรี : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๓๗.

นอกจากนี้พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้มีบทบาทที่สำคัญยิ่งในการช่วยเหลือผู้คนในสังคมให้ดำเนินชีวิตอยู่ได้ด้วยความสุข โดยการแนะนำแนวทางการดำเนินชีวิตที่มีธรรมะเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงจิตใจ เช่น การให้ผู้คนในสังคมปฏิบัติธรรมด้วยการทำงานตามหน้าที่ที่มีอยู่ตามสถานภาพทางสังคม ซึ่งเป็นการปฏิบัติธรรมที่ทุกคนสามารถทำได้ในทุกๆ สถานที่ทุกเวลาตามที่ตนเองมีหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติ การกระทำเช่นนี้เป็นการช่วยเหลือสังคมไม่ให้เกิดความวุ่นวาย ทำให้สังคมเป็นสุขเพราะทุกคนทำหน้าที่ของตนเอง การศึกษาการเป็นต้นแบบมีรายละเอียดดังนี้

เอกลักษณ์ที่เป็นต้นแบบในการปฏิบัติธรรม

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้มองเห็นปัญหาทางสังคมของคนในการดำเนินชีวิต ว่าคนในสังคมปัจจุบันจะมีปัญหา (ทุกข์) อยู่ ๒ ประการ คือปัญหาที่แก้ได้เป็นปัญหาทางวัตถุเมื่อเกิดขึ้นกับบุคคลใดสามารถใช้ความรู้ที่ศึกษามาแก้ปัญหาได้ และปัญหาอีกประการหนึ่ง คือ ปัญหาทางจิตใจ หรือปัญหาทางจิตวิญญาณ ที่เงินทอง ชื่อเสียง อำนาจไม่สามารถแก้ปัญหาได้ และสังคมปัจจุบันคนกำลังประสบปัญหาทางจิตใจมาก อาจสืบเนื่องมาจากความไม่เข้าใจในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ขาดหลักธรรมที่จะคอยค้ำจุนจิตใจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วทั้งสังคม เศรษฐกิจ การเมือง จึงยากต่อการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างไปจากเดิมได้ เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นกับชีวิต ผู้ประสบปัญหามักจะคิดและหาทางออกจากปัญหาด้านต่างๆ ด้วยวิธีที่ไม่ถูกต้อง เช่น การหันหน้าพึ่งยาเสพติด ทำผิดกฎหมาย การฆ่าตัวตาย การคิดแก้ปัญหาด้วยวิธีการดังกล่าวไม่ถูกต้องนักเป็นเพราะไม่เข้าใจในหลักธรรมไม่ได้นำธรรมะมาใช้ในการดำเนินชีวิต สิ่งเหล่านี้จึงได้เป็นคำตอบของคำถามที่ว่าทำไมพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) จึงสนใจและให้ความสำคัญกับการปฏิบัติธรรม

เอกลักษณ์ที่เป็นบทบาทสำคัญของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ที่เข้ามาแก้ปัญหาทางจิตวิญญาณ ที่ผู้คนส่วนใหญ่ประสบอยู่ และไม่สามารถแก้ไขได้ โดยการส่งเสริมให้มีการปฏิบัติธรรม ทั้งที่เป็นการปฏิบัติธรรมสำหรับพระภิกษุสามเณร ในฐานะที่เป็นบุคคลสำคัญในการช่วยเหลือสังคมด้านจิตวิญญาณสืบทอดกันมา และการปฏิบัติธรรมของประชาชนทั่วไปเพื่อให้สามารถใช้ธรรมะแก้ปัญหาชีวิตได้ เป็นการช่วยให้คนดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุขที่แท้จริง การศึกษาบทบาทของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ในการปฏิบัติตนเป็นต้นแบบ และส่งเสริมการปฏิบัติธรรมอย่างจริงจังนั้น ศาสตราจารย์นายแพทย์ ประเวศ วะสีประมวลเอกลักษณ์ของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ดังต่อไปนี้^{๕๑}

^{๕๑} ประเวศ วะสี , สอนโมกข์ ธรรมกาย สันติอโศก, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, ๒๕๔๓), หน้า ๑-๑๑.

๑) มีสมมติ ผลงานของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) คงจะต้องลงความเห็นว่าคุณมีสมมติมาก ดีกว่าคนอื่น โดยทั่วไป หรือดีถึงขั้นหายากเพราะถ้าดีขนาดทั่วไปคงไม่สามารถสร้างงานได้อย่างที่ปรากฏ การมีสมมตินั้นขึ้นอยู่กับพันธุกรรม อย่างที่ท่านว่ามีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ส่วนหนึ่ง กับอีกส่วนหนึ่งเกิดจากสิ่งแวดล้อม การที่พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้รับเหตุปัจจัยทั้งทางพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อมจึงทำให้มีสมมติเป็นแน่แท้

๒) ไม่ใช่ง่าย คนส่วนใหญ่ถูกทำให้เชื่อง่ายด้วยลักษณะของการเลี้ยงดูในครอบครัว การศึกษา ศาสนา กฎหมาย และวัฒนธรรม ซึ่งมีประโยชน์ในวาระที่ทำให้หมู่คณะทำอะไรเหมือนกันเพื่อการเกาะกลุ่มและต่อสู้แต่มีโทษ คือขาดปัญญาที่จะแก้ปัญหา ซึ่งถ้าทำอย่างเดิมไปเรื่อยๆ แล้วแก้ปัญหาไม่ได้ ส่วนพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) เรียนในโรงเรียนสามัญศึกษาถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ และ เรียนบาลีได้เปรียญธรรม ๓ ประโยคและปฏิเสธที่จะเรียนต่อ เลิกใช้ชีวิตอยู่แบบพระในเมือง ได้ออกไปอยู่ป่าปฏิเสธการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ที่ขาดเหตุผลไม่เชื่อคำสอนแบบตาชด้น ไม่เชื่อว่าสิ่งที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกจะเป็นพุทธวจนะทั้งหมดนี้เป็นเคล็ดสำคัญที่ทำให้ท่านบรรลุปัญญาอย่างเอกอุ ถ้าเชื่อง่ายและทำตามกันไปเรื่อยๆ ก็เหมือนๆ เดิม พระพุทธองค์จึงทรงสอนเรื่องกาลามสูตรที่ไม่ให้เชื่อง่าย คนส่วนใหญ่จะไม่ปฏิบัติตามหลักกาลามสูตรหรือปฏิบัติไม่ได้ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) นับเป็นผู้ที่ประยุกต์ใช้หลักของกาลามสูตรอย่างยิ่งผู้หนึ่ง

๓) ปฏิเสธวัตถุนิยม พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ปฏิเสธในลาภยศรวมทั้งการเสพติดทางวัตถุไปอยู่ป่าฉันอยู่อย่างง่ายๆ ข้อนี้ทำให้ท่านได้สัมผัสกับธรรมชาติ ได้มีเวลาที่จะคิดค้นมาก คำสอนของท่านจะเน้น กินข้าวจานแมว อาบน้ำในคู อยู่กุฏิเถ้าหลุม ฟังยุงร้องเพลงและสถานที่ฉันข้าวของพระภิกษุสามเณร คือลานหินโค้ง อันมีชื่อเสียงเป็นสถานที่เอนกประสงค์พระภิกษุสามเณรนั่งฉันกับพันทราย ญาติโยมนั่งตามพื้นตามโคนต้นไม้ และพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ชอบกล่าวคำที่ว่า “พระพุทธเจ้าประสูติที่พื้นดิน (สวนลุมพินีวัน) ตรัสรู้ที่พื้นดิน (ใต้ต้นโพธิ์) และปรินิพพานที่พื้นดิน (ระหว่างต้นรังคู่)” และ อุโปสถของสวน โมกขพลารามไม่มีอาคาร เป็นที่กลางแจ้ง และ ที่พักของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มีผู้ศรัทธาได้สร้างห้องน้ำถวายแต่ท่านไม่ได้ใช้ ท่านสงวนน้ำในโอ่งข้างนอก และนอนที่แคร่เล็กๆ ซึ่งได้ตรงกับปณิธานอยู่อย่างหนึ่งของท่าน คือเพื่อนำมนุษย์ออกจากวัตถุนิยม

๔) เป็นคนพุทธจริต พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ชอบศึกษาค้นคว้าเรื่องต่างๆ อย่างกว้างขวางทั้งพระไตรปิฎก คำสอนของนิกายมหายาน หรือศาสนาอื่นวิทยาศาสตร์รวมทั้งประวัติศาสตร์โบราณคดี และสังคมทั่วไป ทำให้ท่านมีความรู้กว้างขวางและสามารถแสดงธรรมที่สอดคล้องกับเรื่องของชีวิต และสังคมได้ทุกแง่มุม ปัญหาของพระภิกษุสามเณร คือไม่สามารถสื่อความหมายทางธรรมะกับชาวบ้านได้และชาวบ้านก็ไม่สนใจพระภิกษุสามเณรเพราะเห็นว่าพระภิกษุสามเณรไม่เข้าใจปัญหาของเขา คงกราบไหว้ทำพิธีกรรมไปตามเรื่องตามราวจึงทำให้ไม่ได้รับ

ประโยชน์จากพุทธธรรมจริงๆ ส่วนพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ไม่มีพิธีมากนักใช้หลักธรรมคำสอนล้วนๆ และเข้าใจง่ายทำให้ญาติโยมหรือผู้ที่มาฟังเกิดปัญญาเข้าใจหลักธรรมที่ถูกต้องไม่ไปติดที่เปลือก

๕) ขอบใช้ปัญญาเจาะลึก พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ตรวจสอบพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ และพบหลักธรรมที่ลึกซึ้งอันยากต่อการเข้าใจ ที่ไม่ค่อยมีผู้ใดนำมาพูดกันเลย ฟังอยู่เหมือนเพชรในตม พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้นำสิ่งเหล่านี้มาสอน เช่น อิทปปัจจยตา ตถตา และเมื่อตรวจสอบปฏิจจสมุปบาทจนแน่ใจแล้ว ท่านลงความเห็นว่า การตีความปฏิจจสมุปบาทตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งรจนาโดยพระพุทธโฆษาจารย์ชาวอินเดียอันพระภิกษุใช้ในการศึกษากันมาช้านานน่าจะไม่ต้อง ตรงนี้ท่านปรารภว่าท่านจะขอเป็นไม้ซีกงัดไม้ซุง จะเห็นได้ว่าพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) นั้นเป็นผู้มีปัญญาเจาะลึกหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาอย่างเข้าใจ่องแท้

๖) มีอิทธิบาท ๔ สูง คนธรรมดาโดยทั่วไปนำอิทธิบาท ๔ ไปใช้ไม่ค่อยสูงทำให้พัฒนาตนยาก สำหรับพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ต่างจากบุคคลทั่วไป คือ มีความขยันขันแข็งยิ่งนัก ทั้งทางการศึกษาตรวจค้น การเขียนหนังสือ การแสดงธรรม และอื่นๆ จึงทำให้มีผลงานเป็นหนังสือมากมาย ในศาลาธรรมโฆษณ ที่สวนโมกขพลารามได้บรรจุหนังสือที่ท่านเขียนจากพระธรรมเทศนาของท่านทั้งหมด และในครั้งที่ไม่ค่อยสบาย เมื่อมีพระปัญญานันทภิกขุ ได้ติดต่อเพื่อต้องการส่งพระ ๒๕๐ รูป ไปยังสวนโมกขพลาราม เพื่อการอบรมท่านอบรมไม่ไหวจึงรับปากว่าจะขอนอนอบรมบนเก้าอี้โยกดู ข้อความดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ท่านมีอิทธิบาท ๔ สูงมากถึงแม้ไม่สบายแต่ท่านจะขอนอนอบรมบนเก้าอี้โยก ลักษณะพระภิกษุทั่วไปคงไม่มีใครทำกันเห็นได้จากพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) เท่านั้น

๗) มีความสนใจและความสามารถในการถ่ายทอดสูง (มีวาทีศิลป์) พระภิกษุบางรูปมีธรรมสูงแต่อบรมใครไม่เป็น ดังที่มีคำกล่าวที่ว่า อรหันต์แห่งแล้ง พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) สนใจในการถ่ายทอดธรรมะมาก เช่น การเทศน์เป็นที่ถูกอกถูกใจชาวบ้านตั้งแต่เป็นหนุ่มและได้เขียนหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายตรีมาส ทำให้ธรรมจากสวนโมกขพลารามกระจายไปโดยรวดเร็วแม้ท่านจะปฏิเสธวัตถุนิยม แต่ถ้าเป็นวัตถุเพื่อสอนธรรมแล้ว ท่านจะชอบเป็นพิเศษยังให้สร้างโรงมหรสพทางวิญญาณ รูปปั้น รูปวาด อันเป็นปริศนาธรรมให้สร้างขึ้นไว้เพื่อสอนธรรมะท่านเป็นผู้สนใจศึกษาธรรมอย่างแท้จริง

คุณลักษณะทั้ง ๗ ประการที่กล่าวมานี้ หากจะมีแต่ในองค์พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) รูปเดียวไม่ พระรูปอื่นก็มีบ้าง เป็นบางข้อ มากบ้างน้อยบ้าง แต่ที่จะมีครบทั้ง ๗ อย่างหาได้ยากยิ่ง คุณลักษณะพิเศษดังกล่าวรวมกันทำให้เกิดความเป็นพุทธทาส

เอกลักษณ์ของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ทั้ง ๗ ประการนั้น สิ่งที่พุทธทาสภิกขุแสดงธรรมอยู่เสมอว่า บวชจริง เรียบจริง ปฏิบัติจริง เพราะท่านพูดจริง รู้แจ้ง รู้จริง โดยเฉพาะเรื่อง

บุญญาและนิพพาน เห็นได้ชัดมากกว่าคนธรรมดาทั่วไป ผลงานของท่านเกี่ยวกับหนังสือธรรมะมีมากมาย และมีความรู้เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์โบราณคดีอีกด้วย พุทธศาสนิกชนมีจุดเด่นอย่างหนึ่ง คือทำอะไรเป็นระบบ คิดเป็นระบบ เป็นขั้นเป็นตอน ที่เรียกว่าเป็นกระบวนการตั้งแต่บวชใหม่ๆ แล้วเมื่อไปเรียนในกรุงเทพมหานครได้กระบวนการคิดมากขึ้น ละเอียด สุขุม รอบคอบ เยือกเย็นเมื่อได้ค้นคว้าพระไตรปิฎกอย่างจริงจัง ประกอบด้วยได้เผยแผ่หลักธรรมอย่างจริงจัง ซึ่งท่านนำเอาประสบการณ์มาสอนและทำงานในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ที่เป็นอัตลักษณ์ของท่านคือ มีความมั่นคง เข้มแข็ง อดทน มีความเรียบง่าย ทำงานอยู่บนดิน ฉันทบนดิน สัมผัสอยู่กับดินท่านได้ใช้แนวทางของพระพุทธเจ้าที่ว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้บนดิน ฉันทบนดิน สอนธรรมบนพื้นดิน ที่เรียกว่า อยู่อย่างต่ำ มุ่งกระทำอย่างสูง ไม่ประมาทในชีวิต อยู่อย่างสง่างามอยู่อย่างอริยะ และท่านเป็นคนใจกว้างมากโดยศึกษาทุกศาสนาประกอบการอ่านเพื่อความเข้าใจในศาสนานั้นๆ เนื่องจากพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มีความมั่นคงในพระพุทธศาสนามาตั้งแต่เป็นฆราวาสซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากครอบครัวของท่าน พุทธทาสภิกขุเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ปฏิบัติตนเป็นต้นแบบนั้นมีรูปลักษณะ อัตลักษณ์ จิตลักษณะ ที่ว่ามาสวนโมกขนั้น มาดูสิ่งที่ไม่เคยเห็น มาดูสิ่งที่ไม่เคยพบ มาพบสิ่งที่ไม่เคยเจอ มาเดินให้ทั่วสวนโมกข์จะพบสิ่งที่ไม่เคยเห็น สิ่งที่ไม่เคยพบ สิ่งที่ไม่เคยเจอ เช่น ภาพพระพุทธเจ้าอยู่หลังม่านและยังมีสิ่งอื่นๆ น่าศึกษามาก ส่วนวิถีชีวิตของพระภิกษุสามเณรในสวนโมกข์อยู่เรียบง่ายมีการพัฒนาจิตใจให้สูงอยู่ให้กลมกลืนกับธรรมชาติมากที่สุด เมื่อเป็นเช่นนี้การเข้าถึงพุทธแท้จริงก็เป็น การง่ายขึ้น เพราะวัตถุนิยมไม่ปิดบังจิตเสียที่จะเข้าถึงตัวพุทธที่แท้จริง

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้มองเห็นความเป็นไปของการประเพณีปฏิบัติของพระภิกษุสามเณรได้ผดุงไว้ซึ่งพระธรรมวินัยแบบสมัยพุทธกาล จึงหันมามองตนเองโดยการปฏิรูปการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแบบสมัยพุทธกาล พุทธทาสบวชเพื่อจุดมุ่งหมายอันสูงสุดของพระพุทธศาสนา เริ่มตั้งแต่บวชใหม่ท่านมีจิตใจแน่วแน่มากแล้ว โดยการศึกษาภาษาบาลีอย่างเข้าใจถ่องแท้ และศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างจริงจัง

พุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า ทำอะไรต้องมีความรู้ คือต้องศึกษาทางกายภาพให้บริบูรณ์เราเป็นมนุษย์สังคมไปที่ไหนต้องศึกษาสังคมประเพณีท้องถิ่นให้เข้ากับบริบทของสังคมนั้นและปรับให้สอดคล้องกับชีวิตของเรา พุทธทาสภิกขุได้บรรยายธรรมบ่อยๆว่า เราต้องศึกษาสิ่งแวดล้อมต้องประพฤติตนตามธรรมวินัยให้เรียบร้อยเป็นอยู่ด้วยความกลมกลืนกับธรรมชาติตัวอย่างเช่น พระศาสนาทุกศาสนาล้วนแล้วไม่ตรัสรู้ในมหาวิทยาลัย พระพุทธเจ้าตรัสรู้ภายใต้ต้นไม้เป็นแบบอย่าง พุทธทาสภิกขุประพฤติปฏิบัติตนตามหลักการ วิธีการ และอุดมคติตามแนวทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าได้สั่งสอนไว้แล้วท่านดำเนินชีวิตอย่างมีระเบียบมีแบบแผนของการดำเนินชีวิตของการครองสมณเพศบรรพชิตโดยเรียบง่าย โดยการปฏิบัติธรรมให้สอดคล้องกับธรรมชาติ เห็นได้จากประเพณีฌาปนกิจศพจะต้องเผาแบบสามสร้าง เพื่อให้อุบาสกอุบาสิกาและพระภิกษุสามเณรได้

พิจารณาจากศพเหล่านั้น เพื่อจะได้ลดความเห็นแก่ตัว ละวางว่าชีวิตนี้ต้องกลับไปสู่ธรรมชาติ ๗ ท่านได้มองเห็นการประพุดิแบบไม่ดึงออกจากวัตถุนิยม จะทำให้ไม่ข้ามพ้นจากประโยชน์นิยมทำให้พระพุทธานุศาสน์ไม่มั่นคงถาวร ยังได้สอดคล้องกับการ

พุทธทาสภิกขุ เป็นภิกษุผู้เป็นอยู่อย่างเรียบง่าย เช่น ท่านเดินโดยไม่สวมรองเท้าจากอำเภอพุมเรียง ถึงสวนโมกข์ (ไชยา) วัตรปฏิบัติของพุทธทาสภิกขุยังเห็นยิ่งศรัทธาและการทำงานด้านเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา ได้ทำอย่างคงเส้นคงวาอย่างสม่ำเสมอตลอดชีวิต การเตรียมตัวจะบรรยายธรรมนั้นท่านตื่นตั้งแต่ตี ๔ ตอนรุ่งเช้าก่อนพระภิกษุสามเณรจะทำวัตรเช้าเจอท่านนั่งพิมพ์ดีดอยู่แล้ว เพื่อเตรียมหัวข้อธรรมที่จะบรรยายให้ผู้สนใจฟังในกลางวัน การประพุดิปฏิบัติตนเป็นต้นแบบโดยการยึดหลักพระวินัย มีความอดทนเข้มแข็ง ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

พุทธทาสภิกขุเป็นภิกษุต้นแบบ ทั้งวิถีชีวิตของท่านทั้งการเล่าเรียนทางคฤโลกและคฤธรรมการประพุดิปฏิบัติตนตามพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด คือ บวชจริง เรียนจริง ปฏิบัติจริง เผยแผ่ธรรมด้วยการปฏิบัติให้ดู อยู่ให้เห็น เย็นให้สัมผัส การปฏิบัติตนดังกล่าวทำให้พุทธทาสภิกขุเป็นบุคคลสำคัญของโลก และท่านได้มองเห็นแล้วว่า ถ้าบวชไม่จริง เรียนไม่จริง ปฏิบัติไม่จริงแล้วจะส่งผลกระทบต่อภารกิจของพระพุทธศาสนา พุทธทาสภิกขุกล่าวอยู่เสมอว่า การทำงานเป็นการปฏิบัติธรรม คำพูดของพุทธทาสภิกขุดังกล่าวถือได้ว่าเป็นการนำหลักธรรมไปประยุกต์ใช้กับชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะทำงานอะไรให้ทำหน้าที่ที่ถูกต้องของความเป็นมนุษย์พุทธทาสภิกขุทำมาตลอดชีวิตและให้อยู่กับธรรมชาติ ทำให้ดู ปฏิบัติให้เห็น ได้เข้าใจธรรมแบบที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ คือ ความสงบเย็นอยู่เสมอเพราะอยู่กับธรรมชาติได้สัมผัสกับจิตเดิมแท้ซึ่งเป็นประภัสสรที่ผ่องใสอยู่เสมอเมื่อไม่มีกิเลสที่จรมารซึ่งเปรียบเสมือนเมฆหมอก เป็นการเจริญสมาธิภาวนาอยู่ในตัวทำให้เกิดความสงบเย็นเป็นนิพพานคืออุดมคติของพระพุทธศาสนาพุทธทาสภิกขุสร้างสวนโมกข์เน้นการใกล้ชิดกับธรรมชาติอยู่กับป่าไม่ภูเขา และไม่ตัดต้นไม้เป็นเพื่อนกับธรรมชาติให้มากที่สุดและให้ถอนตัวจากวัตถุนิยม ตัวอย่างเช่น โทรศัพท์มีความจำเป็นต้องใช้ รถยนต์มีความจำเป็นต้องใช้ แต่ใช้เพื่อความสะดวก แต่ไม่ใช่เพื่อความเพลิดเพลินกับมันหลงไปกับมัน พยายามใช้อย่างน้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ และต้องปฏิบัติให้เหมาะสมกับเครื่องอำนวยความสะดวกต่างๆ กับหลักการที่ชัดเจนของสมณเพศที่ถูกต้อง การที่พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้เน้นเรื่องปณิธานทั้ง ๓ ประการว่าให้เราเข้าใจศาสนาของตนทำความเข้าใจระหว่างศาสนาและช่วยกันถอนตนออกจากวัตถุนิยมเพื่อให้สังคมอยู่ด้วยสันติภาพอย่างแท้จริงและยั่งยืนต่อไป

ท่านอาจารย์พุทธทาสนั้นนอกจากตั้งปณิธานว่า บวชจริงเรียนจริง ปฏิบัติจริง ได้ผลจริงแล้วยังเน้นเรื่องปณิธานทั้ง ๓ ประการไว้ว่า ให้เราศึกษาศาสนาและทำความเข้าใจศาสนาของตนอย่างถ่องแท้และพยายามทำความเข้าใจระหว่างผู้นับถือศาสนาต่างๆ กันเพื่อความเข้าใจวัฒนธรรมซึ่งกันและกันและดึงตนออกจากวัตถุนิยมให้มากที่สุด ในส่วนของพระภิกษุสามเณรนั้นท่านเน้นให้อยู่

อย่างเรียบง่าย ดังคติที่ว่ากินข้าวจานแมว อาบน้ำในคู อยู่กุฏิเล่าหมุ ฟังยุงร้องเพลง และสวนโมกข์ไม่ต้อนรับพระภิกษุสามเณร อุบาสก อุบาสิกา ที่ล้างจานไม่เป็น คำที่กล่าวมาเป็นคำง่ายๆ แต่เนื้อหาสาระได้ใจความที่ลึกซึ้งมาก^{๕๓}

บทบาทภาวะผู้นำพุทธทาสภิกขุ กับการเป็นพระต้นแบบ

๑. ต้นแบบการทำงานคือการปฏิบัติธรรม

การงานที่พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ตลอดถึงพระภิกษุสามเณรต้องปฏิบัติเป็นกิจวัตรที่ถือว่าเป็นการปฏิบัติธรรมตามหลัก “การทำงาน คือการปฏิบัติธรรม” ประกอบด้วยกิจกรรมต่างๆ ดังต่อไปนี้

๑) การสวดมนต์ เป็นวัตรปฏิบัติของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ตลอดถึงพระภิกษุสามเณรในวัดสวนโมกขพลารามที่จะต้องยึดถือปฏิบัติเพื่อระลึกถึงพระคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยแบ่งการสวดมนต์ออกเป็น ๓ อย่าง ได้แก่ การสวดมนต์เช้าการสวดมนต์เย็น และการสวดมนต์ในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาซึ่งมีรายละเอียดดังนี้การสวดมนต์เช้าหรือการทำวัตรเช้าพระภิกษุสามเณรทุกรูปโดยการนำของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ในสวนโมกขพลารามหรือในวัดอื่นๆ ซึ่งนำแนวปฏิบัติธรรมของสวนโมกขพลารามไปถือปฏิบัติ จะตื่นเข้าตั้งแต่เวลา ๐๕.๐๐ นาฬิกา สำหรับพระภิกษุสามเณรในสวนโมกข์จะไปพร้อมกันที่ลานหินโค้ง แล้วนั่งเรียงแถวกลางลานดิน ตามธรรมชาติแบบอย่างสมัยพุทธกาล หากพระภิกษุสามเณรรูปใดมีเหตุจำเป็นไม่สามารถไปสวดมนต์ที่ลานหินโค้งได้ ก็ให้สวดมนต์ปฏิบัติธรรมได้บนกุฏิตนเอง การสวดมนต์จะใช้เวลาประมาณ ๓๐ นาที เสร็จแล้วพระภิกษุสามเณรจะแยกย้ายให้ปฏิบัติหน้าที่อื่นๆ ต่อไป

การสวดมนต์เย็นหรือทำวัตรเย็น พระภิกษุสามเณรจะกระทำเช่นเดียวกันกับการสวดมนต์เช้า ซึ่งพระภิกษุสามเณรไปพร้อมกันที่ลานหินโค้ง หรือหากมีเหตุจำเป็นไม่สามารถไปได้ก็ให้สวดมนต์ที่กุฏิตนเอง ตั้งแต่เวลา ๑๗.๐๐ นาฬิกา ใช้เวลาประมาณ ๓๐ นาที การสวดมนต์ภาวนาจึงเป็นหน้าที่ของพระภิกษุสามเณรที่จะต้องปฏิบัติเป็นประจำทุกๆ วัน ที่สวนโมกขพลารามได้ถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด เพื่อเป็นการขัดเกลาจิตใจเบื้องต้นของพระภิกษุสามเณรผู้ปฏิบัติธรรม นอกจากนี้ยังมีการสวดมนต์ในวันสำคัญทางศาสนา เช่น วันวิสาขบูชาวันมาฆบูชา วันอาสาฬหบูชาซึ่งมีพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) เป็นประธานสงฆ์ทำกิจกรรมนี้ที่ลานหินโค้งโดยมีประชาชนมากมายมาแสวงบุญ การสวดมนต์ที่สวนโมกขพลารามกระทำ อยู่ คือ การสวดมนต์แปล เพื่อต้องการให้ทราบความหมายของการสวดมนต์แต่ละบท ซึ่งจะทำให้ประชาชนมีความเข้าใจหลักธรรมได้ดียิ่งขึ้น

^{๕๓} จิราพร คงเหล่, บทบาทของสวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี, หน้า ๓๑ -

สิ่งสำคัญในวัดสวนโมกขพลาราม การสวดมนต์ทำวัตรต้องแปลภาษาบาลีเป็นภาษาไทย เพราะมีการบรรยาย อธิบาย เนื้อหาสาระของบทสวดนั้นๆ หลังทำวัตรเสมอ เป็นกิจวัตร

๒) การฝึกสมาธิ เป็นรูปแบบหนึ่งของการปฏิบัติธรรมที่ทำให้จิตใจสงบ บริสุทธิ์และให้เกิดปัญญา เป็นการดับต้นเหตุที่เป็นต้นเหตุของความทุกข์ ผู้ที่ฝึกสมาธิจนจิตใจเข้าสู่ภาวะที่รู้แจ้งจึงได้รับปัญญาสามารถดับต้นเหตุได้และตรงกันข้ามกับชีวิตของชาวโลกทั่วไปที่ถูกครอบงำด้วยต้นเหตุจึงต้องตรากตรำตลอดเวลา เพราะทุกคนต้องการเงินทองทรัพย์สินสมบัติ เพื่อนำมาสนองกิเลสตัณหาในเรื่อง การกิน การแต่งกายที่ฟุ่มเฟือย แต่ชีวิตของผู้ที่มีจิตใจเป็นสมาธิจะสงบ สว่างไม่มีความปรารถนาสิ่งใด เพราะการฝึกสมาธิทำให้ต้นเหตุดับสนิทแล้ว ย่อมไม่มีเรื่องเงินทองเข้ามาเกี่ยวข้อง การกิน การแต่งกาย ความเป็นอยู่ จึงเรียบง่าย ชีวิตจึงพบกับความสุขตลอดกาลไม่ว่าจะอยู่ในสถานที่เช่นไร การปฏิบัติธรรมโดยการฝึกสมาธิของพระภิกษุสามเณร แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง ได้แก่ การนั่งสมาธิ และการเดินสมาธิ (การเดินจงกรม) พระภิกษุสามเณรจะฝึกสมาธิได้ทุกอิริยาบถแต่การฝึกสมาธิที่เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจน คือ การนั่งสมาธิ และการเดินสมาธิ (การเดินจงกรม) พระภิกษุสามเณรจะปฏิบัติกันเป็นประจำ

๓) การฉันอาหาร พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) สอนให้พระภิกษุสามเณรเป็นผู้ที่ปล่อยวาง ไม่ยึดติดกับสิ่งทั้งปวง จึงได้มีการกำหนดให้การฉันอาหารเป็นการปฏิบัติธรรมโดยถือหลักที่ว่า **“กินข้าวจานแมว”** พระภิกษุสามเณรจะฉันอาหารโดยยึดหลัก กินข้าวจานแมวคือ การฉันอาหาร ที่นำข้าวแกงและอื่นๆ ที่เป็นอาหารประจำมือนั้นๆ คลุกเคล้าเข้าด้วยกันลงในบาตรโดยไม่คำนึงถึงรสชาติของอาหารคาวหวานการฉันอาหารลักษณะดังกล่าว เป็นการฉันอาหารตามแบบพระอรหันต์ เช่นเดียวกับสมัยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันต์แล้วก็รู้ว่า ต้นเหตุเป็นเหตุของความทุกข์ทั้งปวง พระองค์จึงได้ดำรงชีวิตอยู่โดยปราศจากต้นเหตุ ให้เป็นตัวอย่างที่ดีแก่ชาวโลก ในด้านการฉันพระองค์ฉันเพียงวันละ ๑ มื้อ โดยคลุกเคล้าอาหารทุกอย่างเข้าด้วยกัน และไม่คำนึงถึงรสชาติของอาหาร ฉันอาหารเพียงเพื่อบำบัดความหิวของร่างกายเท่านั้น^{๕๔}

การฉันอาหารแบบ “กินข้าวจานแมว” จึงเป็นการฝึกปฏิบัติธรรมให้พระภิกษุสามเณรไม่ให้ยึดติดกับความอร่อยหรือรสชาติของอาหาร แต่ให้คิดว่าการฉันอาหารเพื่อให้มีชีวิตอยู่ได้เพื่อรักษาพรหมจรรย์เป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนา พระภิกษุสามเณรจึงฉันอาหารเพียงวันละ ๑ มื้ออาหารเช้า (จังหัน) หรือฉันเที่ยง (เพล) ก็ได้ การฉันอาหารของพระภิกษุสามเณรในสวนโมกขพลาราม

^{๕๔} ธรรมทาส พานิช, การปฏิบัติธรรมสำหรับฆราวาส, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๐), หน้า ๑๑๖.

เป็นเหมือนพระปาทวๆ ไป คือ ฉันทในบาตร จะฉันทมือเดียว ตามความเหมาะสมของร่างกายไม่คำนึงถึงรสชาติของอาหาร ฉันทเพื่อให้ร่างกายตั้งอยู่ได้เพื่อปฏิบัติธรรมต่อไป^{๕๕}

การฉันทอาหารในแต่ละวันของพระภิกษุสามเณรจะฉันทอาหารกันที่โรงฉันหรือกุฏิตนเองก็ได้แล้วแต่ความสะดวกแต่ต้องช่วยเหลือตัวเองทุกอย่าง โดยแม่ครัวจะตักอาหารไว้ที่โรงฉันเป็นหม้อๆ เมื่อถึงเวลาฉันอาหารจะมีการตีโพน (กลอง) ให้สัญญาณ พระภิกษุและสามเณรแต่ละรูปก็จะนำบาตร ช้อน ของตนเองมาที่โรงฉัน หากพระภิกษุและสามเณรรูปใดต้องการจะฉันทอาหารที่กุฏิก็จะตัก ข้าว แกง ขนมน ใส่ในบาตรรวมกันแล้วนำไปฉันทที่กุฏิ พระภิกษุและสามเณรรูปใดฉันทอาหารที่โรงฉันก็จะตัก เฉพาะข้าวใส่บาตร และนั่งบนโรงฉันโดยแบ่งเป็น ๒ แฉกหันหน้าเข้าหากัน ส่วนกับข้าวก็จะใส่หม้อ แล้วตั้งบนรถเข็นเคลื่อนไป ระหว่างแฉกให้พระภิกษุสามเณรตักอาหารใส่บาตรตามปริมาณที่ต้องการ อาหารจะเคลื่อนผ่านเพียงครั้งเดียวเท่านั้น หลังจากที่ได้ฉันทอาหารเสร็จแล้ว พระภิกษุสามเณร อนุโมทนาเสร็จจึงจะล้างบาตรของตนเอง การฉันทอาหารจึงเป็นการช่วยเหลือตนเองทุกอย่างไม่ให้ผู้อื่น ต้องรับภาระในการล้างภาชนะที่ฉันทยกเว้นหม้อข้าวและหม้อแครงเท่านั้นที่แม่ครัวต้องนำไปล้างเอง^{๕๖}

๔) การจำวัดหรือการนอน พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) สอนให้การจำวัดของ พระภิกษุสามเณรมีวิธีการปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่ง เนื่องจากการจำวัดหรือการนอนเป็นเครื่องมือการฝึก พระภิกษุสามเณรที่ไม่ให้ยึดติดกับความสะดวกสบายให้มีสติอยู่ทุกอิริยาบถและไม่เห็นแก่นอน กุฏิที่ สร้างไว้มีขนาดเล็ก ลักษณะเรียบง่าย พอที่จะให้พระสงฆ์จำวัดได้ ๑ รูป เรียกว่า “กุฏิเล่าหมี” ซึ่ง พระภิกษุสามเณรในสวนโมกขพลารามฝึกปฏิบัติธรรมด้านการนอนแบบไม่ยึดติดการนอน ฝึกให้มีความเข้มแข็งว่องไว ทั้งร่างกายและจิตใจ ความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ในสวนโมกขพลารามจึงยึดคิดว่า “นอนกุฏิเล่าหมี” คือ ที่กุฏิไม่สบายหลังเล็กๆ หลังเดียว อยู่คนเดียวภายในกุฏิไม่มีสิ่งอำนวยความสะดวกใดๆ ไม่ว่าจะเป็นโทรทัศน์ หรือพัดลมการจำวัดหรือการนอนของพระภิกษุสามเณรในสวนโมกขพลาราม จะใช้หมอนไม้หนุนนอนซึ่งพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) นำมาสอนว่า การนอนแบบสวนโมกขพลารามจะนอนแบบเรียบง่ายใช้ท่อนไม้ตามในป่ามาหนุนนอน ซึ่งในหลัก พระพุทธศาสนาบัญญัติว่านอนหนุนหมอนไม้แล้วมารจะไม่ได้ช่อง มารในที่นี้หมายถึงกิเลสตนเอง ในประเทศอินเดียโบราณฆราวาสที่ต้องการสร้างความเข้มแข็งให้ตนเอง จะหนุนหมอนไม้เพื่อฝึกความอดทน แม้แต่กษัตริย์ลิจฉวีก็ต้องการเข้มแข็งอย่างนี้กรบต้องฝึกการนอนโดยหนุนท่อนไม้ ถ้าเป็นนักบวชสมัยก่อนมีการฝึกนอนเช่นนี้ ซึ่งจะทำให้ร่างกายทรงอยู่เพื่อประพฤติปฏิบัติธรรมต่อไป^{๕๗}

^{๕๕} จังหวัดสุราษฎร์ธานี, เทียวสวนโมกขให้ถึงธรรมเที่ยวถึงธรรมที่สวนโมกข์, (สุราษฎร์ธานี : โรงพิมพ์ บริษัท แพลน โมทิฟ จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๕.

^{๕๖} คณินนิตย จันทบุตร, สถานภาพและบทของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : กลุ่มประสานงานด้านการศึกษาเพื่อสังคม, ๒๕๓๒), หน้า ๑๒๑.

^{๕๗} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาด้านใน, (กรุงเทพมหานคร : กองทุนสวัสดิ, ๒๕๔๐), หน้า ๘๐.

๕) การบิณฑบาต เป็นกิจวัตรของพระภิกษุสามเณรที่ต้องปฏิบัติเป็นประจำ ซึ่งการบิณฑบาตถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรม พระภิกษุสามเณรจะออกบิณฑบาตหลังจากทำวัตรเช้าเรียบร้อยแล้ว เวลาประมาณ ๐๖.๓๐ นาฬิกา การบิณฑบาตจะไม่มีได้กวัดตามรับอาหาร ไม่มีย่ามสำหรับใส่อาหาร บิณฑบาตเพียงแค่อาหารเต็มบาตรหรือคิดว่าเพียงพอสำหรับฉันเท่านั้นแล้วกลับวัดทันที การเดินบิณฑบาตเดินอย่างมีสมาธิ สงบ เป็นการประพาศธรรมสืบต่อพระพุทธศาสนา ท่านถือว่าการบิณฑบาตเป็นการปฏิบัติธรรมตามกิจวัตรของพระภิกษุสามเณรโดยจะสอนเน้นเสมอว่า การบิณฑบาตของพระภิกษุสามเณรตามหลักพระพุทธศาสนานั้นจะต้องพิจารณาว่าการบิณฑบาตไม่ได้ทำไปเพื่อความเพลิดเพลินสนุกสนานทางกาย หรืออยากได้สิ่งของมากมายแต่การบิณฑบาตจะต้องทำไปเพื่อความอยู่รอด ความเป็นอัตตภาพ เพื่อนำสิ่งที่ได้จากการบิณฑบาตมาอนุเคราะห์ร่างกาย สำหรับประพาศปริพหุธรรมเท่านั้น^{๕๘}

๖) การกวาดลานวัด พระภิกษุสามเณรมีกิจที่ต้องปฏิบัติอยู่เป็นประจำ คือ การกวาดลานวัด ซึ่งเป็นการทำความสะอาดบริเวณวัด แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นการเพ่งพิจารณาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา พระภิกษุสามเณรจะทำหน้าที่กวาดลานวัดเป็นกิจวัตร ซึ่งถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่งเพราะขณะกวาดลานวัดสมาธิจะอยู่ที่ปลายไม้กวาด กวาดไปจะได้ธรรมะจากต้นไม้ ในขณะที่กวาดเราจะเห็นใบไม้ร่วงหล่นลงมา มีทั้งใบแก่ ใบเขียว ใบที่มีสีเขียวและใบที่มีสีเหลือง ปรากฏการณ์ธรรมชาติจากการร่วงหล่นของใบไม้เช่นนี้ บอกให้เราเห็นว่าต้นไม้กำลังสอนธรรมะแก่เรา ตามกฎไตรลักษณ์ หรือกฎแห่งสามัญลักษณ์ ๓ ประการ คือ อนิจจังทุกขัง อนัตตา สอนให้เราเห็นว่าความตายนั้นมิได้ตลอดเวลา ทุกเพศ ทุกวัย ทั้งแก่และหนุ่มเพราะฉะนั้นทุกคนจงอย่าประมาทกับการดำเนินชีวิต กฎไตรลักษณ์จึงเป็นธรรมชั้นสูงระดับหนึ่งในพระพุทธศาสนาซึ่งมีประโยชน์อย่างยิ่ง คือ ทำให้คนเราทุกคนเกิดความสลดสังเวชจนเกิดความรู้สึกว่าแท้จริงแล้วทุกสิ่งไม่เที่ยงแท้เปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา หากเราได้พิจารณาถึงสภาวะของความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทำให้เห็นความจริงข้อนี้ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้อนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง ไม่คงที่ เปรียบเสมือนใบไม้ที่ร่วงหล่นลงมาให้เรากวาดที่มีความเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะเวลา เช่นเดียวกับคนเราทุกคนย่อมมีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาตามเหตุปัจจัยปรุงแต่ง ไม่ว่า รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ตลอดจนความรู้สึกนึกคิดล้วนแล้วแต่ไม่คงที่ แต่ด้วยความโง่เขลาของคนที่ไม่ได้เคยฝึกดูสภาวะของอนิจจัง จึงทำให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นจนทำให้เกิดความทุกข์ ทุกขัง คือ สภาวะที่ทนได้ยาก หรือทนอยู่ไม่ได้ตามอำนาจแห่งความเปลี่ยนแปลงเสมือนใบไม้ที่ร่วงหล่นลงมากกระทบกับพื้นดิน เป็นเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยที่มากระทบจึงได้ร่วงหล่นลงมา แต่คนเราโง่เขลาไม่เคยสังเกต จึงไม่ทราบสภาวะของทุกขังได้ อนัตตา คือ สภาวะที่ไม่ใช่ตัวตน เมื่อเราทราบถึงสภาวะของอนิจจัง ทุกขัง แล้วเราจะทราบว่าไม่มีสิ่งใดที่มีตัวตนจริงๆ

^{๕๘} จิราพร คงเหล่, บทบาทของสวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี, หน้า ๓๕-๓๖.

เปรียบเสมือนใบไม้ที่ร่วงหล่นลงมา จะหมดสภาพความเป็นใบไม้ที่สมบูรณ์ไม่นานก็ถูกย่อยสลายเป็นอินทรีย์ธาตุ ความเป็นตัวตนก็จะหมดไป ท่านได้ใช้ธรรมชาติดสอนธรรมเพื่อปฏิบัติธรรม การกวาดลานวัดของพระภิกษุสามเณรทำให้ได้ธรรมะ การกวาดลานวัดจึงเป็นการปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งพระภิกษุสามเณรต้องทำเป็นกิจวัตร ซึ่งจะสามารถเชื่อมโยงหลักธรรมสู่การดำเนินชีวิตที่ไม่ประมาทได้^{๕๙}

๒. การเป็นต้นแบบในการส่งเสริมการปฏิบัติธรรมให้ประชาชนทั่วไป

พระภิกษุสามเณรที่ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด ย่อมเป็นกำลังสำคัญที่จะช่วยสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ดำรงอยู่ต่อไป กิจกรรมอย่างหนึ่งของพระภิกษุสามเณรโดยการนำของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มีการส่งเสริมให้ผู้อื่นปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ซึ่งยังมีความพยายามอย่างยิ่งที่จะส่งเสริมให้การปฏิบัติธรรมกันทุกคน เพื่อปฏิบัติตนให้เป็นคนที่บริสุทธิ์ไม่ยึดมั่นกับสิ่งใด เป็นการช่วยบำรุงพระพุทธศาสนาให้คงอยู่และมีความเจริญผู้ที่ช่วยสืบทอดพระพุทธศาสนาจึงไม่จำเป็นว่าจะต้องเป็นพระภิกษุสามเณรอย่างเดียว แต่ต้องอาศัยอุบาสก อุบาสิกาด้วย ดังที่พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้กล่าวไว้ว่าทุกคนสามารถเป็นพุทธทาสได้ถ้าเขาต้องการบริสุทธิ์ใจ คือรับใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้วยการทำตัวอย่างในการปฏิบัติธรรมให้ดูมีความเป็นอยู่ให้เห็นจนผู้อื่นพากันปฏิบัติตาม ดังนั้นการปฏิบัติธรรมของประชาชนทั่วไปจะต้องมีการปฏิบัติตามปณิธานทั้ง ๓ ข้อของท่านคือให้ทุกคนเข้าถึงหัวใจศาสนาของตน ทำความเข้าใจระหว่างศาสนา และให้ช่วยกันถอนตัวจากวัตถุนิยม จึงได้ดำเนินกิจกรรมตามปณิธานของท่านโดยการส่งเสริมให้มีการปฏิบัติธรรมขึ้นสำหรับบุคคลทั่วไปที่สนใจและต้องการปฏิบัติธรรมเพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนาต่อไปโดยไม่ได้กำหนดว่า ผู้ที่จะเข้าร่วมกิจกรรมปฏิบัติธรรมนั้น เป็นบุคคลที่มีอาชีพหนึ่งอาชีพใด หากแต่บุคคลใดมีความตั้งใจจริงก็สามารถเข้าร่วมกิจกรรมในครั้งนี้ได้ และสามารถเป็นพุทธทาสได้ทุกคนถ้ามีหัวใจที่บริสุทธิ์พร้อมที่จะดำเนินการเผยแผ่และปฏิบัติชอบให้ผู้อื่นปฏิบัติตามได้ การปฏิบัติธรรมของประชาชนทั่วไปนั้น ได้มีประชาชนจำนวนมากมาที่มีความศรัทธาในบทบาททางด้านของการปฏิบัติธรรมของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้เดินทางไปร่วมปฏิบัติธรรมทั้งที่สวนโมกขพลารามและสวนโมกขนิมิตนาถาซึ่งมีทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ^{๖๐}

๓. การเป็นต้นแบบในการศึกษา

การศึกษาการเป็นต้นแบบในการศึกษาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) นั้นผู้วิจัยได้อาศัยข้อมูลที่ปรากฏในหนังสือ ตามรอยพุทธทาส ภาควิชา จึงสามารถสรุปให้เห็นว่าพระ

^{๕๙} จิราพร คงเหล่, บทบาทของสวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี, หน้า ๔๐-๔๑.

^{๖๐} พุทธทาสภิกขุ, “มรดกที่ ๑ ทุกคนสามารถเป็นพุทธทาสได้” ในมรดกที่ฝากไว้, (นนทบุรี : พิมพ์, ๒๕๓๐), หน้า ๔.

ธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ปฏิบัติตนให้เป็นต้นแบบในการใฝ่รู้สนใจในการศึกษาทั้งวิชาการแขนงต่างๆ ตามที่ปรากฏรายละเอียดดังต่อไปนี้

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ออกจากบ้านไปอยู่วัดเมื่ออายุ ๘ ปี เรียนหนังสือ ก ข ก กา กระทั่งมูลบทบรรพกิจกันที่วัด ในสมัยก่อนเป็นธรรมเนียม เด็กชายจะต้องอยู่วัด จะเห็นได้ว่าแต่ละวัดมีเด็กเป็นจำนวนมาก ขั้นตอนที่จะไปอยู่วัดต้องเตรียมดอกไม้ธูปเทียนไปเพื่อใช้ในการฝากตัวเป็นศิษย์ ซึ่งท่านจะดูแลเรื่องอาหารการกิน ควบคุมให้เด็กที่มาอยู่ได้ฝึกการรับประทานอาหารกันอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย แล้วให้ได้เรียนหนังสือ ได้รับการอบรมบ้าง ในเรื่องไหว้พระสวดมนต์ ต้องอุปัฏฐากพระ ต้องผลัดเปลี่ยนกันตักน้ำ และทำอาหารในครัวซึ่งต้องทำกันทุกๆ คน การเรียนหนังสือของท่านในช่วงวัยเด็กปรากฏว่า เรียนไม่เก่งมากนัก แต่สามารถผ่าน ทุกๆ ครั้ง การไปเรียนในช่วงแรกไม่มีความสุขกับการเรียน เพราะคิดถึงบ้านเหมือนกับได้ไปเสียจากพ่อแม่ ในเรื่องของการอ่านหนังสือท่านอ่านอย่างไม่ละเอียดนัก การอ่านแต่ละครั้งจึงไม่ต้องขีดเส้นใต้ทำเครื่องหมายอะไรมากนัก ถ้ามีการทำเครื่องหมายไว้มีเพียงเล็กน้อย แต่เมื่อเข้ามาสู่เพศแห่งบรรพชิตแล้วทำให้ท่านมีความคิดรอบคอบในการตีความ วิพากษ์วิจารณ์ เรื่องที่ท่านศึกษาและให้ความสนใจมีดังนี้ คือ

๑) การศึกษาพระไตรปิฎก การศึกษาพระไตรปิฎกของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) สรุปความว่า ท่านได้ศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกอย่างจริงจังถึงแม้มีความรู้แค่เปรียญธรรม ๓ ประโยคเท่านั้น แต่ท่านสามารถแปลพระไตรปิฎกได้ถูกต้องและเข้าใจหลักธรรมในเชิงลึกเพราะอาศัยการใช้เหตุผล วิธีการใช้เหตุผล หรือเหตุผลที่ยังไม่มีใครได้คิดกันมาก่อน ทำให้ท่านตีความในพระไตรปิฎกว่า ถือเอาตามตัวหนังสือไม่ได้ การทำความเข้าใจในเรื่องจากพระไตรปิฎกจากพระสูตรต่างๆ เช่น เรื่องปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์นั้น ซึ่งมีใจความสำคัญที่มาจากพระอภิธรรมปิฎกอยู่ ประโยคหนึ่งว่า พอจิตเกิดกิเลสปฏิจจสมุปบาทก็ตั้งต้น ส่วนการใช้พระไตรปิฎกในพระสูตรนั้นท่านได้นำพระสูตรจาก มัชฌิมนิกาย และสังยุตตนิกายมาแปลและทำความเข้าใจมากที่สุด ในส่วนพระสูตรที่นำมาจาก อังคุตตรนิกายนั้นลดหย่อนลงมา ส่วนทีฆนิกายจากพระสูตรได้นำมาใช้น้อย เพื่อที่จะได้ข้อความที่ชัดเจนท่านจึงนำปทานุกรมสันสกฤตมาเทียบเคียงจึงได้คำแปลที่มีความชัดเจนและเข้าใจง่ายออกมา และมีคำกล่าวที่ว่าพระไตรปิฎกจะต้องไม่ได้นั้น เมื่อมาถึงยุคนี้แล้วพระไตรปิฎกต้องพิจารณาจะต้องคัดเลือกว่าต้องพิสูจน์เรียกว่าไม่ได้ถือนาสักว่ามีในพระไตรปิฎก ต้องมองเห็นความดับทุกข์ได้^{๖๑}

๒) การศึกษาพระพุทธศาสนานิกายมหายาน พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ศึกษาค้นคว้าพระพุทธศาสนานิกายมหายาน สรุปความว่า มหายานต้องการตีความหลักคำสอนให้ง่าย

^{๖๑} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า

ขึ้น สำหรับคนที่ไม่มีการศึกษามาก่อนทำให้ยากที่จะเข้าใจ เช่น การพิจารณาพระพุทธรูปอย่างลึกซึ้ง ทำให้คนที่ไม่ศึกษาพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายานมาก่อนไม่สามารถเข้าใจหลักคำสอนได้ แต่ให้ลดลงมาเหลือออกชื่อพระพุทธรูปเท่านั้นและใครสวดได้ ๘๐,๐๐๐ ครั้งเป็นอันว่าได้ไปสู่สวรรค์แน่ เพราะว่าพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายานต้องการจะรักษาชนกลุ่มที่ด้อยการศึกษา ปัญญาอ่อนเอาไว้ในวงการพระพุทธรูปศาสนา ไม่ให้แตกออกไปนับถือศาสนาอื่นที่เห็นว่าง่ายกว่า จึงบัญญัติพระพุทธรูปไว้มากมาย และยังได้บัญญัติพระโพธิสัตว์ขึ้นมาช่วยพระพุทธรูป บัญญัติตำราขึ้นมาช่วยโพธิสัตว์ โดยมีวัตถุประสงค์ในการเผยแผ่หลักคำสอน ๒ ทาง คือ ทางหนึ่งขยายออกไปให้ต่ำ คือ ให้ประชาชนที่ไร้การศึกษา ทางหนึ่งขยายออกไปให้สูงคือ ในผู้ที่มีสติปัญญามีการศึกษาดี แต่นำคำสอนมาวิเคราะห์แล้วจะเห็นได้ว่าใช้ความเชื่อเป็นใหญ่จึงไม่มีอะไรที่สูง ลึกซึ้ง และแปลกกว่าพระพุทธรูปศาสนาของฝ่ายเถรวาท แม้แต่นิกายมหายานชั้นดี ไม่มีเรื่องอะไรแปลกออกไปจากเถรวาทสูตรใหญ่ๆ กว้างๆ เช่น สัทธัมมปุณฺณทริกสูตร ใจความสำคัญอยู่ตรงที่ละอุปาทานในชั้น ๕

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ศึกษาค้นคว้าพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายาน โดยเฉพาะสูตรเวฬุาลง ทำให้ได้มีความเข้าใจว่าเขื่อนั้นเป็นผู้ที่คัดค้านล้อเลียนพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายาน จึงได้นำข้อความในสูตรของมหายานไปอธิบายใหม่อย่างล้อเลียนว่าด้วย เรื่องสวรรค์ เรื่องสุขาวดี เพราะพวกเขื่อนไม่ได้ถือว่าสวรรค์อยู่ทางทิศตะวันตก แต่ถือว่าสวรรค์อยู่ทิศใต้ทิศเหนือที่เรียกว่า เป็นผู้ต่อสู้ ล้อเลียน ทำลายพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายานที่สอนอีกแบบหนึ่ง การศึกษาพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายานทำให้ได้ความรู้ไปในทางปฏิภาณด้วยการพูดให้เฉียบแหลมคมคายในเชิงลึกลับและเมื่อกล่าวอย่างเวฬุาลงในพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายานแล้วเป็นการกล่าวอย่างนักปราชญ์เมื่อดูตามบันทึกของผู้ศึกษาเรื่องเขื่อนปรากฏว่าพวกที่ศึกษาเหล่านี้และต่อมาแล้วยังยินดีฟังเวฬุาลงซึ่งเป็นพระไม่รู้หนังสือ

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ศึกษาค้นคว้าฝ่ายวัชรยาน และทำความเข้าใจจึงได้วิพากษ์วิจารณ์ไปว่า การตีความรูปเคารพของวัชรยาน ที่มีรูปผู้หญิงกับรูปผู้ชายประกบกันอยู่โดยอวัยวะสืบพันธุ์นั้น เห็นว่าไม่เหมาะสมอย่างยิ่งถึงแม้จะเป็นเรื่องที่สมมติขึ้นถ้าอุปมากันอย่างนี้ถือว่าเป็นการตีความไม่คุ้มค่าเวลาเลย การอุปมาที่โลดโผนมากอย่างนี้ทำให้ปฏิบัติกันลำบาก ถึงแม้บางคนถือเป็นการเปรียบเทียบกับหลักคำสอนที่ว่าศรัทธากับปัญญาต้องประกบคู่กันเสมอ^{๖๒}

๓) การศึกษาคริสต์ศาสนา พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ศึกษาค้นคว้าคริสต์ศาสนา สรุปความว่าท่านได้ตั้งข้อสงสัยว่า ทำไมจึงมีคนนับถือมากและทำไมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ทรงแต่งเทศนาเสือป่าขึ้นจึงทำให้ท่านได้เขียนหนังสือต่อต้านพระเจ้าได้พิมพ์เป็นหนังสือ เรื่องตอบปัญหาของบาทหลวง ภายหลังได้นำเรื่องหลักภาษาคน-ภาษาธรรม

^{๖๒} ธรรมปราชญ์, ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต, หน้า ๑๑.

มาทำความเข้าใจในเรื่องระหว่างศาสนาเพราะว่าพระเจ้าที่สอนอย่างภาษาคนนั้น สำหรับสอนคนที่มีสติปัญญาน้อย พระเจ้าควรมีความหมายในภาษาธรรมสำหรับสอนคนที่มีสติปัญญา ส่วนการเปรียบเทียบระหว่างศาสนานั้นทำได้ทั้ง ๒ อย่าง อย่างหนึ่งทำให้ไม่มีทางพูดให้เข้าใจกันเลย และอีกทางหนึ่งพูดให้มีทางที่จะอะลุ่มอล่วยจนกลมกลืนกันซึ่งท่านได้มองว่าปัจจุบันนั้นต้องมีทุกศาสนาคนจะต้องสัมพันธ์แก่กันและกันในระหว่างต่างคู่ต่างศาสนาจะเป็นเรื่องการเมืองและเศรษฐกิจที่ดี กระทั่งว่าจะต้องแต่งงานกันระหว่างคนที่ ต่างศาสนากันเขาจะได้เข้ากันได้อย่างสนิทไม่เกิดปัญหาขึ้น^{๖๓}

๔) การศึกษาปรัชญา พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ศึกษาค้นคว้าปรัชญาสรุปความว่าในส่วนประเทศอินเดียซึ่งเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกันอยู่กับพระพุทธศาสนา บางอย่างถือว่าเป็นภูมิหลังของพระพุทธศาสนาและมีชาวอินเดียบางคนอ้างว่าหลักพระพุทธศาสนานั้นแยกออกจากเวทาคะซึ่งทำให้ท่านต้องศึกษาปรัชญาอินเดียเพื่อประโยชน์ให้ได้รู้พระพุทธศาสนามากขึ้นและเพื่อตอบปัญหาที่ถูกกล่าวหา จึงทำให้พบตามข้อเท็จจริงที่ว่าบางส่วนเป็นรากฐานทางพระพุทธศาสนา ท่านจึงได้ตั้งใจศึกษาปรัชญาอินเดีย ส่วนปรัชญาทางด้านตะวันตกได้ศึกษาค้นคว้าเพียงเล็กน้อยเพราะเห็นว่าไม่ลึกซึ้งสูงสุดและไม่ไปในทางดับทุกข์ เป็นเรื่องของนักคิดธรรมดาสามัญไม่คิดไปในทางที่ดับทุกข์หรือ เพื่อมรรค ผล นิพพาน^{๖๔}

๕) การศึกษาวัฒนธรรมตะวันตก พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ศึกษาค้นคว้าทางวัฒนธรรมตะวันตก สรุปความว่าวัฒนธรรมตะวันตก เป็นเรื่องที่ขัดขวางความเจริญของธรรมะแทนที่พุทธบริษัทจะปฏิบัติธรรมะแต่กลับไปตามกันฝรั่งกันหมด มองไม่เห็นโทษของการจัดการศึกษาซึ่งสอนแบบตามกันฝรั่ง เพราะไม่สอนให้บังคับตนเองพากันเห็นว่าไม่เป็นประชาธิปไตย เลยทำให้เด็กๆ เป็นอิสระไม่บังคับตัวเองอย่างนี้เป็นการเสียหายอย่างยิ่ง เพราะเด็กเหล่านั้นย่อมไม่เหมาะที่จะรู้ธรรมและวัฒนธรรมไม่บังคับตัวเองจึงทำให้เป็นปฏิปักษ์โดยตรงกับพระพุทธศาสนา เช่น การกอดจูบก้นตามสาธารณะโดยเห็นว่าเป็นการถูกต้องนี่คือการไม่บังคับความรู้สึก แล้วการมีนิสัยปล่อยตามความรู้สึก ปล่อยตามอำนาจกิเลสหันหลังให้กับหลักธรรมะ

๖) การศึกษาจิตวิทยา พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ศึกษาค้นคว้าจิตวิทยาสรุปความว่า ท่านได้ให้ความสนใจเมื่อมีนักเขียนชื่อ สวามีสัตยานันทมุนี^{๖๕} ได้เขียนและแปลหนังสือ

^{๖๓} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต, หน้า ๑๓.

^{๖๔} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต, หน้า ๑๔.

^{๖๕} แนวคิดพุทธปรัชญานั้น คำว่าจิต ก็เป็นสิ่งที่สามารถแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ซึ่งขยายออกจากการทำงานของจิตเมื่อจิตมีประสบการณ์ได้ เช่น บางครั้งโกรธ บางครั้งรัก บางครั้งเกลียด บางครั้งซัง บางครั้งเฉยๆ เรียกว่ามีทั้งทุกขเวทนา สุขเวทนา และ อทุกขมสุขเวทนา ซึ่งเกิดจากการทำงานของจิตที่เกิดขึ้นภายหลังมนุษย์มีประสบการณ์ต่อสิ่งแวดล้อม อังใน สวามีสัตยานันทมุนี, ปรัชญาโยคะ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศูนย์การพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๑๕-๑๖.

เกี่ยวกับ Social Science ท่านจึงให้ความสนใจที่จะศึกษาเพราะอ่านเข้าใจง่าย และสิ่งที่ทำให้ท่านได้มีความสนใจในเรื่องนี้เป็นพิเศษเนื่องจากคำพูดที่กล่าวถึงซิกมันด์ ฟรอยด์ว่า เป็นผู้พูดว่าทุกสิ่งทุกอย่างล้วนมีมูลรากมาจากความรู้สึกทางเพศทั้งนั้น ซึ่งตรงกับหลักพระพุทธศาสนาที่ว่า พหุมีความต้องอยากได้จะทำให้เกิดโลภะ พอไม่สมประสงค์จะทำให้เกิดโทสะและ ทำให้ท่านเห็นด้วยกับคำพูดนี้ แต่ได้วิจารณ์ถึงคำพูดของซิกมันด์ ฟรอยด์ว่านั้นมีขอบเขตอยู่เพียงแค่ผู้ที่มีจิตอยู่ในชั้นภุมิภาคมาวจรภูมิเท่านั้น ส่วนพวกที่มีจิตเป็นรูปาวจรภูมิและ อรูปาวจรภูมิ ฉะนั้น ซิกมันด์ ฟรอยด์ ไม่ได้มีความรู้ที่ลึกซึ้ง จึงทำให้คำพูดนั้นถูกเพียงครั้งเดียว

๗) การศึกษาวิทยาศาสตร์ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ศึกษาค้นคว้าวิทยาศาสตร์ สรุปความว่า คำว่าวิทยาศาสตร์ที่ใช้กันอยู่ในเมืองไทย หมายถึงการเล่นแร่แปรธาตุเป็นส่วนใหญ่ จึงทำให้วิทยาศาสตร์ได้กลายเป็นเรื่องหลอกลวง ฉะนั้นหลักธรรมในพระพุทธศาสนาต้องการพิสูจน์ทดลองไม่ต้องการคาดคะเนคำนวณ ผิดหลักกาลามสูตร ตรรกเหตุชนเหตุ ต้องพิสูจน์ทดลองจนกระทั่งพิสูจน์ว่ามั่นคงทุกข้อได้ พระพุทธศาสนาต้องใช้วิธีการอย่างวิทยาศาสตร์มาตีความวิเคราะห์ จึงทำให้วิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือในการเผยแผ่ธรรมะและเป็นการเผยแผ่ธรรมะอย่างวิทยาศาสตร์ ซึ่งพระพุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์ไม่ต้องมีพระเจ้า ศาสนาที่มีพระเจ้าไม่มีทางที่จะเป็นวิทยาศาสตร์^{๖๖}

๘) การศึกษาโหราศาสตร์ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ศึกษาค้นคว้าโหราศาสตร์ สรุปความว่า โหราศาสตร์เป็นเรื่องสมมติว่าเป็นเทวดาทั้งหมด ดาวพุทธ ดาวพระเกตุดาวพระศุกร์ ดาวราหู ท่านได้เสนอแนวคิดที่ว่าแรงของดวงดาวในชีวิตของคนไม่ขึ้นอยู่กับแรงของดวงดาว แต่ชีวิตของคนขึ้นอยู่กับแรงของกรรมมากกว่า เพราะการกระทำที่ถูกต้องสำคัญเหนือสิ่งใดอื่นใด โหราศาสตร์นี้มีความสำคัญตรงที่เวลาผิดหวังจึงต้องนึกถึงสิ่งที่เข้าใจไม่ได้ ถ้าคนที่ศึกษาระยะให้มากเท่าๆ กับการศึกษาวิทยาศาสตร์ทำให้มองเห็นความถูกต้องมากขึ้น

๙) การศึกษาโบราณคดี พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ศึกษาค้นคว้าโบราณคดี สรุปความว่า การศึกษาเรื่องโบราณคดีมีมูลเหตุมาจากการที่เมืองไชยาเต็มไปด้วยหลักฐานทางโบราณคดีทางประวัติศาสตร์ท่านจึงให้ความสนใจ และพบว่าพระพุทธศาสนาสมัยศรีวิชัยนั้นมีความเจริญรุ่งเรืองอย่างมากจึงได้เริ่มต้นตั้งใจศึกษาโบราณคดีอย่างจริงจังจนกระทั่งพิมพ์หนังสือเรื่อง แนวสังเกตโบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน ในระยะหลังท่านเห็นว่าไม่คุ้มค่ากับเวลาเพราะโบราณคดีเป็นวิชาที่ไม่ใช่เป็นไปเพื่อดับทุกข์และไม่ให้คนรุ่นหลังมายึดถือเพราะเป็นการเสียเวลา เพราะเรื่องเหล่านี้ท่าน

^{๖๖} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต, หน้า ๑๖.

เห็นว่าเป็นเรื่องสมมติฐานที่ต้องเปลี่ยนไปตามหลักฐานที่ชุดค้นพบใหม่ๆ การติดตามเสียเวลามากต้องใช้เวลาพอๆ กับศึกษาพระไตรปิฎก^{๖๗}

สรุปได้ว่า พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้เป็นแบบในเรื่องการศึกษทั้งการศึกษาทางโลกและทางธรรม เพราะได้มีความอุตสาหะอดทนศึกษาค้นคว้าหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาอย่างแตกฉานแล้วนำมาเขียนเป็นหนังสือบ้าง บทความบ้างและสื่ออื่นๆ ซึ่งได้ออกมาเผยแผ่ให้ชาวไทยและชาวต่างชาติได้ศึกษาเรียนรู้ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อไปประพฤติปฏิบัติในการดำเนินชีวิตให้มีความสุขทั้งแก่ตนเองและสังคม

๔. ต้นแบบภาวะผู้นำด้านเทคนิคการพูดและการใช้สื่อสิ่งพิมพ์

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยการเที่ยวสั่งสอน

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นบทบาทหน้าที่ของท่านที่จาริกเที่ยวสั่งสอนธรรมะในอดีต ท่านจะมีหน่วยงานเผยแผ่ธรรมเคลื่อนที่ ซึ่งจะออกเทศนาสั่งสอนชาวบ้านในบริเวณใกล้เคียง ได้ตระเวนเทศนาไปตามหัวเมืองปักษ์ใต้ การเดินทางจะใช้เรือ หรือรถไฟ ซึ่งได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านในท้องถิ่นนั้นๆ เป็นอย่างดี ปัจจุบันเจตนารมณ์ในการจาริกสั่งสอนเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ชาวบ้านตามสถานที่ต่างๆ ของท่านยังดำเนินการอยู่ โดยการจัดแบ่งหน้าที่ของพระภิกษุสามเณรในการเผยแผ่ โดยได้จัดโครงการต่างๆ เช่น โครงการจาริกสั่งสอนตามแนวพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) โครงการจาริกสั่งสอนตามหน่วยงานราชการ โรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัย โรงพยาบาล หรือองค์กรอื่นๆ

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) เป็นผู้ที่ได้ตระหนักถึงความสำคัญของหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ท่านพยายามเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่พระภิกษุสามเณรและเยาวชน ตลอดจนการอบรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่บุคคลทั่วไป เพื่อให้พระภิกษุสามเณรเยาวชนและบุคคลทั่วไปได้เข้าใจหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่แท้จริงและนำไปถือปฏิบัติได้อย่างแท้จริง ซึ่งก่อให้เกิดความสุข ความเจริญแก่ตนเองและสังคมได้กล่าวถึงหน้าที่ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระภิกษุสามเณรไว้ว่าหน้าที่ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระภิกษุสามเณร คือ การจัดการเทศนาอบรมสั่งสอนเยาวชน และบุคคลทั่วไป ให้เกิดความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติให้เป็นพลเมืองที่ดีของประเทศชาติ

การทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนานั้นจึงเป็นการรักษาพระธรรมวินัยให้คงอยู่ต่อไป ดังนั้น องค์การเผยแผ่ตามพระราชบัญญัติของคณะสงฆ์ พุทธศักราช (ฉบับที่ ๒) พ.ศ.๒๕๓๕ ได้กำหนดหน้าที่ของพระสงฆ์ ระดับเจ้าอาวาส เจ้าคณะตำบล เจ้าคณะอำเภอเจ้าคณะจังหวัด และเจ้าคณะภาค เกี่ยวกับการเผยแผ่ไว้ดังนี้

^{๖๗} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต, หน้า ๑๘.

๑. ปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นไปโดยเรียบร้อยดีงาม
๒. ปกครองและกำหนดการบรรพชาสามเณร
๓. ควบคุมและส่งเสริมการศาสนศึกษา การศึกษาสงเคราะห์ การเผยแผ่การสาธารณูปการ และการสาธารณะสงเคราะห์ของคณะสงฆ์
๔. รักษาหลักธรรมวินัยของพระพุทธศาสนา
๕. ปฏิบัติหน้าที่อื่นๆ ตามที่บัญญัติไว้ตามพระบัญญัตินี้หรือกฎหมายอื่น^{๖๘}

สรุปได้ว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนาทำให้พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มีคุณลักษณะเด่นเป็นพิเศษ เพราะได้ทำหน้าที่ถูกต้องตามระเบียบวินัยโดยได้ทำประโยชน์ตนเองควบคู่ไปกับประโยชน์ของส่วนรวมเป็นการจรรโลงสังคมไว้ เพื่อให้รอดพ้นจากความวิบัติด้วยความเบียดเบียนซึ่งกันและกันเป็นการเดินตามรอยของพระบรมศาสดาที่ทรงกระทำมาตลอดชีพของพระองค์โดยใช้ธรรมนำพุทธบริษัทให้ใช้ชีวิตที่ปราศจากความทุกข์มีชีวิตที่สงบเย็นเป็นประโยชน์ต่อสังคม

นอกจากนี้ท่านได้ริเริ่มการเทศน์ที่เรียกกันว่า “ปาฐกถาธรรม” ด้วยภาษา “ธรรมดา” เป็น “ภาษา” ที่ท่านพยายามคิดค้นขึ้นมาเพื่อสะท้อนสังขารให้มากที่สุดดังที่เรียกกันว่า “ศัพท์สวนโมกข์” เช่น ตัวกู-ของกู รู้แจ้งแทงตลอด ยึดมั่นถือมั่น แม้แต่ชื่อของท่านซึ่งเดิมชื่อ “เงื่อม” ก็เรียกตนเองใหม่ว่าเป็น “พุทธทาส” ซึ่งหมายถึงการตั้งปณิธานที่จะถวายตัวลงเป็นทาสรับใช้ของพระ-พุทธเจ้านั่นเอง

ภาษาทางศาสนาเป็นภาษานามธรรมที่มีความหมายลึกซึ้ง ขณะเดียวกันก็มีความหมายกำกวมเป็นอย่างมาก ดังนั้น จึงเปิดพื้นที่ให้เกิดการตีความในลักษณะต่างๆ พุทธทาสภิกขุพิจารณาเห็นว่า การแปลความหมายภาษาหรือคำศัพท์ทางศาสนามีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดต่อประสบการณ์และความเข้าใจศาสนาของชาวพุทธในระดับต่างๆ ด้วย ดังนั้น เพื่อให้การแปลความหมายมีความสอดคล้องต้องกันโดยยังยึดโยงอยู่กับ “แก่นพุทธศาสนา” ท่านจึงได้นำเสนอแนวคิด เรื่อง “ภาษาคน ภาษาธรรม” ขึ้น โดยแบ่งภาษาทางศาสนาออกเป็น ๒ ระดับ คือ ภาษาคน เน้นเรื่องราวทางโลกหรือทางวัตถุ และภาษาธรรม เน้นไปในทางธรรมที่อยู่เหนือขึ้นไปจากเรื่องทางโลกหรือทางวัตถุ ซึ่งการนำเสนอแนวคิดดังกล่าวถือเป็นกุศโลบายที่สำคัญในการอธิบายคำสอนทางพุทธศาสนา โดยที่สามารถลดความสับสนและสร้างความชัดเจนในการสื่อสาร สามารถโน้มนำพุทธศาสนิกชนให้เข้าใจในหลักธรรมคำสอนต่างๆ มากขึ้น แนวคิดเรื่อง “ภาษาคน ภาษาธรรม” ของพุทธทาสภิกขุจึงแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาด้านภาษาและความสามารถในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เด่นชัด

^{๖๘} มหาวิทยาลัยมหาจุฬารามราชวิทยาลัย, การปกครองคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬารามราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๒.

ผลงานของท่านผ่านบทเทศนา หรืองานนิพนธ์ต่างๆเปี่ยมไปด้วยภูมิปัญญาทางด้านภาษานั้นคือ ความสามารถในการให้กำเนิดคำหรือกลุ่มคำใหม่ๆ รวมทั้งนำมาใช้อธิบายและให้ความหมายใหม่ๆ แก่คำที่เป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาทางศาสนาที่สามารถประยุกต์วิธีการสื่อสารและปรับใช้หลักธรรมคำสอนทางศาสนา ความเชื่อ และประเพณีดั้งเดิมที่มีคุณค่าให้เหมาะสมต่อการประพฤติปฏิบัติ ให้บังเกิดผลดีต่อบุคคลและสภาพแวดล้อมในสมัยปัจจุบันได้เป็นอย่างดี

การนำเสนอแนวคิดเรื่อง “ภาษาคน-ภาษาธรรม” มาใช้อธิบายคำสอนทางพระพุทธศาสนา เป็นวิธีการเผยแผ่หลักธรรมที่สำคัญอีกวิธีหนึ่งของพุทธศาสนิกชน ถือเป็นกุศโลบายหรือภูมิปัญญาในการโน้มนำพุทธศาสนิกชนเข้าสู่กระแสธรรมได้อย่างแยบคาย เฉกเช่นที่นักปราชญ์ทางพุทธศาสนาทั้งหลายในอดีตได้กระทำมา

การอ่านหนังสือธรรมะ หรือฟังคำสอนที่เกี่ยวกับพุทธศาสนานั้น มักจะมีคำศัพท์ที่ยากๆ ปรากฏอยู่มากมายด้วยเหตุที่มักจะเป็นภาษาบาลีและสื่อถึงภาวะนามธรรมเป็นหลัก ทำให้เป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงหลักธรรมของผู้สนใจศึกษาพอสมควร นอกจากนี้ ภาษาหรือคำศัพท์ทางศาสนายังมีหลายระดับชั้น และสามารถตีความได้หลากหลายตามพื้นฐานของผู้ศึกษา อย่างไรก็ตาม มีคำศัพท์ทางศาสนาอยู่ไม่น้อย ซึ่งผู้ฟังศึกษาธรรมะมักเข้าใจผิด เพราะนำไปปะปนกับความหมายที่ใช้กันอยู่โดยทั่วไป

“อาตมาได้พิจารณาแล้วๆ เล่าๆ ว่าจะแสดงด้วยเรื่อง
อะไรดี ในที่สุดก็มามองเห็นว่า ข้อที่ท่านทั้งหลายส่วนมาก
ไม่เข้าใจธรรมะอันลึก ซึ่งแสดงอยู่แล้วเป็นอันมาก ได้ยิน
ได้ฟังกันอยู่เป็นอันมากก็ยังไม่เข้าใจ เกิดความสงสัยขึ้นว่า
ข้อนี้เป็นเพราะเหตุไร คັນไปคันมาในที่สุดก็พบว่า เนื่อง
ด้วยคนเราโดยมากรู้แต่ภาษาธรรมดา คือภาษาชาวบ้านพูด
หรือเรียกว่าภาษาคนธรรมดา ไม่ค่อยจะรู้ภาษาของธรรมะ
และไม่เคยคิดว่า มีภาษาอีกภาษาหนึ่ง ซึ่งแตกต่างแทบจะ
ตรงกันข้ามก็มี...”

พุทธศาสนิกชนเป็นผู้รจนางานวรรณกรรมทางพุทธ-ศาสนาที่ให้ความสำคัญกับปัญหาเกี่ยวกับภาษาโดยตรงท่านจึงได้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับ “ภาษาคน-ภาษาธรรม” ขึ้น เพื่อชี้ถึงความแตกต่างของความเข้าใจในสองระดับต่อภาษาหรือคำศัพท์ทางศาสนา กล่าวคือในระดับรูปธรรมกับนามธรรม ท่านอธิบายว่า

“ภาษาคนนั้นไปในทางของวัตถุ ตามทางที่รู้สึกได้
ตามคนธรรมดารู้สึกและอาศัยวัตถุเป็นพื้นฐานไม่ได้อาศัย

ธรรมะเป็นพื้นฐาน จึงพูดแต่เรื่องวัตถุ พูดแต่เรื่องโลก พูด
แต่เรื่องที่เราเห็นได้ด้วยตาตามธรรมดาสามัญชน ส่วนภาษา
ธรรมะนั้นเป็นไปในทางนามธรรมที่ไม่เห็นตัว ไม่เนื่อง
ด้วยวัตถุ ด้วยมีปัญญาเห็นนามธรรมเหล่านั้นแล้ว จึงจะพูด
เป็นและให้ความหมายเป็น จึงพูดกันอยู่แต่ในหมู่ผู้รู้ธรรม
นี่เป็นภาษาธรรมะ ภาษานามธรรมที่เหนือไปจากวัตถุ”^{๒๙}

ท่านยกตัวอย่างคำว่า “พุทธ” ในความเข้าใจระดับภาษาคน “พุทธะ” หมายถึง
พระพุทธเจ้า บุคคลในประวัติศาสตร์ผู้ซึ่งได้เผยแผ่พุทธศาสนาเมื่อประมาณสองพันปีก่อนและได้
เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว ในขณะที่เดียวกันระดับภาษาธรรม “พุทธะ” หมายถึง หลักธรรม ตาม
นัยยะเดียวกับที่ปรากฏในพุทธวจนะว่า “ผู้ใดเห็นธรรมะ ผู้นั้นเห็นตถาคต ผู้ใดเห็นตถาคตผู้นั้นเห็น
ธรรมะ ผู้ที่ไม่เห็นธรรมะนั้น แม้จะจับจีวรของตถาคตอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าเห็นตถาคตเลย” ท่านได้ประยุกต์
แนวคิดนี้กับคำอื่นๆ อีกมากมาย เช่น “ศาสนา” “ธรรม” “นิพพาน” “ชีวิต” “ความตาย” “มนุษย์”
“สวรรค์ – นรก” เป็นต้น

พุทธทาสภิกขุ แนะนำให้สังเกตด้วยว่า แม้แต่ในคำตรัสของพระพุทธเจ้า บางทีก็ตรัสด้วย
ภาษาคน บางทีก็เป็นภาษาธรรม ซึ่งศาสดาของทุกศาสนาในโลกก็เป็นเช่นนี้อาติ ถ้าท่านตรัสกับเด็กๆ
หรือคนแก่ที่มีความรู้สึกละเอียดๆ ท่านก็ตรัสภาษาคนว่า “เมื่ออดีต ปัจจุบัน อนาคต จงรีบขยันขันแข็ง
ทำให้พ้นกับความตาย” แต่กับคนที่มีปัญญารู้จักพระนิพพานได้ ท่านก็ตรัสว่า “ไม่มีอดีต ปัจจุบัน
อนาคต ไม่อาจยึดมั่นถือมั่นสิ่งใดได้” อย่างนี้เรียกว่า พระพุทธเจ้าท่านตรัสกับบุคคลนั้นในภาษา
ธรรมะ

นอกจากจะเป็นการสร้าง ความเข้าใจที่ถูกต้องแล้วการเสนอแนวคิดเรื่องภาษาคน-ภาษา
ธรรมะนี้ นับว่าเป็นความพยายามที่จะแก้ปัญหาการสอนที่ดูเหมือนขัดแย้งกันเองให้มีทางออกที่
สมเหตุสมผล ซึ่งถือเป็นปัญหาหนึ่งสำหรับผู้ศึกษาธรรมะซึ่งยังขาดประสบการณ์ เช่น ในที่หนึ่งสอนว่า
“ตนแลเป็นที่พึ่งแห่งตน” แต่ในอีกที่กลับสอนว่า “ตัวตนแห่งตนนั้น ไม่มี” การมีแนวคิดเรื่องภาษา
คน-ภาษาธรรมะจะช่วยอธิบายว่า ตัวตนแรก หมายถึงตัวตนในภาษาคน หรือในระดับโลกียะ เป็น
ตัวตนโดยสมมติที่แต่ละคนมีอยู่ แต่ตัวตนหลัง หมายถึง ตัวตนในภาษาธรรมหรือในระดับโลกุตระ
เป็นตัวตนที่แท้จริงซึ่งศาสนาพุทธถือว่าไม่มีตัวตนชนิดนี้หรือในกรณีอื่นๆ เช่น คำว่า “สวรรค์” ใน
ภาษาคนหมายถึง เทวโลกอันสุขสบาย แต่ในภาษาธรรม หมายถึง กามคุณอันน่าหลงใหล คำว่า
“สมรสน” ในภาษาคนหมายถึง แต่งงานกัน แต่ในภาษาธรรม หมายถึง การเสมอกันโดยธรรม หรือคำ
ว่า “นางฟ้า” ในภาษาคนหมายถึงผู้หญิงสวยๆ แต่ในภาษาธรรมหมายถึงธรรมะ เป็นต้นซึ่งต่อมา

^{๒๙} พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน – ภาษาธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๑๑.

แนวคิดนี้กลายเป็นที่กล่าวขานถึงอย่างกว้างขวาง เพราะนอกจากจากจะช่วยขจัดปัญหาที่เรื้อรังมานานได้แล้ว ยังเป็นการนำเสนอธรรมทัศน์ในเชิงวิเคราะห์วิจารณ์ต่อคำศัพท์ที่ใช้กันอยู่ซึ่งถือเป็นการเผยแพร่ในรูปแบบที่แปลกใหม่อีกด้วย

พุทธทาสภิกขุให้จดจำว่า ภาษาคน ก็คือภาษาโลกๆ ที่พูดกันตามประสาคนที่ไม่รู้ธรรมะ กล่าวกันไปตามทางที่คนธรรมดารู้สึกได้ โดยเอาวัตถุหรือเรื่องโลกเป็นพื้นฐานส่วนภาษาธรรมนั้น เป็นภาษาของคนที่ได้เห็นธรรมะในส่วนลึกหรือธรรมะที่แท้จริงแล้วพูดไปด้วยความรู้สึกนั้นจึงเกิดภาษาธรรมะขึ้นมา เป็นไปในทางนามธรรมที่ไม่เห็นตัว ไม่เนื่องด้วยวัตถุ ต้องมีปัญญาเห็นนามธรรมจึงจะพูดเป็น เป็นภาษาธรรมที่เหนือไปจากวัตถุ

เท่าที่สำรวจพบว่า พุทธทาสภิกขุแสดงข้อธรรมอันเป็นแนวคิดเรื่องภาษาคน-ภาษาธรรม ครั้งแรก ณ สวนโมกขพลาราม ไซยา เมื่อวันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๐๙ ซึ่งหลังจากนั้นท่านก็ได้แสดงหมวดธรรมนี้อีกหลายครั้ง เพื่อแยกแยะความหมายของคำศัพท์และภาษาอันอาจเข้าใจผิดและไขว้เขวไปจากหลักธรรมแท้จริงในทางพระพุทธศาสนาซึ่งสามารถประมวลภาษาคน-ภาษาธรรมที่ท่านมักจะแสดงดังนี้

คำศัพท์	ความหมาย	
	ภาษาคน	ภาษาธรรม
พุทธะ	องค์พระพุทธเจ้า เนื้อหนังของท่าน ร่างกายของท่านที่เกิดในประเทศอินเดียเมื่อสองพันกว่าปีมาแล้ว นิพพานแล้ว เฝ้าไหม้ไปหมดแล้ว (ตัวตน)	ตัวธรรมะแท้ ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้ใดเห็นธรรมะ ผู้นั้นเห็นตถาคต ผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นธรรมะ ผู้ที่ไม่เห็นธรรมะนั้น แม้จะจับจีวรของตถาคตอยู่แท้ๆ ก็ไม่ได้ชื่อว่าเห็นตถาคตเลย
ธรรม	พระคัมภีร์ หนังสือ ที่เรียกกันว่า พระธรรมอยู่ในตู้ หรือเสียงที่ใช้แสดงธรรม	บทธรรมที่กว้างขวาง ไม่ใช่เพียงหนังสือ คัมภีร์ ใบลาน หรือเสียงเทศน์เป็นความหมายที่ลึกซึ้ง ที่หมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่เข้าใจได้ยากก็เข้าใจได้ง่ายก็มี
พระสงฆ์	นักบวช คนที่เข้ามาบวชเป็นพระ	คุณธรรม หรือพระธรรมที่มีอยู่ในจิตใจของคน หมายถึง คุณธรรม ไม่ได้หมายถึงตัวคน เพราะเปลือกหรือตัวคนนั้นเหมือนกันหมด

		ผิดกันแต่คุณธรรมในใจที่ทำให้เป็น พระ โสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ขึ้นมา
พระศาสนา	โบสถ์ วิหาร เจดีย์ ผ้ากาสาว พัสดุ และตัวคำสั่งสอน (มี โบสถ์วิหารสรรพสิ่งไปหมด ก็ พูดว่าพระศาสนาเจริญแล้ว)	ธรรมะที่แท้จริงที่เป็นที่พึ่งแก่มนุษย์ได้จริง ธรรมะใดเป็นที่พึ่งแก่มนุษย์ได้จริง ดับทุกข์ ให้มนุษย์ได้จริง ธรรมะนั้นคือศาสนา
การงาน	อาชีพที่ทำด้วยความจำเป็น เพื่อเลี้ยงชีวิต	กัมมัฏฐาน คือ การปฏิบัติธรรม ทำด้วย ความซื่อตรง ด้วยสุจริต ด้วยความขยัน ด้วยความแข็งขัน ด้วยความฉลาด ด้วย คุณธรรมมากมายหลายประการ
พรหมจรรย์	เว้นการประพฤติดิในทาง กาม	การทำเพื่อละกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งด้วย ความเคร่งครัด ถ้าปฏิบัติลงไปให้จริง ให้ เคร่ง ไม่มีการบกพร่องแล้ว เรียกว่า พรหมจรรย์
นิพพาน	นิพพานเป็นบ้าน เป็นเมือง แก้ว เมืองสารพัตติก จะนึก อะไรก็ได้ตามใจชอบ คนจึง อยากไปนิพพาน	ความดับสิ้นสุดแห่งกิเลสและความทุกข์ โดยประการทั้งปวง และอย่างแท้ จริง
มรรค-ผล	การทำงานนั้นได้สำเร็จ ตามที่ตนต้องการแม้แต่เป็น เรื่องโลกียะก็ตาม	การทำลายความทุกข์ ทำลายกิเลสที่เป็น เหตุให้เกิดทุกข์ได้อย่างถูกต้อง ตามหลัก ธรรมะเป็นขั้นๆ ขึ้นไป
มาร	ยักษ์มารที่มีรูปร่างหน้าตาน่า เกลียดน่ากลัว	เป็นภาวะอย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะขัดขวาง ความดีความงาม ความที่จะก้าวไปถึงความ ดับทุกข์
โลก	ปฐวีคือแผ่นดิน ตัวโลกนี้จะ กลมหรือแบนก็ตาม	นามธรรม หรือคุณธรรม หรือคุณสมบัติที่มี ประจำอยู่ในโลก เช่น ความทุกข์ ความไม่ เที่ยง ความเปลี่ยนแปลง เป็นต้น
ชาติ (ความ เกิด)	การคลอດจากท้องมารดา ซึ่ง มีครั้งเดียว	ความเกิดแห่งความรู้สึกว่า ตัวฉัน หรือตัวกู ก็ตาม ที่เกิดขึ้นมาครั้งหนึ่งๆ ในจิตใจของ

		เราเป็นประจำวัน คนธรรมดาเกิดได้มาก ครั้ง ถ้าเป็นคนดีก็เกิดน้อยครั้ง ถ้าเป็นพระ อริยะเจ้าก็ยิ่งเกิดน้อย ลงไปอีก กระทั่งไม่ เกิดเลย
ความตาย	ตายชนิดที่จะต้องเอาใส่โลง ไปเผาไปฝัง	ความสลายแห่งความรู้สึก คือ ความรู้สึกที่ เกิดขึ้นว่าเป็น ตัวฉัน ตัวกู สลายลงไป
ชีวิต	สิ่งที่ยังไม่ตาย ยังเดินได้ เดิน ได้ กินอาหารได้เป็นต้น	สภาวะที่ไม่รู้จักตายจริงๆ คือ นิพพาน หรือชีวิตนิรันดร์จริงๆ เป็นชีวิตที่ไม่มีเกิด ไม่รู้จักดับอีกต่อไป
คน	สัตว์ที่มีรูปร่าง	คุณธรรมที่เหมาะสมกับคำว่ามนุษย์ คือ มี จิตใจสูง
พระเจ้า (พระ เป็นเจ้า)	เทวดาที่มีอำนาจในการสร้าง ในการบันดาลในการเนรมิต ต่างๆ	อำนาจลึกลับที่ไม่ต้องเป็นตัวตนไม่ต้องเป็น ตัวเทวดา ไม่ต้องเป็นตัวอะไรทั้งหมด แต่ เป็นสิ่งที่เป็นธรรมชาติ เป็นนามธรรม เป็น กฎธรรมชาติ หรือถ้าเรียกอย่างบาลี เรียกว่า ธรรม
นรก	เมืองที่อยู่ใต้ดิน มีเจ้าหน้าที่ เป็นยมบาล จับคนไปลงโทษ เมื่อตายแล้วจึงจะไปถึงความ ร้อนใจเหมือนไฟเผา	ใครทำความเดือดร้อนให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง ในลักษณะเหมือนไฟเผาเมื่อไร ก็เรียกว่า ตกนรกเมื่อนั้น
สัตว์เดรัจฉาน	สัตว์ต่างๆ หมู หมา กา ไก่ ฯลฯ ที่ตายแล้วไปเกิดเป็น สัตว์เดรัจฉาน	ความโง่ วันหนึ่งเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน หลายหนก็ได้
เปรต	สัตว์ที่มีปากเล็กนิดเดียว มี ท้องโตมาก กินไม่ทันและหิว อยู่เรื่อยและจะเป็นก็ต่อเมื่อ ตายแล้ว	คนที่ความทะเยอทะยานด้วยกิเลสตัณหา หรือวิตกกังวลด้วยกิเลสตัณหา
อสุรกาย	ผีชนิดหนึ่ง มองไม่เห็นตัว เที่ยวหลอกเที่ยวหลอนไม่ กล้าแสดงตัวเพราะมีความ	ความขลาดในจิตใจของมนุษย์ ขี้ขลาด อย่างไม่ควรจะเป็น กลัวการทำความดี กลัวว่าบรรลุนิพพานแล้วจะไม่มีรสชาติ

	ขลาด	ความกลัวอย่างไม่มีเหตุผลชนิดนี้เป็น อสุรกาย
สวรรค์	เทวโลกอันงดงามอยู่เบื้องบน	กามคุณ หรือยอดสุดของกามคุณ เป็นต้นที่ ทำให้คนลุ่มหลงนี้เรียกว่า สวรรค์ชั้น กามาวจรถ้าเป็นสวรรค์ชั้นพรหมโลก ก็ หมายถึงความว่างจากกามารมณ์ มีความ สบายใจ เพราะไม่ถูกกามารมณ์รบกวน เหมือนดังว่า คนๆ หนึ่ง เมื่อมีความหิวใน กามารมณ์ บริโภคกามารมณ์เสร็จแล้ว ไม่ อยากแตะต้องอีกต่อไปในเวลานั้นต้องการ อยู่ว่างๆ เจริญๆ เทียบได้กับคุณสมบัติของ พรหม หรือพรหมโลก ดังนั้น จึงกล่าวว่า สวรรค์ชั้นธรรมดา ก็คือสมบูรณไป ด้วย กามารมณ์ สวรรค์ชั้นสูงสุด เช่น พรนิม มิตวสวัตติ ก็คือความสมบูรณไปด้วยยอด สุดของกามารมณ์ สวรรค์ชั้นพรหมโลกก็ คือว่างจากการเบียดเบียนของกามารมณ์ แต่ยังมีตัวมีตนมีตัว กุอยู่
น้ำอมฤต	เหล้าชนิดหนึ่งซึ่งพวกเทวดา กินเข้าไปแล้วไม่ตาย แต่กลับ รบราฆ่าฟันกันเอง	ธรรมะชั้นสูงชั้นอนันตตา หรือสุญญตา ซึ่ง ทำให้คนไม่ตาย เพราะว่างจากตัวตน ไม่มี ตัวตน
สุญญตา	“สุญญตา” เป็นภาษาบาลี “สุญญ” แปลว่าว่าง “ตา” แปลว่า ความ “สุญญตา” แปลว่าความว่าง ไม่มีอะไร เลย หรือสูญเปล่าไม่ได้อะไร เลย	มีทุกอย่างทุกประการ มีเท่าไรก็ได้ เว้นแต่ ความรู้สึกว่าตัวฉัน หรือเป็นของฉัน นั่นคือ ว่างจากตัวตน หรือของตน นอกนั้นมิได้ หมด
ความหยุด	ไม่เคลื่อนไหว	ความว่างจากตัวตน ถ้าว่างจากตัวตนแล้ว จะเอาอะไรวิ่ง ก็ต้องถือว่าฉันหยุดแล้ว ไม่ มีตัวตนจะยึด ว่างจากตัวตนโดยสิ้นเชิง

แสงสว่าง	แสงดวงอาทิตย์ แสงไฟฟ้า แสงตะเกียง ฯลฯ	ปัญญา หรือวิชา หรือญาณ แม้จะอยู่ใน ถ้ำมืด หรือเวลากลางคืนไม่มีแสงเดือนแสง ดาว ก็ยังปรากฏแสงสว่าง มีปัญญา หรือ วิชา หรือญาณนั้นๆ
กรรม	สถานการณ์ที่ชีวิตย่ำแย่ มี โชคร้าย มีผลบาปมาถึง	การกระทำ กระทำไม่ดี กระทำชั่ว เรียกว่า กรรมดำ กระทำดี เรียกว่า กรรมขาว
ความมืด	มืดจนมองด้วยตาไม่เห็น	อวิชา ความโง่ ความหลง โมหะ มืดด้วย อวิชา มืดด้วยโมหะ ไม่ว่าจะอยู่ในที่สว่าง อย่างไรก็มีมืดอยู่นั่นเอง
ที่พึ่ง สรรณะ	สิ่งอันที่อยู่นอกตัวที่จะเอามา เป็นที่พึ่ง พึ่งคนอื่น พึ่งผีพึ่ง สาธ พึ่งจอมปลวก พึ่งศาล พระภูมิ ฯลฯ ซึ่งล้วนแต่เป็น สิ่งอื่น หรือคนอื่นที่อยู่นอก ตัวเรา	ตัวเองอยู่ในตัวเอง แม้เราพูดว่าพึ่งพระ พุทธพระธรรม พระสงฆ์ ก็หมายถึง พระ พุทธพระธรรม พระสงฆ์ที่อยู่ในจิตใจเราจึง เป็นที่พึ่งแก่เราได้
หัวใจของพุทธ ศาสนา	การท่องคาถาเน้นภาษาบาลี สองสามตัว เช่น วิ-สุ-ปะ = วินัย สุตตะ ปรมัตถะ หรือ ท่องอย่างอื่นก็มี เช่นนี้เป็น ภาษาของคนโง่ คนไม่เห็น ธรรม	ความรู้ที่รู้ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึด (สัพเพ นาลอภินิเวสยา) มันถือนั่นว่าเป็น ตัวเราหรือของเขา
กิน	กินอาหารทางปากเหมือนที่ เราเรียกกันอยู่ ว่า กินเข้าไป	กินทางตา กินทางหู กินทางจมูก กินทาง ลิ้นกินทางกาย กินทางใจ ในภาษาบาลีเขา พูดว่า “นิพโกโค” คือไม่มีอะไรจะกินแล้ว ก็หมายความว่า พระพุทธเจ้าหรือพระ อรหันต์ทั้งหลายไม่ถูกปรุงแต่งด้วย รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์อีก ต่อไป : อยู่เหนืออำนาจการปรุงแต่งของสิ่ง ทั้งหกนี้แล้ว เรียกว่า คนไม่มีอะไรจะกิน

นอน	การนอน อย่างสุขนันอน แมวนอน คนนอนเป็นต้น	เป็นอยู่ด้วย อวิชา นั้งลืมตาอยู่แต่เขา กำลังง่เรียกว่า หลับอยู่ การเป็นอยู่ หรือมี ชีวิตอยู่ด้วยอวิชา ในอิริยาบถใดก็ตาม เรียกว่า “หลับ”
ตื่น	ตื่นนอน	ชีวิต เป็นอยู่ด้วยสติปัญฐาน ทั้งตื่นและ หลับก็เรียกว่า “ตื่น”
เล่น	เล่นอย่างเต็ๆ เล่น เล่นกีฬา สนุกสนาน	บันเทิงอยู่ด้วยธรรมะ เป็นธรรมะบันเทิง แต่ เล่นอยู่ในความสุขของฌานของสมาธิก็ เรียกว่า “ฌานกีฬา” อย่างนี้เป็นการเล่น ของพระอริยเจ้า
นางฟ้า	นางฟ้าตัวสวยๆ อยู่ในสวรรค์ วิมานข้างบน	ธรรมะของพระพุทธเจ้าที่มีความงามใน เบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความ งามในเบื้องปลาย
หญิง กับ ชาย	เพศตรงข้าม เป็นหญิงเป็น ชาย	นิमितแห่งหน้าที่ที่ธรรมชาติกำ หนดให้ มนุษย์จะต้องร่วมมือกันกระทำ ไม่ใช่เรื่อง การบริโภคของกามคุณ แต่เล็งถึงการที่ มนุษย์จะต้องอยู่ในโลก จะต้องไม่สูญพันธุ์ ไป ยังจะต้องมีการสืบเชื้อสาย จึงต้อง แบ่งแยกหน้าที่กันระหว่างหญิง กับ ชาย
สมรส	หญิงชายแต่งงานกันตาม ธรรมเนียมประเพณี	มีรสเสมอกันโดยธรรม คือมีความ ปรารถนา มีความต้องการที่ถูกต้อง ไม่ จำเป็นต้องมีกายสมรสระหว่างหญิงกับชาย มีความปรารถนาอย่างเดียวกัน มีหน้าที่ อย่างเดียวกัน มีความมุ่งหมายอย่าง เดียวกัน มีความยินดีพอใจอย่างเดียวกัน
พ่อ – แม่	ผู้ให้กำเนิดเกิดมา	อวิชา แม่ หมายถึง ตัณหา ล้วนแต่ต้อง ฆ่าเสียให้ตายอย่างัที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ให้ฆ่าพ่อฆ่าแม่เสีย แล้วจะถึงนิพพาน

เพื่อน	คนที่ทำอะไรถูกใจเรา เราก็เรียกเพื่อน เรียกมิตร	ธรรมะ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ธรรมะที่ทำให้ความพ้นทุกข์ให้ พระพุทธเจ้าตรัสว่า อสังขาริกมรรค หรืออสังขาริกมรรค เป็นกัลยาณมิตรอย่างยิ่งของคนทุกคน
ศัตรู	คนที่เราเกลียด และคนที่กำลังต้องการทำอันตรายเรา	จิตใจของตัวเองที่ตนตั้งไว้ผิดๆ นั้นแหละคือศัตรู ไม่ใช่คนนอกตัวเรา เกิดอยู่ภายในใจ เกิดขึ้นในใจ เกิดจากจิตใจ เมื่อใดจิตนั้นตั้งไว้ถูกประกอบด้วยธรรม เมื่อนั้นไม่มีศัตรู มีแต่มิตร
ของเหীনคาว เหীনเนา	ของเหীনคาว เหীনเนา ปลาเนา เป็นต้น	พระพุทธเจ้าท่านตรัสระบุถึงกิเลส เช่น อภิขิมา-ความอยากได้เกินประมาณ หรือ อสมิมานะ-ความมีตัวมีตน ยกหูชูหาง เป็นตัวกูของกูขึ้นมา อย่างนี้เรียกว่าของเหীনคาว
การหัวเราะ	การหัวเราะร่วน ร่าเริง สรวลเสเฮฮา	การหัวเราะเยาะสังขารที่ไม่เที่ยง ที่มีความเปลี่ยนแปลง หรือหัวเราะเยาะกิเลสตัณหา นั่นเอง
ร้องเพลง	การร้องต่างๆ ไปตามวิญญู โทรทัศน์ ฯลฯ	คือการร้องของการเห็นธรรมะแล้ว เพลงอุทานอันสูงสุดได้ร้องให้ หรืออาการของคนร้องให้ พระอริยเจ้าท่านจัดไว้เป็นอาการร้องให้ เพราะต้องทำปาก ทำคอ ทำเสียง ทำลิ้น เหมือนกับการร้องให้ออกมา เป็นการแสดงความจริงบ้าง เป็นการแสดงความพอใจในธรรมะบ้าง เป็นการบรรเลงในทางธรรมะออกมา หรือกล่าวอุทานเป็นธรรมะออกมา
การเดินรำ	พระอริยเจ้าเรียกการเดินรำของคนว่า “อาการของคนบ้า”	ธรรมนันทิ คือการลุกขึ้นเดินรำเยาะกิเลส หรือแสดงความหลุดพ้นแล้ว ไม่ติดบ่วงของอุปทานทั้งสี่ ที่เท้า ที่มือ ที่แขน ที่ขา ที่คอ เป็นมือเท้าแขนขาที่อิสระรำฟ้อนได้เพราะไม่ถูกอุปทานผูกมัด

การนำเสนอแนวคิดเรื่อง ภาษาคน-ภาษาธรรม ของพุทธทาสภิกขุตามที่นำเสนอมาในบทที่ผ่านมา นั้น พุทธทาสภิกขุจะเน้นที่การให้นิยามความหมาย (Definition) ของคำศัพท์เป็นหลัก ซึ่งการนิยามศัพท์เหล่านั้นมีวิธีการให้ความหมาย ๒ แนวทางด้วยกัน คือ

๑. การให้บทนิยามศัพท์ทางศาสนาที่ใช้กันตามปกติใหม่โดยตรงไปตรงมา จากระดับภาษาคน ยกกระดับขึ้นสู่ภาษาธรรม ในกลุ่มนี้ได้แก่ การนิยาม หรืออธิบายคำว่า พุทธะ ธรรมะ สังฆะ พระศาสนา การงาน นิพพาน มรรคผล สุนฺญตา กรรม เป็นต้น

๒. การให้บทนิยามศัพท์ที่เป็นความนึกเปรียบเทียบ (Conceit) เพื่อโยงไปสู่ความหมายทางศาสนา เป็นความนึกเปรียบเทียบซึ่งในทางวรรณคดี เรียกว่า ความนึกเปรียบเทียบประเภทที่เกี่ยวกับศาสนา (Typological Conceit) ซึ่งเป็นความเปรียบเทียบประเภทที่ค่อนข้างลึกซึ่งจำเป็นต้องใช้พื้นความรู้ทางศาสนามาตีความหรืออธิบายความเพื่อค้นเอาความหมายที่สมบูรณ์ออกมา^{๗๐} ความนึกเปรียบเทียบประเภทนี้ได้แก่ คำว่า มารพระเจ้า นรก สวรรค์ น้าอมฤต แสงสว่าง ความมืด นางฟ้าการหัวเราะ ของเหม็น ของคาว ร้องเพลง การเดินรำ เป็นต้น

การให้บทนิยามประเภทหลังนี้เรียกอีกอย่างว่าเป็นการใช้สัญลักษณ์ (Symbol) เป็นการเรียกชื่อสิ่งๆ หนึ่งโดยใช้คำอื่นมาแทน ไม่เรียกตรงๆ ตัวอย่างเช่น แสงสว่าง เป็นสัญลักษณ์ของปัญญา ความมืด คือ อวิชชา น้าอมฤต คือหลักธรรมชั้นสูง นางฟ้า คือ ธรรมะของพระพุทธเจ้า เป็นต้น การใช้สัญลักษณ์และความเปรียบเทียบนี้ เป็นรูปแบบในการสอนธรรมมาแต่ครั้งพุทธกาล ที่รู้จักกันดี คือ การเปรียบเทียบบุคคลในโลกเป็นดอกบัว ๔ เหล่า เช่น

ดอกบัวใต้น้ำ หมายถึงบุคคลประเภทที่เรียกว่า อเวไนยสัตว์ ซึ่งไม่สามารถชี้แนะให้เห็นธรรมได้ อย่างไรก็ตามอาจพิจารณาลักษณะในการอธิบายภาษาคนสู่ภาษาธรรมได้อีก ๔ ลักษณะ คือ การอธิบายคำที่เป็นรูปธรรมสู่สิ่งที่เป็นนามธรรม อธิบายคำที่เป็นรูปธรรมสู่สิ่งที่เป็นรูปธรรม อธิบายคำที่เป็นนามธรรมสู่สิ่งที่เป็นรูปธรรม และอธิบายคำที่เป็นนามธรรมสู่สิ่งที่เป็นนามธรรม ดังนี้

๑. อธิบายคำที่เป็นรูปธรรมสู่สิ่งที่เป็นนามธรรม ได้แก่คำว่า พุทธ ธรรม สงฆ์ พระศาสนา นิพพาน มาร โลก ขาติความตาย ชีวิต คน นรก สัตว์เดรัจฉาน เปต อสุรกาย สวรรค์ น้าอมฤต ความหยุด แสงสว่างความมืดกินหัวใจ พระพุทธศาสนา นอน ตื่น เล่น นางฟ้า หลิงกับชาย สมรส พ่อแม่ เพื่อน ศัตรู ของเหม็น ของคาว การเดินรำ เป็นต้น

๒. อธิบายคำที่เป็นรูปธรรมสู่สิ่งที่เป็นรูปธรรม ได้แก่คำว่า การงาน พรหมจรรย์ที่พึงสละ การหัวเราะ การร้องเพลง

๓. อธิบายคำที่เป็นนามธรรมสู่สิ่งที่เป็นรูปธรรม ได้แก่คำว่า กรรม

^{๗๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม : ภาพพจน์โวหาร และกลการประพันธ์, (กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๓๙), หน้า ๖๐.

๔. อธิบายคำที่เป็นนามธรรมสู่สิ่งที่เป็นนามธรรม ได้แก่ คำว่า มรรค-ผล พระเจ้า สุนัข
เป็นต้น

นอกจากนี้หากจะพิจารณาในแง่ของการใช้โวหารแล้ว ภาษาคน-ภาษาธรรมของพุทธทาส
ภิกขุเป็นการใช้เทศนาโวหาร ซึ่งตามหลักจะต้องใช้โวหารประเภทต่างๆ มาประกอบ กล่าวคือ ทั้งใช้
บรรยายโวหาร พรรณนาโวหารรวมทั้งอุปมาโวหาร และสาธกโวหารด้วย ทั้งนี้ เพื่อให้ใจความชัดเจน
แจ่มแจ้ง มีทั้งความหลักและความรองเป็นที่เข้าใจจนเกิดความรู้สึกนึกคิดคล้ายตาม สำหรับโวหารที่
ท่านมักจะนำมาใช้ประกอบเทศนาโวหารที่เห็นอย่างเด่นชัดที่สุด คือ อุปมาโวหาร หมายถึง โวหาร
เปรียบเทียบเพื่อให้เกิดความชัดเจนด้านความหมาย ด้านภาพ และเกิด อารมณ์ ความรู้สึกมากยิ่งขึ้น

การอธิบายภาษาทางศาสนาในระดับภาษาธรรมของท่าน ช่วยให้สามารถก้าวพ้นจาก
ความคิดต่างๆ ในเชิงเทพกรณ์ และความคิดทางไสยศาสตร์ในพุทธศาสนาแนวจารีต อีกทั้งยังเป็น
การท้าทายให้พุทธศาสนิกชนไทยพิจารณา ทบทวนและทำความเข้าใจคัมภีร์และคำสอนทางพุทธ
ศาสนาในระดับที่ลึกซึ้งและเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้นซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งยวดในภาวะที่กำลังเกิด
ช่องว่างทางการสื่อสาร ระหว่างพระสงฆ์ผู้เคร่งครัดตามแนวจารีตที่จำต้องเทศนาให้แก่ผู้ฟังซึ่งเป็นศา
สนิกชนแห่งโลกสมัยใหม่

แนวคิดของพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับภาษาคน ภาษาธรรม มีนัยยะที่สำคัญมากเนื่องจากเป็น
การวางรากฐานความเข้าใจพุทธศาสนาบนพื้นฐานแห่งประสบการณ์ทางปัญญา ภายใต้กรอบ
ความคิดนี้เองที่เป็นบริบทที่แท้จริงของความหมายของพุทธศาสนา นอกจากนี้ ยังเป็นการเสนอด้วย
ว่า เราไม่ควรพยายามทำความเข้าใจคัมภีร์ทางพุทธศาสนาตามตัวอักษรหรือตามอย่างที่คนโดยมาก
เข้าใจเพราะจะนำไปสู่ความยึดติดที่ผิดพลาด การแยกภาษาคนและภาษาธรรมออกจากกันก็เพื่อ
แสดงให้เห็นว่า โดยเนื้อหาของพุทธศาสนา หรือ “แก่นพุทธศาสนา” จำต้องชี้แนะให้ชาวพุทธสลัดทิ้ง
ความเห็นที่ผิด รวมทั้งคลายความยึดมั่นถือมั่นสำคัญผิดในตัวตน จนกระทั่งนำไปสู่การดับทุกข์ในที่สุด
นอกจากเพื่อสร้างความเข้าใจในหลักธรรม และเพื่อแก้ไขปัญหาการขัดแย้งกันเองของพระพุทธรวณะ
แล้ว อาจกล่าวได้ว่าการแสดงแนวคิดเรื่องภาษาคน-ภาษาธรรมของพุทธทาสภิกขุ ได้ทำหน้าที่ในการ
สมานฉันท์ความแตกต่างระหว่างศาสนาได้เป็นอย่างดี ท่านชี้ให้เห็นว่า ความขัดแย้งและความเข้าใจ
ผิดกันระหว่างศาสนาเกิดจากการถือเอาหลักธรรมคำสอนตาม “ตัวอักษร” แบบ “ภาษาคน” อันเป็น
โลกียโวหาร มากกว่าจะเป็นโลกุตตรโวหาร หรือแบบ “ภาษาธรรม” ซึ่งหากเข้าใจกันแบบหลัง ทุก
ศาสนาย่อมไม่มีอะไรขัดแย้งกัน เพราะพูดภาษาเดียวกัน คือ ภาษาธรรมนั่นเอง^{๗๑}

^{๗๑} เสรี พงศ์พิศ, พุทธทาสภิกขุกับสังคมไทย, (กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา
, ๒๕๒๔), หน้า ๔๐-๔๑.

พุทธทาสภิกขุได้พยายามอธิบายและตีความคำสอนของแต่ละศาสนาให้สอดคล้องกัน เช่น อธิบายความหมายของ “พระเจ้า” (God) ในภาษาอังกฤษว่าพ้องเสียงและความหมายกับคำว่า “กฎ” อันหมายถึง “ธรรมะ” หรือ “กฎธรรมชาติ” นอกจากนี้สัญลักษณ์ “ไม้กางเขน” ของคริสต์ศาสนิกชน ก็ได้รับการอธิบายจากพุทธทาสภิกขุว่าเป็นการทำลายตัวกู ของกู อันเป็นกิเลสอย่างสำคัญของมนุษย์ด้วย พุทธทาสภิกขุจึงมีกัลยาณมิตรทั้งที่เป็นชาวคริสต์ และชาวอิสลามจำนวนมากผลงานของท่านผ่านบทเทศนา หรืองานนิพนธ์ต่างๆ จึงเปี่ยมไปด้วยภูมิปัญญาทางด้านภาษา นั่นคือ ความสามารถในการให้กำเนิดคำหรือกลุ่มคำใหม่ๆ รวมทั้งนำมาใช้อธิบายและให้ความหมายใหม่ๆ แก่คำที่เป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาทางศาสนาที่สามารถประยุกต์วิธีการสื่อสารและปรับใช้หลักธรรมคำสอนทางศาสนา ความเชื่อ และประเพณีดั้งเดิมที่มีคุณค่าให้เหมาะสมต่อการประพฤติปฏิบัติให้บังเกิดผลดีต่อบุคคลและสภาพแวดล้อมในสมัยปัจจุบันได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตาม นอกจากการเสนอแนวคิดเรื่องภาษาคนภาษาธรรมแล้ว ท่านยังให้ความสนใจกับการใช้ภาษาในแง่มุมอื่น เช่น การนำเอาทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของ ซิกมันด์ฟรอยด์ และอัลเฟรด แอดเลอร์มาตีความโดยนำเสนอในรูปความเรียง ชื่อ “บททดลองเสนอว่าด้วยจิตวิเคราะห์แบบพุทธ (ปมเชื่อง)” (๒๕๒๗) กล่าวคือ ฟรอยด์วิเคราะห์ว่าพฤติกรรมทั้งมวลของมนุษย์ล้วนเป็นไปตามแรงขับของจิตใต้สำนึก (จิตไร้สำนึก) โดยเฉพาะสัญชาตญาณทางเพศ ส่วนแอดเลอร์วิเคราะห์ว่า เกิดจากความพยายามทดเทิดปมด้อย แต่พุทธทาสภิกขุไม่เชื่อเช่นนั้น หากแต่วิเคราะห์ว่า ทุกอย่างเป็นไปตามบงการของอัสมิมานะหังการ มมังการ หรือตัวกู ของกู ที่ท่านเรียกว่า “ปมเชื่อง” ท่านเชื่อว่าไม่มีปมด้อยแต่มีแต่ปมเชื่อง การนำเสนอ

แนวคิดเรื่องนี้ ถือเป็นการบัญญัติศัพท์เพื่อเป็นแนวเทียบกับแนวคิดเรื่อง “ปมด้อย” นั่นเอง โดยท่านวิเคราะห์ว่าพฤติกรรมของมนุษย์ รวมทั้งพืชและสัตว์ล้วนตกอยู่ภายใต้แรงขับจากอำนาจของปมเชื่อง อยากเด่นอยากดัง อยากเหนือกว่า หรือความยึดมั่นในตัวกูของกูทั้งสิ้น การนำเอา

ทฤษฎีดังกล่าวมาทดลองวิเคราะห์ในมุมมองแบบพุทธนับเป็นความพยายามที่จะนำเอาหลักธรรมมาประยุกต์ใช้กับศาสตร์สมัยใหม่ และเป็นการสร้างสรรค์พลังที่นาสนใจเพื่อที่จะสื่อสารกับคนหนุ่มสาวร่วมสมัยและนักวิชาการทั่วไปได้อย่างมีความหมายท่านได้ประดิษฐ์ถ้อยคำและผูกสำนวน “แบบสวนโมกข์” ที่ให้สาระ ข้อคิด คติธรรมขึ้นใช้ คำต่างๆ เหล่านี้ แม้จะไม่ใช้คำที่คิดขึ้นเองทั้งหมด กล่าวคือ บางส่วนนำที่มีอยู่แล้วมาปรับประยุกต์ เช่นเดียวกับพระพุทธรูปทรงเครื่องทรงเครื่องทำ เช่น ทรงนำคำว่า “นิพพาน” ที่แปลว่า สงบ เย็น ซึ่งเป็นคำภาษาชาวบ้านในสังคมอินเดียมาทำให้เป็นอุดมคติของพระพุทธศาสนา โดยอธิบายความหมายเสียใหม่ว่าหมายถึง อาการสงบเย็นอันเกิดจากการสามารถขจัดโลก โกรธ หลง ออกจากจิตใจได้หมดสิ้น

ในกรณีของพุทธทาสภิกขุได้สร้างและประยุกต์คำแปลใหม่ทำนองนี้ขึ้นใช้เหมือนกัน ตัวอย่างถ้อยคำสำนวนที่ประดิษฐ์ขึ้นใช้ เช่น

“นกไม่เห็นฟ้า ปลาไม่เห็นน้ำ หนอนไม่เห็นคู คนไม่เห็นโลก”

“กิน กาม เกียรติ”

“สะอาด สว่าง สงบ”

“งามอยู่ที่ซาก ฝึ ด้อยที่ละ พระอยู่ที่จริง”

“กินข้าวสุก อย่าให้เสียข้าวสาร ทำงานอย่าให้เสียแรง”

“ความผิดสอนความถูก การก้าวผิดช่วยให้ก้าวถูก”

“จงทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง การทำงานคือการปฏิบัติธรรม”

“ตัวกู ของกู”

“ความเย็นที่สุดอยู่ท่ามกลางความร้อนสูงสุด”

“เป็นอยู่อย่างต่ำมุ่งกระทำอย่างสูง”

“ฉันทข้าว จานแหมว อาบน้ำในคู นอนกุฏิเล้าหมู ฟังยุงร้องเพลง”

“ตายเสียก่อนตาย”

“เป็นเช่นนั้นเอง” เป็นต้น

ยิ่งไปกว่านั้นพุทธทาสภิกขุได้นำ ภาษาแบบการโฆษณามาใช้ เพื่อสร้างความสนใจ ท่านเรียกวิธีการเช่นนั้นว่า “ธรรมโฆษณา” โดยใช้ภาษาสั้นๆ บรรยายสรรพคุณกระตุ้นให้อยากรู้ อยากลอง เช่น สอนเรื่องอานาปานสติที่เข้าใจค่อนข้างยาก ด้วยภาษาว่า “หายใจอย่างไรจึงจะหยุดทุกขีได้” หรือเรื่องปฏิจจสมุปบาทก็กล่าวเสียใหม่ว่า “ความทุกข์เกิดขึ้นได้อย่างไร และดับลงได้อย่างไร?” เป็นต้น ซึ่งวิธีการดังกล่าวนอกจากทำให้ธรรมะเป็นที่น่าสนใจแล้ว ยังช่วยประหยัดเวลาและการอธิบาย ในส่วนของผู้รับก็สะดวกต่อการจดจำไปใช้และปฏิบัติ เมื่อได้ยินคำแปลก็จะช่วยให้เกิดความอยากรู้ อยากเห็น อยากศึกษาทำความเข้าใจ จึงนับได้ว่าเป็นภูมิปัญญาด้านภาษาในการสืบทอดธรรมที่มีประสิทธิภาพยิ่ง^{๗๒}

นอกจากแนวคิดภาษาคน ภาษาธรรมแล้ว การให้ความสำคัญกับการใช้ภาษาในการสอน ธรรมประเภทอื่นๆ เช่น การผูกหัวข้อธรรมเป็นร้อยกรอง ตลอดถึงถึงการเริ่มนำคำศัพท์ภาษาอังกฤษ มาช่วยอธิบายเทียบเคียงกับศัพท์ธรรมะบางคำเพื่อความกระจ่างแจ้งทั้งโดยอรรถและโดยนัย ก็ถือเป็น เรื่องแง่มุมอันแสดงภูมิปัญญาในการเผยแผ่ธรรม และภูมิปัญญาทางภาษาของพุทธทาสภิกขุที่ควรค่า แก่การสนใจศึกษาให้กว้างขวางต่อไปในอนาคต

^{๗๒} อำนวย ยัสโยธา, ภูมิปัญญาการนำทางสู่เนื้อธรรมของพุทธทาสภิกขุ, งานวิจัยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๗๓.

คำสอนที่เน้นอีกส่วนหนึ่งของพุทธทาสภิกขุคือ **สัญญาตญาณ**^{๗๓} เป็นสมรรถภาพรู้ที่ใช้ความรู้สึกจากผัสสะของตนเอง เป็นเกณฑ์การวัดความจริงของสิ่งเร้าที่เข้าสู่ระบบประสาท โดยผ่านอวัยวะรับสัมผัสทั้ง ๕ หรือจากการที่สมองรำลึกหรือสร้างขึ้นใหม่เอง (เรียกการเข้าสู่ระบบประสาทว่า “ผัสสะ”) สัญญาตญาณ จะตีความสิ่งเร้านั้นตามความรู้สึกแล้วบอกให้ระบบประสาทตอบสนองต่อสิ่งเร้านั้นตามความรู้สึกของตนเอง ซึ่งไปในทางที่เห็นว่าจะช่วยให้ตนเองรอดและดำรงสายพันธุ์ต่อไปได้ สัญญาตญาณจึงทำให้เกิดตัวกู เมื่อผัสสะคือยึดตัวเองเป็นศูนย์กลาง

โลกแห่งผัสสะนั้น แท้ที่จริงแล้วจึงไม่ใช่อะไร นอกจากเป็นแค่การเชื่อมต่อสื่อความกันระหว่างสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ในธรรมชาติกับโลกประสาทของเรา ซึ่งสรรพสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติก็เป็นของมันอยู่อย่างนั้นแต่ใครจะเข้าใจอย่างไร จะถูกต้องหรือไม่ ครบถ้วนหรือไม่ ก็ขึ้นอยู่กับสมรรถภาพรู้หรือญาณของแต่ละคนนั่นเอง

สัญญาตญาณตามธรรมชาติของสัตว์อื่นทั่วไป จะอยู่ในกรอบวงของการหนีภัย การกิน และการสืบพันธุ์ อวิชชาที่เกิดจากสมรรถภาพรู้ที่บกพร่องของสัตว์ทั่วไปจึงเป็นแรงขับของพฤติกรรมเฉพาะแค่เรื่องการหนีภัย การกิน และการสืบพันธุ์เท่านั้น แต่อวิชชาในคนซึ่งเป็นสัตว์ซึ่งได้สร้างระบบสังคมและค่านิยมขึ้นมาโดยเฉพาะ กับมีแรงขับชนิดใหม่ออกเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง คือเกียรติเกียรติยศ ศักดิ์ศรี จึงเป็นกรอบวงที่คนสร้างมาซึ่งตัวเองซึ่งไม่มีในสัตว์ชนิดอื่น^{๗๔} และเป็นกรอบใหม่ที่สามารถกลบทับแรงขับดั้งเดิมของสัตว์ทั่วไป คือการหนีภัยได้ ผู้ใหญ่บางคนจึงยอมเสียชีวิตดีกว่าจะเสียเกียรติ วัยรุ่นช่างกลจึงยอมแสร้งชีวิตเพื่อเกียรติของสถาบัน แรงขับเด่นๆ ของอวิชชาในคนจึงการมาเป็นเรื่องกิน กาม เกียรติ ใ้ว่าสัญญาตญาณจะมีแต่ผลเสีย ด้านดีก็มีอยู่บ้างโดยเฉพาะที่เป็นเด็กเล็กๆ เพราะการที่สัญญาตญาณมุ่งที่ความรอดจึงทำให้เด็กร้องบอกเมื่อหิวและไม่สบาย สัญญาตญาณมองแค่ใกล้ๆ จะกลับมาสร้างปัญหา เมื่อโตขึ้นเราอาจไม่ใช่ผัสสะเป็นเกณฑ์ในการมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นเพราะถ้าใช้ความรู้สึกเป็นเกณฑ์อาจเกิดปัญหาขึ้นมาได้ถ้าความรู้สึกจากผัสสะไม่ตรงกัน แม้ผู้ใหญ่ปลื้มตัวจากสังคมก็ไม่สามารถใช้สัญญาตญาณเป็นเครื่องนำทางชีวิตได้ตลอด เพราะความรู้สึกจากผัสสะที่ได้รับจากสิ่งเร้า ไม่อาจประกันความจริงจากสิ่งเร้านั้นเลย เราจึงสนองสิ่งเร้านั้นผิดๆ ได้ เช่น การเห็นภาพลวงตาของเรารถไฟที่มาบรรจบกัน การรู้สึกว่ารถไฟที่เรา นั่งซึ่งจอดสนิทอยู่กำลังวิ่งอย่างรวดเร็ว เมื่อรถไฟอีกขบวนหนึ่งวิ่งสวนมา ซึ่งถ้าเราไม่สังเกตว่ารถไฟที่เรา นั่งโยกเอน ก็จะคิดว่าจริงตามที่เห็นเราจึงใช้สัญญาตญาณตีความโลกแห่งผัสสะตลอดไปไม่ได้ คงใช้ได้แค่เฉพาะตอนเป็นเด็กเล็กๆ ที่ยังสังเกตและพิจารณาอะไรเองได้เท่านั้น แต่เมื่อโตขึ้นพอที่จะสังเกตและพิจารณาได้เองแล้วพ่อแม่และผู้ใหญ่ก็ต้องพัฒนาสมรรถภาพรู้ของเด็กให้สมบูรณ์ขึ้น เพื่อเปลี่ยนจากการใช้สัญญาตญาณ

^{๗๓} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมะกับสัญญาตญาณ**, (กรุงเทพมหานคร : หจก. การพิมพ์พระนคร, ๒๕๓๑).

^{๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๘.

ในการตีความโลกแห่งผัสสะ มาใช้ปรีชาญาณหรือปัญญาในการตีความโลกแห่งผัสสะแทน ปรีชาญาณจะทำให้ความรู้สมบูรณ์ ไม่แห้ววุ่นเหมือนสัญชาตญาณที่ใช้ตนเองเป็นศูนย์กลาง แต่ปรีชาญาณจะใช้ความจริงของธรรมชาติเป็นศูนย์กลาง ปรีชาญาณจึงไม่ได้ทำให้ความรู้ของคนหนึ่งเหมือนกับอีกคนหนึ่ง ตลอดจนไม่ทำให้ต้องเห็นและทำตามคนส่วนใหญ่ด้วย แต่ปรีชาญาณจะทำให้รู้ตรงตามความจริงของธรรมชาติและปฏิบัติตามความจริงนั้น

สัญชาตญาณจึงเปรียบได้กับเปลือกไข่ที่หุ้มตัวอ่อนของลูกไก่ ซึ่งในระยะแรกเมื่อโผล่พ้นจากกันแม่ไก่ก็จะรีบ ห่อหุ้มตัวอ่อนทันที โดยไม่ต้องมีความหนา เพื่อให้ตัวอ่อนได้พัฒนาอย่างปลอดภัยภายในเปลือกที่แข็งแรง แต่จะค่อยๆ บางลงตามกาลเวลาที่ล่วงเลยไป ซึ่งตัวอ่อนจะต้องรีบพัฒนาตนเองอย่างแข่งขันกับเวลา เพื่อให้แข็งแรงพอที่จะเจาะเปลือกไข่ออกมาได้เองก่อนอาหารที่แม่วางไว้ให้ในไข่จะหมดจึงจะรอด

สมัยนี้คนเลี้ยงไก่มีตู้ฟักไข่ เมื่อครบกำหนดเวลาฟักแล้ว ถ้าลูกเจี๊ยบยังไม่เจาะเปลือกไข่ออกมา คนเลี้ยงไก่ก็จะช่วยแกะเปลือกไข่ออกให้ การเลี้ยงไก่สมัยนี้จึงเจริญกว่าการเลี้ยงเด็กมาก เพราะพ่อแม่สมัยนี้ทำในทางที่กลับกัน คือละทิ้งหน้าที่ที่เคยช่วยแกะเปลือกสัญชาตญาณให้ลูก เนื่องจากมัวเอาเวลาไปสะสมอาหารและเตรียมข้าวของ รวมทั้งเสาะหาศาสตร์ต่างๆ ให้ลูก โดยไม่รู้ว่า การทำเช่นนั้นเป็นการทิ้งลูกตัวเองให้ตายอยู่ในเปลือกที่ตนเองได้พอกให้หนาขึ้น เพราะหลงกระแสนี้ว่าอะไรที่ควรทำก่อนหลังมากน้อยอย่างไร พ่อแม่สมัยนี้ไม่รู้ว่าพระพุทธศาสนานั้นเป็นศาสตร์แห่งศาสตร์ เพราะเป็นศัสตราชนิดเดียวที่จะใช้เจาะเปลือกของสัญชาตญาณให้ลูกมีชีวิตรอดโดยมีความสุขอย่างแท้จริงได้ เด็กไทยทุกวันนี้จึงมีปัญหาและสร้างปัญหาได้อย่างมากมาย พ่อแม่สมัยนี้จึงควรเอาไก่เป็นครู คือ ปล่อยให้ลูกให้ออกมาเสียจากเปลือกของสัญชาตญาณก่อน แล้วพัฒนาให้เขามีปรีชาญาณที่จะพึ่งพาตนเองให้รอดได้^{๗๕}

วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยการพูด

การพูดเป็นการเผยแผ่ธรรมะที่สำคัญอย่างหนึ่งของท่านซึ่งได้มีการจัดกิจกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยแบ่งออกได้ดังนี้

๑) การสนทนาธรรม การสนทนาธรรมเป็นกิจกรรมช่วงว่างๆ ของภิกษุสามเณรซึ่งได้มีการสนทนาธรรมกันระหว่างพระภิกษุกับสามเณร พระภิกษุกับประชาชนทั่วไปที่มาเยือนเพื่อไขข้อข้องใจของธรรมะบางประการที่ไม่เข้าใจกัน ท่านได้จัดสถานที่สำหรับการสนทนาธรรมไว้เช่น โรงเรียน หิน สวนทรายบนเรือ ลานหินโค้ง เป็นต้น การสนทนาธรรมจะได้สาระความรู้มากมายซึ่งเป็นวิธีหนึ่งที่คู่สนทนาจะนำหลักธรรมมาเสวนาที่พูดคุยกันจนได้สาระแล้วไปถ่ายทอดผู้อื่นต่อไป

^{๗๕} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะกับสัญชาตญาณ, หน้า ๓๕๓.

๒) การแสดงพระธรรมเทศนา ซึ่งเป็นกิจกรรมที่จัดขึ้นทุกวัน ทั้งวันธรรมดาและวันธัมมัสสวนะ สำหรับวันธรรมดาจะมีการแสดงพระธรรมเทศนา หลังจากได้มีการทำวัตรเช้าและทำวัตรเย็น พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ทำหน้าที่แสดงพระธรรมเทศนาเป็นหลักแต่ปัจจุบันท่านมรณภาพไปแล้ว ทางสวนโมกขพลารามยังจัดกิจกรรมนี้ให้คงอยู่เหมือนเดิมจึงนำรูปถ่ายท่านตั้งบนธรรมมาสน์ และเปิดเทปการเทศนาของท่าน ให้สอดคล้องกับวันและเวลาที่มีการเทศนาเรื่องนั้นๆ ส่วนวันธัมมัสสวนะ จะมีผู้คนเดินทางมาทำบุญมากมาย หลังจากประกอบกิจกรรมทางศาสนาเสร็จสิ้นแล้ว ผู้ที่มาทำบุญก็จะรวมตัวกันที่ลานหินโค้ง นั่งประนมมือฟังเทปเทศนาของท่าน ทุกอย่างจึงเปรียบเสมือนท่านยังนั่งแสดงธรรมอยู่^{๗๖}

การแสดงพระธรรมเทศนาเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ได้ผลมากในวงกว้าง ดังที่การเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยการเทศนาเป็นวิธีหนึ่งที่ธรรมสามารถเข้าถึงประชาชนเนื่องจากได้ฟังด้วยตนเอง การแสดงพระธรรมเทศนาในแต่ละครั้ง จะมีผู้คนเป็นจำนวนมาก นอกจากจะมีการแสดงพระธรรมเทศนาในวันพระแล้วยังได้มีการแสดงพระธรรมเทศนาในวันสำคัญของสวนโมกขพลาราม ที่ท่านได้วางหลักเอาไว้ซึ่งกระทำอยู่เป็นประจำทุกปีมี เช่น ๑) วันล้ออายุ คือ วันคล้ายวันเกิดของท่าน ๒) วันกรรมกร คือวันที่เสียสละทำงานให้ออกเหงื่อเพื่อล้างกิเลส ตรงกับวันขึ้น ๗ ค่ำ และ ๑๔ ค่ำ ของทุกเดือน ๓) วันเวียนเทียน คือวันที่ระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ซึ่งมีปีละ ๓ ครั้งคือ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา ๔) วันเยี่ยมสวนโมกขพลาราม คือวันที่พระภิกษุสามเณร อุบาสก อุบาสิกา ที่อยู่ไกลๆ ได้มาแสดงความเคารพท่านและได้มาร่วมสนทนาธรรมะกัน และเป็นวันทำวัตร ๕) การบรรยายธรรม เพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจะมีการบรรยายเป็นประจำ ๖) การแสดงปาฐกถาธรรม เป็นการพูดบรรยายหัวข้อธรรมในที่ประชุมที่มีคนจำนวนมาก

สรุปได้ว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยใช้การพูดเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นการถ่ายทอดที่ได้ผลอย่างยิ่ง ทำให้ผู้ฟังสามารถนำธรรมที่ท่านกล่าวไว้ในโอกาสล้ออายุเพื่อนำมามองอายุและความก้าวหน้าของตนเองในการทำหน้าที่และการทำงานด้วยความเสียสละเพื่อประโยชน์ต่อสังคม เป็นการทำงานให้เหงื่อไหลออกมาซึ่งถือว่าเป็นน้ำมนต์ ในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนานั้นได้นำความเสียสละในการทำหน้าที่ของพระพุทธเจ้าที่ท่านทำเพื่อสังคมถึงแม้ว่าจะเหน็ดเหนื่อยมากเพียงใดแต่เห็นความสำคัญของธรรมเป็นสิ่งยิ่งใหญ่

วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทางด้านสื่อวิทยุกระจายเสียง

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาทางด้านสื่อวิทยุกระจายเสียงเป็นงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาอีกวิธีหนึ่งที่ท่านมีความตั้งใจและให้ความสำคัญเพื่อต้องการพัฒนาความคิดของชาวพุทธ เพราะทางสถานีวิทยุแต่ละสถานีแทบจะไม่มีเสียงธรรมะให้ประชาชนได้รับฟังมีแต่เสียงเพลงซึ่งเล้าโลมใน

^{๗๖} จิราพร คงเหล่, บทบาทของสวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี, หน้า ๕๖.

เรื่องของคำว่ารักในแต่ละเพลงนั้นจะพูดถึงคำว่ารักเพลงหนึ่ง ๑๐ คำ ซึ่งเป็นการมอมเมาผู้ฟัง ทำให้เกิดความรู้สึกที่เป็นไปในทางฝ่ายต่ำในทางความรู้สึกรักนึกคิดของผู้ที่รับฟัง พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้เริ่มดำรงงานครั้งแรกเมื่อปี ๒๕๐๒ ที่ศูนย์ประชาสัมพันธ์เขต ๗ ซึ่งทางจังหวัดนนทบุรีได้มีการติดต่อมาทางวัดสวนโมกขพลาราม เพื่อขออนุญาตนำหลักธรรมไปเผยแพร่ทางสถานีวิทยุ หลักธรรมเรื่องที่จะออกเผยแพร่ครั้งแรกทางสถานีวิทยุ คือ “หลักธรรมพุทธศาสนา” ซึ่งเป็นการบรรยายธรรมประยุกต์เข้ากับโลกสมัยใหม่ที่กำลังพัฒนาโดยมีความตระหนักในหน้าที่ เน้นธรรม ๔ ความหมาย ความหมายที่ ๑ ธรรมะ คือ ธรรมชาติ ความหมายที่ ๒ ธรรมะ คือ กฎของธรรมชาติ ความหมายที่ ๓ ธรรมะคือ หน้าที่ ความหมายที่ ๔ ธรรมะ คือ ผลที่ได้รับจากการปฏิบัติตามหน้าที่ ตามกฎของธรรมชาติ ท่านจะเน้นหน้าที่เป็นหลักในการบรรยายเพราะหน้าที่จะเป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้รอด หน้าที่นั้นคือ ธรรม และธรรมนั้นเหมือนกับเป็นหน้าที่ เมื่อได้กระทำหน้าที่อย่างถูกต้องแล้วจะเท่ากับได้ปฏิบัติธรรมอยู่ในนั้นแล้ว และทางประชาสัมพันธ์เขต ๗ จังหวัดนนทบุรีได้นำไปอ่านออกอากาศ เป็นประจำทุกวัน เวลา ๐๖.๓๐ นาที

การเผยแพร่พระพุทธศาสนาทางด้านสื่อวิทยุกระจายเสียงได้รับการกล่าวขานไปอย่างกว้างขวางเพราะท่านมีความแนวคิดแปลกใหม่ทางด้านการใช้ภาษาถ้อยคำที่สื่อออกมาอย่างชัดเจน ตรงไปตรงมามีความลุ่มลึก เมื่อประชาชนได้ฟังแล้วรู้สึกมีความเข้าใจง่ายเหมาะสำหรับนำมาปรับใช้กับชีวิตประจำวันที่เต็มไปด้วยความวุ่นวายและการเอาเปรียบกันของคนแต่ละชนชั้นกลายเป็นชนชั้นทางความคิดขึ้นมา เมื่อได้รับฟังธรรมที่ได้รับการถ่ายทอดออกไปแล้วทำให้เข้าถึงจิตใจของประชาชน เมื่อการเผยแพร่ธรรมเริ่มเข้าถึงประชาชน ผู้คนติดตามรายการมากมายการเผยแพร่พระพุทธศาสนาด้านนี้ถือว่าสำเร็จไปด้วยดี

ต่อมาผู้อำนวยการสถานีวิทยุประจำท้องถิ่น (วปถ.๕) ได้ติดต่อมายังท่านให้ทำการบันทึกเทปธรรมะ เพื่อนำไปออกอากาศทางสถานีวิทยุประจำท้องถิ่น เพราะได้เห็นความสำคัญของการเผยแพร่ธรรมที่ท่านได้แสดงไว้เพราะได้ฟังคำพูดใหม่ๆ ที่คิดค้นขึ้นมาเป็นคำพูดที่ทันสมัยมีการใช้ภาษาที่สละสลวยสามารถนำมาพิมพ์เป็นหนังสือได้เลยโดยไม่ต้องขัดเกลากถ้อยคำใหม่ ทำให้ผู้ฟังเกิดความประทับใจและสนใจที่จะได้ฟังธรรมะเป็นประจำทุกๆ วัน ดังนั้นท่านจึงนำธรรมชุดคนถึงธรรม ธรรมถึงคน ที่เป็นธรรมเพื่อสะท้อนถึงความเลวร้ายของสังคมที่กำลังพัฒนาไปสู่ยุคของวัตถุนิยม เพราะก้าวไปข้างหน้าอย่างไม่มีขอบเขตจำกัด ถ้าไม่มีสิ่งคอยควบคุมจะกลายเป็นสุนัขหางด้วนเพราะเปรียบเสมือนการถูกโดนหลอกให้ตัดหางตนเองทิ้งไปเสียโดยเกิดความหลงผิดรู้เท่าไม่ถึงการณ์ สิ่งที่จะช่วยให้รอด คือ ธรรม ท่านได้ชี้ทางออกให้กับสังคมไทยโดยการนำธรรมมาเสนอทำให้มีนักปราชญ์และนักคิดที่เห็นด้วยกับความคิดของท่านได้คอยช่วยประสานงานของท่านต่อไปยังกลุ่มคนและองค์กรต่างๆ

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้พูดเรื่องของ ตัวกู-ของกู เพื่อนำมาออกอากาศทำให้ผู้ที่ไม่ได้ฟังท่านมาก่อนต่างตำหนิติเตียนท่านว่าใช้คำหยาบคายเป็นคำที่เขาไม่ใช้กันแล้ว แต่เจตนาที่ท่านใช้คำนี้เพื่อให้ไปกระตุ้นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ภายในให้จางหายไป เพราะความยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทานทำให้เกิดมี ตัวกู-ของกู เกิดขึ้นมา ตัวกู-ของกูไม่ได้เกิดมีมาก่อนแต่เพราะความโง่ด้วยอำนาจของกิเลสทำให้เกิดมีตัวกู-ของกูเกิดขึ้นมา แต่พอหายโง่มีสติสัมปชัญญะเพิ่มขึ้นตัวกู-ของกูจะหายไปโดยทันที แต่พอผลอสติเกิดความโง่ใหม่ตัวกู-ของกู จะเกิดตามมาอีกที่เปรียบเสมือนกับเงาติดตามตัว ธรรมบรรยายชุดนี้ของท่านได้ทยอยกันออกอากาศติดต่อกันไปตลอดทั้งปี

สรุปได้ว่า พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้มีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทางด้านสื่อวิทยุกระจายเสียงซึ่งเป็นการใช้สื่อที่ทันสมัยมากขึ้นโดยเน้นผู้ฟังให้เข้าถึงธรรมโดยตรงเพื่อต้องการที่จะช่วยโลกให้ออกมาเสียจากวัฏฏะที่ทําให้คนมากมายหลงใหลเปรียบเสมือนกับปลาที่ติดเบ็ดไม่สามารถที่จะดึงได้หลุด ท่านจึงได้เสนอทางออกด้วยการมีธรรมเป็นแก่นกลางในการดำเนินชีวิตโดยอาศัยหลักพุทธธรรมสำหรับพัฒนาตนเองและสังคมให้เกิดความสงบสุข

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยสื่อศิลปะและเอกสารสิ่งพิมพ์

การใช้ศิลปะเป็นเครื่องมือในการเผยแผ่ธรรมะ เป็นวิธีการเผยแผ่ที่ใช้กันมาตั้งแต่สมัยโบราณ ซึ่งเป็นสื่อที่ทำให้เข้าใจหลักธรรมได้ดีขึ้น พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้นำศิลปะประเภทจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมแบบโบราณของชาติต่างๆ มาจำลองไว้เพื่อสอนธรรมะที่โรงแรมพรหมทางวิญญานและโรงปั้นภาพ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

(๑) โรงแรมพรหมทางวิญญาน

โรงแรมพรหมทางวิญญาน เป็นเครื่องมือในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ทันสมัยและสามารถดึงดูดคนเข้ามาวัดได้เป็นจำนวนมาก ดังที่ พระภาวนาโพธิคุณ ได้กล่าวไว้ว่าท่านได้สร้างอาคารและอุปกรณ์สำเร็จรูป พร้อมทั้งจะสอนธรรมขึ้นด้วยเหตุผลดังนี้

๑) เพื่อเป็นเครื่องหนุนแรง เนื่องจากท่านมีความซราทำให้ไม่สามารถที่จะเทศนาหรืออธิบายหลักธรรมได้เป็นเวลานานๆ จึงต้องการให้มีอุปกรณ์ที่สำเร็จรูปที่สามารถใช้เป็นตัวแทนของท่านได้ เช่น เทปบันทึกเสียงให้แขกผู้มาเยือนเลือกไปฟังได้ตามต้องการ

๒) เพื่อประหยัดเวลาของผู้แสวงบุญ เพราะเวลา ๒-๓ ชั่วโมง ผู้ที่ได้มาเยี่ยมชมที่สวนโมกขพลารามก็จะสามารถได้รับความรู้อย่างกว้างขวาง ภายในโรงแรมพรหมทางวิญญานจะมีการจำลองภาพจิตรกรรมฝาผนังจากประเทศอินเดียประมาณ ๑๐๐ กว่าภาพ ซึ่งภาพจิตรกรรมฝาผนังเหล่านี้แต่งไว้ด้วยธรรมะ ปรัชญา คติธรรมที่มีความหมายลึกซึ้งทางธรรม ทำให้ผู้มาเยือนลืมนึกได้ยาก เช่น ภาพคนแจกดวงตาจะแจกดวงตาให้กับคนที่สนใจเข้ามารับดวงตา เมื่อได้รับดวงตาแล้วก็จะเดินกลับออกไปอย่างมั่นใจ สงบ และสว่าง ในขณะที่มีผู้อื่นที่ไม่ได้รับดวงตาเดินอย่างหลงทาง ไม่มีความสว่าง ซึ่งภาพคนแจกดวงตานี้จะมีคติธรรมแฝงอยู่ว่า บุคคลใดที่ได้รับดวงตา เปรียบเสมือนคนมีธรรมะ ซึ่ง

จะเป็นผู้ที่เจริญแล้ว สว่างแล้ว การเดินก็จะเดินไม่ผิดทิศทางไม่เหมือนกับคนที่ไม่มีธรรมะในจิต วิทยญาณ คติธรรมข้อนี้เปรียบได้ว่าท่านแจกวดวงตาธรรมะให้แก่ผู้ที่ยังหลงใหลอยู่กับอบายมุขหรือวัตถุนิยม ให้เป็นคนที่สวยงาม สามารถเดินทางชีวิตที่ไม่หลงทางอีกต่อไป

(๒) โรงปั้นภาพ

โรงปั้นภาพเป็นสถานที่เผยแผ่ธรรมะโดยใช้ รูปปั้นตุ๊กตารูปปั้นสัตว์ต่างๆ ที่มีปริศนาธรรมแฝงอยู่เพื่อต้องการปลูกฝังธรรมะแก่เด็กๆ เพื่อจะได้เป็นผู้ใหญ่ที่มีคุณธรรมต่อไปในวันข้างหน้า ท่านจึงหาวิธีที่จะดึงดูดเด็กเข้าวัดให้มากๆ การปั้นตุ๊กตารูปสัตว์ จึงเป็นสิ่งที่ช่วยดึงดูดความสนใจให้เด็กๆ ได้เข้าวัดเพราะเมื่อฟังธรรมะจากโรงปั้นภาพแล้ว ก็จะได้รับของขวัญเป็นตุ๊กตาอมสินรูปสัตว์กลับไปบ้านด้วย ปีหนึ่งๆ จึงมีเด็กๆ เข้าฟังธรรมะที่โรงปั้นภาพมากมาย

นอกจากนี้ยังมีการปั้นรูปพุทธประวัติจากหินสลักซึ่งเป็นศิลปะจากอินเดียที่จะแสดงให้เห็นถึงประวัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตั้งแต่ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานออกเผยแผ่ โดยนำมาแสดงไว้ที่ฝาผนังของโรงมหรสพทางวิทยญาณ และบริเวณโคนต้นไม้ทั่วๆ ไปที่ภายในสวนโมกขพลาราม รวมถึงการได้มอบรูปปั้นชุดพุทธประวัติจากหินสลักให้กับวัดอุโมงค์จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อนำไปเผยแผ่ธรรมะต่อไป

(๓) ธรรมวารินาวาอิสสรกุลณมิต

ธรรมวารินาวาอิสสรกุลณมิต เป็นสถาปัตยกรรมแบบเรือโบราณที่มีปริศนาธรรมแฝงอยู่ คือ ปกติเรือต้องอยู่ในน้ำ แต่ที่สวนโมกขพลารามน้ำจะอยู่ในเรือ และบนเรือจะเป็นสวนวนทรายสำหรับนั่งสนทนาธรรมท่านให้ความหมายเรือนี้ว่า เป็นเรือจับปลา หมายถึง คนที่เจริญแล้วต้องเดินไปหาธรรมะ และเรือจะให้ประโยชน์มาก คือ เป็นที่เก็บน้ำไว้ในยามขาดแคลนและสัญลักษณ์ของเสาร์ ๕ เส้าที่อยู่บนเรือ หมายถึง ธรรมทุกชนิดที่มี ๕ ข้อ เช่น ขันธ์ ๕ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิทยญาณ รวมถึงเบญจธรรมและหลักธรรมอื่นๆ

นอกจากนี้ยังได้จัดทำหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” รายตรีมาส โดยธรรมทานมูลนิธิร่วมกับโรงพิมพ์ธรรมทานได้จัดพิมพ์เพื่อเผยแผ่ การจัดพิมพ์หนังสือเพื่อเผยแผ่จะดำเนินการเป็นคณะทำงาน ซึ่งจะทำงานด้วยความสมัครใจไม่มีเงินเดือน การทำงานนั้นจะติดต่อประสานงานกับวัด แต่จะไม่ทำงานภายในวัด เนื่องจากต้องการให้พระภิกษุสามเณรอยู่อย่างสงบ งานหลักที่มูลนิธิธรรมทานกระทำอยู่ คือ จัดพิมพ์หนังสือที่เป็นผลงานของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือชุด “ธรรมโฆษณ์” ซึ่งท่านต้องการให้เกิดขึ้นและคงอยู่ต่อไปและหนังสือชุดอื่นๆ ตามความประสงค์ของผู้ที่ต้องการพิมพ์แจกในงานบุญ นอกจากนี้ยังจัดทำจุลสารการศรัทธาพร ที่ค้นหนังสือ ซึ่งจะมีภาพที่เป็นสื่อศิลปะและคำสอนของท่านที่เป็นคำกลอนและหลักพระพุทธศาสนามาเป็นแนวคิด การดำเนินงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาของมูลนิธิธรรมทานเพื่อตอบสนองเจตนารมณ์ของท่านที่ต้องการให้กิจกรรมด้านศาสนาคงอยู่ต่อไป การดำเนินงานจะอยู่เฉพาะที่แต่มีผลกว้างไกล

เนื่องจากผู้คนเกิดความศรัทธาการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบของท่านแนวทางปฏิบัติของท่านส่วนใหญ่จะเริ่มต้นจากผู้สนใจศึกษาเข้ามาศึกษาและนำไปเผยแผ่ต่อไปทั้งในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งผู้คนเหล่านั้นได้ขออนุญาตการจัดทำหนังสือมายังมูลนิธิธรรมทานและไปจัดพิมพ์กันเอง มูลนิธิธรรมทานจึงเป็นองค์กรหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญยิ่งในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และได้มอบหมายให้ทำหน้าที่นี้โดยตรง^{๗๗}

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้เห็นความสำคัญในการใช้สื่อศิลปะโดยให้พระภิกษุสามเณรและประชาชนทั่วไปได้เข้าใจศิลปะมากขึ้นจึงใช้สัญลักษณ์รูปเรือ ให้จัดเป็นห้องสมุดไว้บริการสำหรับผู้สนใจใฝ่ธรรมะชื่อว่า “ห้องสมุดโมกขพลบรรณาลัย” ตั้งอยู่ในบริเวณหัวเรือธรรมวารินาวาสถูปารามด้านฝั่งตะวันตก และจะเปิดบริการทุกวันเว้นวันอัมมัสสวนะ (วันพระ) เปิดเวลา ๑๒.๐๐-๑๖.๐๐น. ภายในห้องสมุดจะมีหนังสือเกี่ยวกับหลักธรรมมากมาย มีพระภิกษุสามเณรผู้รับผิดชอบอยู่ประจำห้องสมุดให้บริการ การยืม และการคืนหนังสือ ส่วนการทำบัตรห้องสมุดมีข้อจำกัด คือ ผู้ที่มีสิทธิ์ทำบัตรห้องสมุดนั้นต้องเป็นผู้ที่อยู่ประจำที่สวนโมกขพลาราม หรือมาพักอาศัยอยู่ตั้งแต่ ๕ วันขึ้นไป สำหรับบุคคลภายนอกนั้นถ้าจะยืมหนังสือจะต้องใช้บัตรประจำตัวประชาชนหรือบัตรข้าราชการเพื่อป้องกันการไม่คืนหนังสือ ห้องสมุดโมกขพลบรรณาลัย นับเป็นสถานที่หนึ่งที่พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ต้องการให้เป็นแหล่งรวบรวมเอกสารที่ให้ความรู้ในด้านพระพุทธศาสนาและอื่นๆ มากมาย ผู้ที่ใช้บริการส่วนใหญ่จะเป็นภิกษุสามเณร อุบาสก อุบาสิกา ที่พักอาศัยอยู่ในสวนโมกขพลารามพร้อมกับบุคคลทั่วไปทั้งอยู่ใกล้เคียงและผู้อยู่ไกลที่แวะเยี่ยมมาศึกษาค้นคว้า วันหนึ่งๆ จะมีผู้คนเข้าห้องสมุดเพื่อค้นคว้าหาความรู้ด้านธรรมะมากมาย การเปิดห้องสมุดจึงเป็นวิธีการหนึ่งที่ช่วยให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแผ่กว้างออกไปจากการอ่านของผู้ที่สนใจ ดังที่พระภควาโพนธิคุณ ได้กล่าวไว้ว่าการเปิดห้องสมุดเป็นวิธีการหนึ่งที่เป็นอุปกรณ์ช่วยเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นแหล่งความรู้รอบตัว เป็นครูสอนให้คนฉลาดการจัดห้องสมุดขึ้นจึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่งทำให้พระพุทธศาสนาที่แท้จริงแผ่กว้างสู่สังคมต่อไป

สรุปได้ว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ริเริ่มด้วยวิธีคิดสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยี และ นวัตกรรมที่เหมาะสมเพื่อเผยแผ่หลักธรรมที่ท่านศึกษาค้นคว้าด้วยเทคนิควิธีการและสื่อสิ่งพิมพ์มีหลายรูปแบบนำมาประกอบในการสอนธรรมให้มองเห็นด้วยตาเนื้อเพื่อที่จะให้เกิดความคิด และความรู้สึกที่ดีอันเกิดจากการคิดนึกทางจิตวิญญาณของภายใน สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องมือในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยการพัฒนาให้เหมาะสมกับยุคปัจจุบัน

^{๗๗} จิราพร คงเหล่, ศึกษาบทบาทของสวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี, หน้า ๕๗.

มองพุทธทาสผ่านช่องทางการเผยแผ่พุทธธรรม

ก่อนที่เราจะมองอนาคตผ่านฐานคิดและชีวิตของพุทธทาสภิกขุ ควรได้ย้อนกลับไปดูว่า พุทธทาสภิกขุมองอนาคตอย่างไร ตอนที่ท่านเริ่มตั้งสวนโมกขพลาราม เมื่อเดือนพฤษภาคม ๒๔๗๕ เวลานั้นพุทธศาสนาดำเนินมาใกล้ถึงยุคถึงพุทธกาลแล้ว ห่างกันเพียง ๒๕ ปีเท่านั้น ในชาวพุทธจำนวนไม่น้อยเชื่อว่าเมื่อพุทธศาสนายุกาลผ่านไปได้ ๕๐๐๐ ปีก็จะสิ้นอายุขัย ยุคถึงพุทธกาลจึงเป็นเครื่องเตือนใจถึงความเสื่อมถอยของพุทธศาสนาและกลียุคที่จะรุนแรงมากขึ้น ความเชื่อดังกล่าวดูเหมือนจะมีอิทธิพลต่อความคิดของพุทธทาสภิกขุในเวลานั้นไม่มากนักน้อย คือมองเห็นว่าความเสื่อมทางศีลธรรมจะเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ และความทุกข์จะแผ่ซ่านไปทั่ว ทัศนะดังกล่าวยังปรากฏให้เห็นจากปาฐกถาธรรมของท่านแม้ในระยะหลัง อาทิ ปาฐกถาธรรมเรื่อง “โลกวิปริต” ซึ่งแสดงในปี ๒๕๑๙ มีบางตอนกล่าวว่า “เราเกิดมาในโลกที่วิปริต กำลังวิปริตอย่างยิ่ง และแสนจะวิปริต คือเต็มไปด้วยวิกฤตการณ์และความทุกข์”^{๗๘}

แต่พุทธทาสภิกขุไม่ได้มองโลกในแง่ร้ายอย่างเดียว ท่านมองว่าความทุกข์นั้นมีประโยชน์ในแง่ที่กระตุ้นให้ผู้คนชวนขวายหาหนทางดับทุกข์และเกิดปัญญาขึ้นมา^{๗๙} ในทำนองเดียวกันความตกต่ำเสื่อมโทรมหรือวิกฤตการณ์ในทางศีลธรรมก็มีประโยชน์ตรงที่ช่วยกระตุ้นเร่งเร้าให้ผู้คนช่วยกันฟื้นฟูศีลธรรมเพื่อมาทดแทนกับสภาพที่ตกต่ำ แม้เวลานั้นพระหนุ่มวัย ๒๖ อย่างท่านอาจมิได้รู้สึกว่าตน “โชคดี” ที่ได้มาเกิดในยุคที่พุทธศาสนากำลังเสื่อมลง แต่ท่านก็หาได้รู้สึกท้อแท้หมดหวังไม่ ตรงกันข้ามกลับมีความมุ่งมั่นที่จะ “ช่วยกันส่งเสริมความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในยุคซึ่งเราสมมติกันว่าเป็นถึงพุทธกาล”^{๘๐} นี่คือจุดเริ่มต้นของสวนโมกขพลาราม

พุทธทาสภิกขุมองว่าทุกสิ่งทุกอย่างย่อมเป็นไปตามเหตุตามปัจจัย การที่พุทธศาสนาจะเสื่อมลงไปในนั้นก็เพราะมีเหตุปัจจัย ขณะเดียวกันท่านก็เชื่อว่าเหตุปัจจัยเหล่านั้น บางส่วนก็อยู่ในวิสัยที่มนุษย์หรือคนเล็กๆ คนหนึ่งสามารถที่จะทดแทน แปรเปลี่ยนหรือบรรเทาได้ อย่างไรก็ตามท่านตระหนักดีว่าท่านเองเป็นพระชั้นผู้น้อยที่มีกำลังไม่มาก จึงเริ่มต้นที่จุดเล็กๆ ด้วยการสร้างสวนโมกข์ให้เป็นสถานที่ส่งเสริมฟื้นฟูการปฏิบัติธรรมอย่างที่เคยทำในสมัยพุทธกาล โดยเน้นชีวิตที่เรียบง่าย อยู่ท่ามกลางธรรมชาติ และไม่แยกระหว่างปริยัติกับปฏิบัติ โดยหวังว่าการกระทำเช่นนั้น “อาจเป็นเครื่องสะกดตาสะกดใจ ให้เพื่อนพุทธบริษัทเกิดสนใจในการส่งเสริมการปฏิบัติธรรม หรือรักการ

^{๗๘} พุทธทาสภิกขุ, *โลกวิปริต*, (สวนโมกขพลาราม และธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๙), หน้า ๕๐.

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๘๐} พุทธทาสภิกขุ, *สิบปีในสวนโมกข์*, (กรุงเทพมหานคร : กองทุนวัฒนธรรม, สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๓), หน้า ๑.

ปฏิบัติด้วยตนเองขึ้นมาบ้างไม่มากนักน้อย” ในตอนนั้นท่านคิดเพียงว่า “เราทำตนเป็นเพียงผู้ปลูกเร้าความสนใจ ก็นับว่าได้บุญกุศลเหลือหลายแล้ว”^{๘๑}

จะเห็นได้ว่าพุทธทาสภิกขุ มิได้คิดว่าท่านเป็นบุคคลสำคัญ หรือมหาบุรุษที่เกิดมาเพื่อทำภารกิจทางประวัติศาสตร์ เช่น เปลี่ยนแปลงโลก หรือพลิกฟ้าพลิกแผ่นดิน ท่านมีสำนึกอย่างชาวพุทธธรรมดาคนหนึ่งซึ่งตระหนักว่าตนมีหน้าที่ต่อพระศาสนา อย่างไรก็ตามในฐานะปัจเจกบุคคล ท่านเชื่อว่าถ้าเรามีความมุ่งมั่นเด็ดเดี่ยวแล้ว ก็สามารถทำสิ่งที่อยากได้ โดยเฉพาะการบรรลุถึงอุดมคติของชาวพุทธ ในจดหมายที่ท่านเขียนถึงนายธรรมทาส พานิช ผู้น้อง ก่อนจะทิ้งชีวิตที่สะดวกสบายในกรุงเทพฯ และกลับไปยังบ้านเกิดเพื่อสร้างสวนโมกข์ ท่านได้ประกาศความมุ่งมั่นว่า “เราเดินตามโลกตั้งแต่นาทีที่เกิดมา จนถึงนาทีที่มีความรู้สึกตอนนี้ ตอนนี้ไปเราจะไม่เดินตามโลก และลาโลกไปค้นหาสิ่งที่บริสุทธิ์ ตามรอยพระอริยะที่ค้นแล้วจนพบ...ถึงแม้ว่าเราจะได้เกิดอีกตั้งแสนชาติก็ดี บัดนี้เราจะไม่เดินตามหลังโลกอีกต่อไป จะอาศัยโลกสักแต่กาย ส่วนใจเราจะทำให้เป็นอิสระจากโลกอย่างถึงที่สุด เพื่อเราจะได้พบความบริสุทธิ์ในขณะนั้น”^{๘๒} แล้วท่านก็เริ่มต้นก่อร่างสร้างสวนโมกข์โดยเริ่มต้นจากศูนย์ คือไปเช่าที่วัดร้าง โดยมีท่านพ่านักแต่ผู้เดียว แต่ด้วยความเพียรอย่างยิ่งยวด และการใช้สติปัญญาอย่างถึงที่สุด โดยมุ่งที่จะทำสิ่งที่ดีที่สุด ทั้ง ๆ ที่ไม่มีวาสนาบารมีอะไรเลย แต่แล้วผลงานของท่านก็สามารถสร้างแรงสั่นสะเทือนให้แก่วงการพระศาสนา และก่อให้เกิดความตื่นตัวในหมู่ชาวพุทธจำนวนไม่น้อย มองในแง่นี้จะเห็นได้ว่าพุทธทาสภิกขุมองอนาคตโดยไม่ตกอยู่ในภาวะจำยอม หากท่านมองอนาคตที่ยากลำบากกว่าเป็นเรื่องท้าทาย และปลูกเร้าให้ต้องระดมความเพียรมากขึ้น จนในที่สุดก็มองเห็นว่าเป็นความโชคดีด้วยซ้ำที่เกิดมาเกิดในยุคสมัยเช่นนี้

พุทธทาสภิกขุมองว่าโลกนี้จะดำเนินไปได้ก็ด้วยธรรม ท่านมองโดยอาศัยแว่นของศาสนาหรือธรรมะอย่างชัดเจน จึงเห็นว่าธรรมะเท่านั้นที่จะก้าวทันโลกได้ ไม่ใช่ความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ วิทยาศาสตร์ หรือประชาธิปไตย แม้ว่าตอนที่เริ่มสร้างสวนโมกข์ใหม่ๆ ท่านดูจะมีศรัทธาในประชาธิปไตยอยู่ไม่น้อย ถึงกับบันทึกไว้ว่า การที่สวนโมกข์สร้างปีเดียวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น “เป็นนิมิตแห่งการเปลี่ยนยุคใหม่ เพื่อการแก้ไขสิ่งต่าง ๆ ให้ดีขึ้นเท่าที่เราจะพึงทำได้”^{๘๓} ในเมื่อธรรมคือสิ่งที่จะยังโลกให้ขับเคลื่อนไปข้างหน้า ถ้าโลกจะเสื่อมก็เพราะธรรมะนั้นเสื่อมถอยลงไป เพราะฉะนั้นท่านถือว่าภารกิจของท่านคือการฟื้นฟูธรรมะขึ้นมาโดยพยายามทำสวนโมกข์ให้เป็นแบบอย่างพุทธทาสภิกขุมีหลักการอย่างหนึ่งที่น่าสนใจคือ ท่านเชื่อว่าการที่เราจะพุ่งไปข้างหน้าได้อย่างมีพลัง จำต้องถอยกลับมาก่อน ดังนั้นเมื่อท่านตั้งใจที่จะขับเคลื่อนธรรมะหรือพระศาสนาไป

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

^{๘๒} พุทธทาสภิกขุ, **ลิปปีในสวนโมกข์**, หน้า ๖๑.

^{๘๓} พุทธทาสภิกขุ, **ลิปปีในสวนโมกข์**, หน้า ๒.

ข้างหน้า ท่านจึงถอยกลับไปทำการประพฤติปฏิบัติสมัยพุทธกาล ท่านสนใจค้นคว้าว่าพระภิกษุสงฆ์สมัยพุทธกาล มีชีวิตความเป็นอยู่ มีการศึกษาและปฏิบัติกันอย่างไร จนเกิดแบบแผนความเป็นอยู่ในสวนโมกข์ที่เรียกว่า “ฉันทชาวนาแม่ อาบน้ำในคู นอนกุฏิเล้าหมู ฟังยุงร้องเพลง”^{๘๔}

ขณะเดียวกันในด้านการศึกษาและปฏิบัติธรรม ท่านก็ถอยกลับไปพระไตรปิฎกในฐานะแหล่งที่มาสำหรับการเข้าถึงแก่นแท้ของพุทธศาสนา โดยถือว่าคัมภีร์อรรถกถามีความสำคัญรองลงมานับว่าสวนทางกับแนวทางปริยัติศึกษาในเวลานั้นซึ่งสืบทอดกันมามากหลายศตวรรษตามแบบแผนที่มาจากลังกาทวีป พุทธศาสนิกขุศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแตกฉาน จนถือได้ว่าพระไตรปิฎก คือครูที่สำคัญที่สุดของท่านทั้งในทางปริยัติและปฏิบัติ ซึ่งต่างจากครูบาอาจารย์ท่านอื่นๆ ทั้งก่อนหน้านั้นและร่วมสมัยเดียวกับท่านที่มีครูเป็นบุคคล ดูเหมือนว่าครูที่มีความสำคัญที่สุดรองลงมาจากพระไตรปิฎก ในทัศนะของพุทธศาสนิกขุ ก็คือ “อาจารย์คล้า” หมายถึง การปฏิบัติด้วยตนเองอย่างลองผิดลองถูก จนรู้ว่าอะไรควรไม่ควร ท่านได้ศึกษาปฏิบัติด้วยการทดลองทำหลายวิธี อาทิ การฉันทอย่างเดียว หรือฉันทแต่ของหวาน ไม่ฉันทของขาว การอดนอน รวมทั้งการนั่งให้ยุงกัดนานเป็นชั่วโมง ประสบการณ์เหล่านี้ส่วนหนึ่งท่านได้บันทึกไว้ในสมุดส่วนตัว ซึ่งต่อมาได้ตีพิมพ์ในชื่อ อนุทินปฏิบัติธรรม หรือ บันทึกกรายวันขณะฝึกฝนตนเองเข้มข้นในวัยหนุ่ม นอกจากการถอยกลับไปแบบแผนสมัยพุทธกาลและพระไตรปิฎกแล้ว พุทธศาสนิกขุยังถอยกลับไปตั้งหลักที่บ้านเกิดคืออำเภอไชยา สุราษฎร์ธานี แทนที่จะอยู่กรุงเทพ ฯ ต่อไป ทั้ง ๆ ที่ในสายตาของคนทั่วไป กรุงเทพ ฯ คือศูนย์กลางของทุกสิ่งทุกอย่าง รวมทั้งการพระศาสนา แต่แล้วทุกคนก็ได้ประจักษ์ว่า การที่ท่านถอยกลับมาที่บ้านเกิด และสร้างสวนโมกข์ขึ้นที่นั่น สามารถก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงไปถึงกรุงเทพ ฯ ได้

ประการสุดท้าย คือพุทธศาสนิกขุได้ถอยกลับมาเริ่มต้นที่จิตใจของตนเอง ท่านให้ความสำคัญอย่างมากในการศึกษาและพัฒนาจิตใจของตนเอง เพื่อเอาชนะกิเลส ตัณหา อวิชชา ทั้งนี้เพราะท่านเห็นว่าจิตใจนั้นเป็นต้นตอของทุกสิ่งทุกอย่าง ท่านพยายามเรียนรู้จิตใจของตนเอง และพยายามฝึกฝนขัดเกลาตนเองอย่างจริงจังจนติดที่ “อาศัยโลกสักแต่กาย ส่วนใจเราจะทำให้เป็นอิสระจากโลกอย่างถึงที่สุด” กล่าวได้ว่าสำหรับท่านแล้ว จิตใจเป็นเป็นสมรภูมิสำคัญที่สุดสำหรับการต่อสู้เพื่อสร้างพื้นฐานให้แก่การฟื้นฟูพระศาสนา และท่านก็ได้พิสูจน์แล้วว่า เมื่อถอยกลับไปฝึกฝนถึงต้นตอคือจิตใจ จนกิเลสเบาบาง ความเห็นแก่ตัวลดน้อยลง และมีปัญญาถึงพร้อมแล้ว ย่อมสามารถสร้างสรรค์สิ่งดีงาม และขับเคลื่อนโลกไปข้างหน้าอย่างสอดคล้องกับหลักธรรมได้ จะว่าไปแล้วนี่ก็ไม่ต่างจากการยิงธนู ลูกศรจะพุ่งไปข้างหน้าได้ต่อเมื่อนาวาสายธนูมาข้างหลังให้มากที่สุด ยิ่งนาวามาข้างหลังได้มากเท่าไร ลูกธนูก็จะพุ่งไปข้างหน้าได้ไกลมากเท่านั้น

^{๘๔} พระประชา ปสนนธมโม, อดีตชีวิตประวัติของพุทธศาสนิกขุ : เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา, หน้า ๑๘๕.

บทเรียนจากพุทธทาสภิกขุก็คือในการมองอนาคตและการขับเคลื่อนไปข้างหน้า เราจำต้องมองกลับไปยังอดีตและถอยกลับไปยังต้นตอหรือรากเหง้าของตนเอง โดยเฉพาะการกลับไปของตัวเอง เพื่อฝึกฝนขัดเกลาตนให้ถึงพร้อมสำหรับภารกิจข้างหน้า น่าสังเกตว่าทั้งๆ ที่พุทธทาสภิกขุสามารถขับเคลื่อนการพระศาสนาของไทยไปข้างหน้าได้อย่างยากที่คนๆ หนึ่งจะทำได้ แต่ท่านให้ความสำคัญกับปัจจุบันยิ่งกว่าที่จะสนใจอนาคต เมื่อบุกเบิกสวนโมกข์ใหม่ๆ ท่านไม่ได้มองไกลหรือวางแผนการระยะยาว หากตั้งใจเพียง “ทำไปตามมีตามได้ตามที่ทำได้”^{๘๕} และ “ไม่เคยฝัน ไม่เคยคิด ไม่เคยกะแผนการอะไรมากมาย”^{๘๖} กล่าวอีกนัยหนึ่งคือทำไปตามเหตุปัจจัย แต่เมื่อลงมือทำแล้วก็ตั้งใจทำอย่างเต็มที่ โดยถือหลักว่า “ทำอะไรต้องให้ดีกว่าใคร”^{๘๗} แม้กระนั้นก็ได้ยึดมั่นถือมั่นในผลงานที่เกิดขึ้น แม้แต่สวนโมกข์ท่านก็พร้อมจะเลิกได้ทุกเวลา^{๘๘}

พุทธทาสภิกขุเชื่อในเรื่องวิริยภาพ ท่านไม่เชื่อในเรื่องของโชคชะตา ในขณะที่ คนโบราณเชื่อว่าพุทธศาสนาจะเสื่อมโทรมลงไปเป็นลำดับ จึงปล่อยให้เป็นไปเช่นนั้น แต่พุทธทาสภิกขุไม่ได้เห็นอย่างนั้น ท่านเห็นว่าแต่ละคนควรทำตามกำลังด้วยความเพียรและใช้สติปัญญาอย่างที่สุด ทศณะดังกล่าวเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการมองอนาคตจากจุดที่เรายืนอยู่ในปัจจุบัน โลกอนาคตนั้นมีแนวโน้มที่ค่อนข้างชัดเจนว่าจะถูกท่วมทับด้วยกระแสโลกาภิวัตน์อันเชี่ยวกราก ซึ่งอาจนำไปสู่โลกาวินาศเนื่องจากการทำลายสิ่งแวดล้อมทั่วโลก เกิดความวิตกในชั้นบรรยากาศโลก นำไปสู่การทำลายชั้นโอโซน ปรากฏการณ์เรือนกระจก และความผันผวนของดินฟ้าอากาศทุกมุมโลก นอกจากนั้นยังมีการเอารัดเอาเปรียบกันขนานใหญ่โดยระบบทุนนิยมและสิ่งที่เรียกว่า “ตลาดเสรี” เกิดช่องว่างที่ถ่างกว้างอย่างไม่เคยมีมาก่อนระหว่างคนรวยกับคนจน และระหว่างประเทศรวยกับประเทศจน มีพักต้องกล่าวถึงการเกิดสงคราม อาชญากรรม ความล่มสลายของครอบครัวและชุมชนทุกหัวระแหง ซึ่งล้วนเป็นภาพสะท้อนของความเสื่อมโทรมทางศีลธรรม

สภาพการณ์เหล่านี้ไม่ควรที่จะทำให้เราเกิดความท้อแท้ ในยามนี้สิ่งสำคัญที่เราพึงมี คือความสำนึกอย่างที่พุทธทาสภิกขุมีในฐานะมนุษย์คนหนึ่งที่ไม่ยอมอยู่นิ่งเฉย หากพยายามใช้ความรู้ความสามารถอย่างเต็มที่ พุทธทาสภิกขุเป็นตัวอย่างของพระบ้านนอกคนหนึ่งซึ่งสามารถก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างมหาศาลให้แก่พระพุทธศาสนาไทย ถ้าเปรียบเทียบกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธทาสภิกขุอ่อนด้อยทั้งชาติวุฒิและคุณวุฒิ ท่านเป็นลูกชาวบ้านธรรมดา ไม่มีอำนาจวาสนาใด ๆ ทั้งสิ้น ขณะที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ เป็นทั้งพระโอรสและพระ

^{๘๕} พระประชา ปสนนธมโม, *อัตชีวประวัติของพุทธทาสภิกขุ : เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา*, หน้า ๙๐.

^{๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๓.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๑.

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๕.

อนุชาของพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ ๒ พระองค์ อีกทั้งยังได้ครองตำแหน่งสูงสุดในคณะสงฆ์ คือเป็นถึงสมเด็จพระสังฆราช แต่แล้วพุทธทาสภิกขุสามารถก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงแก่พุทธศาสนาไทยไม่น้อยไปกว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า แม้จะในลักษณะที่ต่างกัน นี่หมายความว่า คนเล็กๆ คนหนึ่งหรือไม่กี่คนสามารถก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญได้ ถ้าใช้ปัญญาอย่างถึงที่สุดและมีจิตใจที่เปี่ยมไปด้วยธรรมฉันทะ ไม่ได้คิดถึงตัวเอง แต่มุ่งเอาธรรมะเป็นใหญ่

มาถึงยุคของเรา มีความจำเป็นอย่างมากที่ชาวพุทธในปัจจุบันจะต้องช่วยกันสืบทอดปณิธานและภารกิจของพุทธทาสภิกขุ เมื่อพุทธทาสภิกขุบุกเบิกสวนโมกข์ ท่านมีความประสงค์ที่จะฟื้นฟูการปฏิบัติอย่างสมัยพุทธกาลที่สูญหายไปให้กลับคืนมา แต่ในระยะหลังท่านมีปณิธานที่มากกว่านั้น นั่นคือฟื้นฟูศีลธรรมให้กลับมา ดังท่านย้ำอยู่เสมอว่า “ศีลธรรมไม่กลับมา โลกจะวินาศ” พุทธทาสภิกขุมองไกลถึงทั้งโลก แต่เรา ๆ ท่าน ๆ อาจไม่หาญกล้าพอที่จะฟื้นฟูศีลธรรมให้กับทั้งโลกได้ แต่นานาจะกล้าพอที่จะคิดฟื้นฟูศีลธรรมให้กับประเทศไทย โดยประกาศว่า “ศีลธรรมไม่กลับมา สยามรัฐนาวาจะวิบัติ”

อย่างไรก็ตามการฟื้นฟูศีลธรรมให้กลับมานั้นจะได้ผล ต้องใช้วิธีการที่สมสมัย ลำพังการเผยแผ่พุทธศาสนาอย่างที่ทำในปัจจุบัน เช่น การเทศน์ให้มากขึ้น พิมพ์หนังสือหรือทำซีดีธรรมะเผยแพร่ให้มากขึ้น รวมทั้งการสอนศีลธรรมในห้องเรียนให้มากขึ้น เท่านั้นไม่น่าจะเพียงพอ เพราะปัญหาความเสื่อมโทรมทางศีลธรรมในปัจจุบัน มิได้เกิดจากการสอนธรรมะน้อยไปเท่านั้น หากยังเป็นเพราะธรรมะทุกวันนี้ไม่สามารถไล่ทันอธรรมหรือความชั่วร้ายของยุคสมัยได้ ทุกวันนี้สิ่งที่เรียกว่าอธรรมนั้น ไม่ว่าจะเป็นความโลภ ความมักมากในกาม การฉ้อโกง ได้พัฒนาไปมาก จนสามารถอำพรางตนให้คนเห็นว่าเป็นเรื่องธรรมดา ไม่ผิดศีลธรรม หรือยิ่งกว่านั้นคือเห็นเป็นเรื่องดี ดังผู้คนจำนวนมากในปัจจุบันเห็นว่าความโลภเป็นของดี เพราะถูกระบบทุนนิยมกระตุ้นเร้าความโลภอยู่ทั้งวันทั้งคืน ทั้งโดยวิถีชีวิตที่ต้องแข่งขันกันและการโฆษณาผ่านสื่อ จนเกิดความเข้าใจไปว่าถ้าไม่โลภก็อยู่รอดได้ยากในสังคมปัจจุบัน ผลก็คือแม้แต่โรงเรียนหรือมหาวิทยาลัยก็สอนให้ผู้คนมีความโลภจนเป็นเรื่องธรรมดา

อุปายที่สำคัญที่สุดของอธรรมมิได้อยู่ที่การหว่านเสน่ห์เข้ายวนให้คนหลงใหล แต่อยู่ที่การอำพรางตนจนคนเห็นว่าเป็นเรื่องธรรมดา คือเป็นสิ่งที่ชอบธรรม หรือเห็นเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องมี トラบใดที่เรายังรู้สึกว่าเป็นอธรรมเป็นอธรรม แม้จะถลำไปเพราะหลงใหลในสอระยของมัน แต่ลึก ๆ ก็ยังรู้สึกผิดที่ทำให้สิ่งไม่ถูกต้อง แต่หากว่าเห็นอธรรมเป็นธรรมแล้ว จะไม่มีวันสำนึกผิดได้เลย เพราะทฤษฎีวิปัสสนาไปแล้ว

ในช่วงหลายปีที่ผ่านมาเราได้เห็นการพรางตัวของอธรรมอย่างแพร่หลาย อาทิ การทำให้การคอร์รัปชันกลายเป็นเรื่องธรรมดา โดยเริ่มจากการทำให้มันกลายเป็นสิ่งที่ไม่ผิดกฎหมาย วิธีการก็คือการ “ฟอก” ด้วยกระบวนการต่างๆ ที่ซับซ้อน อาศัยช่องโหว่ของกฎหมาย จนกลายเป็นสิ่งที่

ถูกต้องขึ้นมา วิธีการนี้ได้ถูกนำใช้อย่างกว้างขวาง จนกระทั่งทำให้การขายหุ้นโดยไม่เสียภาษี นอกจากจะกลายเป็นสิ่งที่ไม่ผิดกฎหมายแล้ว ยังกลายเป็นความชอบธรรมขึ้นมา

การที่คนจำนวนไม่น้อยในสังคมไทยเห็นว่า การที่ครอบครัวนายกรัฐมนตรียขายหุ้น ๗๓,๐๐๐ ล้านบาทโดยไม่เสียภาษีให้แก่รัฐแม้แต่บาทเดียว เป็นสิ่งที่ถูกกฎหมายและชอบธรรม เป็นเครื่องบ่งชี้ให้เห็นว่าทุกวันนี้ธรรมได้พัฒนาไปอย่างรวดเร็วจนธรรมะตามไม่ทัน หรืออย่างน้อยก็ไม่สามารถทำให้คนทั่วไปเห็นคล้อยตามว่าการกระทำเช่นนั้นเป็นสิ่งที่ผิด สภาพดังกล่าว ทางแก้จึงมิได้อยู่ที่การสอนศีลธรรมหรือเทศนาสั่งสอนให้มากขึ้นเท่านั้น หากยังมีความจำเป็นที่ธรรมะจะต้องพัฒนาให้สามารถไล่ทันธรรมและความชั่วร้าย ไม่ว่าธรรมจะซิกแซก อาศัยช่องโหว่ทางกฎหมาย เลี้ยวลดคดเคี้ยวไปตามช่องทางต่าง ๆ อย่างสลับซับซ้อนเพียงใดก็ตาม ทันทีที่มันปรากฏสู่สาธารณะ ธรรมะจำต้องตามดักให้ทันและสามารถตราหน้าว่า นี่เป็นธรรม เป็นสิ่งที่ไม่ชอบธรรม

ทุกวันนี้แม้แต่กฎหมายยังต้องมีการพัฒนาปรับปรุงเพื่อตามให้ทันกลโกงและความชั่วร้ายต่าง ๆ ไม่ว่าจะใช้กระบวนการต่าง ๆ “ฟอก” เงินที่ได้มาโดยไม่บริสุทธิ์เพียงใด ก็ไม่สามารถหนีเงื้อมมือของกฎหมายได้ แม้แต่กฎหมายอันเป็นเรื่อง “ทางโลก” ซึ่งมีมาตรฐานทางศีลธรรมไม่สูงเท่า ศาสนายังพยายามไล่ทันความชั่วให้จนมุม ศาสนาหรือธรรมะก็ยิ่งจำเป็นต้องพัฒนาตนให้ตามทันธรรม จนสามารถดักหน้าและไม่ปล่อยให้หลุดมือไปได้

การเอาชนะธรรมหรือความชั่วร้าย ย่อมไม่อาจทำได้ด้วยการการแก้ไขกฎหมายเท่านั้น หากยังจำเป็นต้องมีการสร้างมาตรฐานทางศีลธรรมใหม่ๆ ขึ้นมา ปัญหาคือว่าตอนนี้ศาสนาส่วนใหญ่รวมทั้งพุทธศาสนา นอกจากจะไม่ประสบความสำเร็จแล้ว ยังไม่สนใจด้วยซ้ำที่จะสร้างเกณฑ์ทางจริยธรรมใหม่ๆ ขึ้นมาเลย ขอให้สังเกตดูว่าจริยธรรมอย่างใหม่ที่ยึดถือในปัจจุบันส่วนใหญ่แทบไม่ได้มาจากศาสนาเลย เช่น จริยธรรมเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ไม่ว่า การไม่ทิ้งของเสียลงแม่น้ำ การประหยัดพลังงาน การไม่ใช้โฟมหรือพลาสติก ไปจนถึงการอนุรักษ์ป่า ล้วนมาจากแนวคิดทางด้านด้านสิ่งแวดล้อม (environmentalism) ในทำนองเดียวกันจริยธรรมทางเพศ เช่น การไม่เอาเปรียบผู้หญิง การไม่ล่วงละเมิดทางเพศ การเคารพสิทธิของผู้หญิง ก็เป็นผลพวงของแนวคิดแบบสตรีนิยม (feminism) การไม่รังเกียจเดียดฉันท์เพียงเพราะความต่างกันทางด้านศาสนา อุดมการณ์ สีผิว การเคารพความเห็นของคนที่แตกต่างกัน รวมไปถึงการทำงานอาสาสมัครเพื่อช่วยเหลือผู้ตกทุกข์ได้ยาก อันเป็นจริยธรรมซึ่งเป็นที่ยอมรับทั่วโลก ก็มาจากแนวคิดทางด้านประชาธิปไตยและมนุษยนิยม (humanism) จะเห็นได้ว่าศาสนาแทบไม่ได้มีบทบาทในการสร้างมาตรฐานทางจริยธรรมสำหรับคนยุคใหม่เลย ในขณะที่แนวคิดทางโลก (secularism) มีบทบาทอย่างสำคัญ ไม่เว้นแม้แต่แนวคิดทุนนิยม เช่น กำหนดว่า การซื้อซีดี ดีวีดี หรือซอฟต์แวร์ ที่ไม่ได้รับอนุญาตจากผู้ผลิต ไม่เพียงเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมายเท่านั้น แต่ยังถือเป็นการขโมย หรือผิดศีลด้วย แต่ว่าในทางกลับกัน เมื่อนายจ้างกดค่าแรงหรือเอาเปรียบคนงาน จนแทบจะไม่พอเลี้ยงชีพ ทุนนิยมกลับไม่ถือว่าผิดศีลธรรม ทั้งนี้ทั้งนั้นก็

เพราะนายทุนเป็นฝ่ายได้ประโยชน์นั่นเอง น่าสังเกตว่าศาสนาไม่ได้ถือเป็นหน้าที่ที่จะเข้าไปอุดหนุนโหว่ ดังกล่าวด้วยการชี้ให้เห็นว่า การกดค่าแรงหรือการเอาเปรียบคนงานเป็นสิ่งผิดศีลธรรมเลย

ไม่เพียงการเอาเปรียบผู้อื่นเท่านั้น แม้แต่การละเลยผู้ที่ตกทุกข์ได้ยาก หรือช่วยเหลือพอ เป็นพิธี ทั้ง ๆ ที่ตนมีฐานะที่ดีกว่า ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่ศาสนาควรเข้าไปตอกย้ำว่า เป็นสิ่งที่ผิดศีลธรรม คนรวยมีหน้าที่ทางศีลธรรมที่จะต้องช่วยเหลือผู้ที่ลำบากกว่า ผู้ที่มีเงินหลายหมื่นล้านบาทแต่ช่วยเหลือผู้ประสบภัยสึนามิเพียงแสนบาทเท่านั้น ย่อมถือว่าไม่ได้ทำหน้าที่ทางศีลธรรมเพียงพอ หน้าที่ทางศีลธรรมไม่ควรจำกัดอยู่แค่การรักษาศีล ๕ เท่านั้น แต่ควรรวมไปถึงการช่วยเหลือผู้ที่ลำบากกว่าด้วย เพราะเหตุนี้การที่คนรวยไม่เสียภาษีทั้ง ๆ ที่ได้เงินมหาศาลจากการขายหุ้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่ชอบธรรม เพราะเท่ากับว่าไม่เผื่อแผ่รายได้ที่ล้นเหลือไปช่วยเหลือเพื่อนร่วมชาติที่ลำบากยากจน

นอกจากการสร้างเกณฑ์ใหม่ทางด้านศีลธรรมอย่างสมสมัยแล้ว สิ่งที่ศาสนาควรจะทำให้ความสนใจประการต่อมาคือการชิงพื้นที่ทางศีลธรรม ไม่ใช่เฉพาะในหน้าหนังสือพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ และสื่ออื่น ๆ เท่านั้น แต่ยังต้องขยายพื้นที่ทางศีลธรรมเข้าไปในวิถีชีวิตของผู้คน ในปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้คน ตลอดจนในสถาบันต่าง ๆ ของสังคม ไม่ว่าจะเป็นทางเศรษฐกิจ การเมือง และธุรกิจ ไม่เว้นแม้แต่ตลาดหุ้น ซึ่งแทบจะเป็นอาณาบริเวณที่ปลอดศีลธรรมไปแล้ว

ปัจจุบันมีความเข้าใจกันอย่างแพร่หลายว่า ศีลธรรมเป็นเรื่องส่วนบุคคล และพื้นที่ทางศีลธรรมในชีวิตของแต่ละคนก็จำกัดอยู่เฉพาะเวลาไปวัดหรือปฏิบัติธรรมเท่านั้น ความจริงพื้นที่ทางศีลธรรมควรขยายไปถึงด้านอื่นๆ ของชีวิตด้วย เช่น การประกอบอาชีพที่เป็นสัมมาอาชีพะ การทำงานและมีปฏิสัมพันธ์กับผู้คนด้วยเมตตา และอดทนต่อถ้อยคำที่ไม่น่าพอใจ แต่เท่านั้นยังไม่พอ จำต้องมีการขยายพื้นที่ทางศีลธรรมเข้าไปในสังคมวงกว้างด้วย นั่นคือทำให้สังคมมีกลไกและสภาพแวดล้อมที่สอดคล้องกับศีลธรรม ปัญหาก็คือชาวพุทธในปัจจุบันไม่ตระหนักถึงความสำคัญของการเข้าไปมีส่วนในการปรับปรุงระเบียบสังคมให้เอื้อต่อศีลธรรม ในข้อนี้พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้เตือนมากกว่า ๒ ทศวรรษแล้วว่า สิ่งที่จะเกิดขึ้นตามมา ก็คือ “เขตแดนแห่งการปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนา หรือวงการดำเนินชีวิตแบบพุทธ จะรัดตัวแคบเข้าและจะเป็นแต่ฝ่ายรับ ไม่ได้เป็นฝ่ายรุกเลย ทำให้ชุมชนชาวพุทธถอยร่นห่างออกไปจากสังคมมนุษย์ยิ่งขึ้นเรื่อยๆ เหมือนหนีไปรวมกันอยู่บนเกาะที่ถูกน้ำล้อมรอบ ขาดจากมนุษยชนอื่น...และเมื่อสภาพแวดล้อมเปลี่ยนไปในทางที่ไม่เอื้อต่อการปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนา สภาพเช่นนั้นก็จะมีผลกระทบต่อนะพระพุทธศาสนา ซึ่งอาจเป็นไปได้ถึงขั้นที่การปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาไม่อาจเป็นไปได้เลย”^{๘๙}

^{๘๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๔๕๐.

การที่ชาวพุทธถือว่าศีลธรรมเป็นเรื่องเฉพาะบุคคล ไม่เกี่ยวข้องกับสังคม ทำให้พื้นที่ทางศาสนาหดแคบจนชาวพุทธเหลือที่ยืนน้อยลง ดังนั้นจึงจำเป็นต้องขยายพื้นที่ทางศีลธรรมให้กว้างออกไป จนเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจการเมือง การเคลื่อนไหวคัดค้านการคอร์รัปชันไม่ว่าอย่างโจ่งแจ้งหรือเชิงนโยบาย ตลอดจนการที่ผู้นำประเทศเข้าไปเกี่ยวข้องกับการชุกหุ้นและขายหุ้นโดยไม่เสียภาษี น่าจะถือเป็นส่วนหนึ่งของการขยายพื้นที่ทางศีลธรรมเข้าไปสู่การเมืองและเป็นการฟื้นฟูศีลธรรมให้กลับมาสู่บ้านเมือง แต่นอกเหนือจากการคัดค้านสิ่งที่ไม่ชอบด้วยศีลธรรมแล้ว ควรที่จะมีการเสนอแบบแผน กลไก และนโยบายทางเศรษฐกิจการเมืองที่เอื้อต่อศีลธรรมเป็นต่างหากออกไปด้วย

พุทธทาสภิกขุเป็นผู้หนึ่งที่เห็นว่าการเมืองต้องมีศีลธรรม ในทัศนะของท่านระบบศีลธรรมกับระบบการเมืองเป็นเรื่องเดียวกัน ท่านเคยกล่าวว่า “ระบบศีลธรรมนี้มันเนื่องกันอยู่กับระบบการเมือง หรือว่าระบบศีลธรรมที่ถูกต้อนั่นเอง มันเป็นรากฐานอันแท้จริงของระบบการเมืองที่ดี ที่จะทำให้โลกนี้มีสันติสุข”^{๙๐} ต้องถือว่านี่เป็นมิติใหม่ของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทไทยในปัจจุบัน ซึ่งไม่สู้ให้ความสนใจกับเรื่องนี้เท่าไร ทั้ง ๆ ที่ศีลธรรมเป็นหน้าที่ของผู้ปกครองอยู่แล้ว

อย่างไรก็ตาม ต้องไม่ลืมว่า พื้นที่ทางศีลธรรมที่สำคัญที่สุดนั้นอยู่ที่ใจเรา หากใช้ข้างนอกไม่การต่อสู้กับความเสื่อมโทรมทางศีลธรรม ต้องเริ่มต้นที่จิตใจของตนเองเป็นอันดับแรก นี่คือนิพพานสำคัญที่ได้จากพุทธทาสภิกขุ ท่านตระหนักดีว่าวิกฤตการณ์ในโลก ชนิดที่จัดว่าเป็น “โลกวิปริต” นั้นต้องต่อสู้ด้วยโลกุตตรธรรม ไม่ใช่แค่ศีล ๕ เท่านั้น กองไฟยิ่งร้อนแรงเท่าไร ยิ่งจำต้องใช้ น้ำ เย็น มาก เท่านั้น โลกุตตรธรรมเปรียบได้กับน้ำเย็นที่จะดับไฟร้อนได้ แม้ว่าโลกุตตรธรรมนั้นจะสถิตอยู่ในใจของคนเพียงคนเดียว แต่ก็สามารถเป็นพลังให้แก่บุคคลในการทำงานอย่างเสียสละด้วยสติปัญญาอย่างเต็มที่โดยไม่หวั่นไหวกับโลกธรรมหรือเป็นทุกข์เพราะความผันผวนปรวนแปรในโลก ด้วยเหตุนี้พุทธทาสภิกขุจึงให้ความสำคัญกับคำสอนและการปฏิบัติที่มุ่งสู่โลกุตตรธรรม โดยมีได้ปฏิบัติที่ตัวท่านเองเท่านั้น หากยังเผยแพร่ไปยังชาวพุทธอย่างกว้างขวาง จนกล่าวได้ว่าท่านเป็นผู้ที่มีความสำคัญอย่างมากในการฟื้นฟูโลกุตตรธรรมให้กลับมาสู่โลกนี้ หน้าที่ของเราที่ควรสืบต่อจากท่านคือ ขยายพื้นที่ของโลกุตตรธรรมเข้าไปในใจเรา และขยายต่อออกไปสู่สังคมวงกว้าง

โลกุตตรธรรมทำให้เราอยู่ในโลกด้วยจิตที่อิสระ ปลอดโปร่ง ผ่องใส แม้โลกภายนอกจะร้อนแรงและเต็มไปด้วยวิกฤติ คุณสมบัติดังกล่าวมิได้ทำให้เราเฉยชาต่อโลก หากแต่เข้าไปช่วยเหลือโลกด้วยจิตที่ปล่อยวางต่างหาก เมื่อพุทธทาสภิกขุมองอนาคต แม้ท่านจะเห็นถึงวิกฤติที่ท่วมท้นและตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องเข้าไปแก้ไข แต่ท่านหาได้เป็นทุกข์ไม่ แม้กายจะเข้าไปข้องเกี่ยวกับโลก แต่ใจมิได้ติดข้อง ท่านทำงานอย่างไม่เลิกราจนเกือบถึงนาทีสุดท้ายที่รู้สึกตัว แต่ทั้งหมดนั้นล้วน

^{๙๐} พุทธทาสภิกขุ, **เมื่อธรรมครองโลก**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๖), หน้า ๔๓๖.

เป็นการกระทำด้วยจิตว่าง ปล่อยวางจากความสำคัญมั่นหมายในตัวตน ท่านทำงานแต่ละอย่างด้วยความรู้สึกรู้ว่าเสร็จอยู่ตลอดเวลา เคยมีคนไปถามท่านว่าอาคารทั้งหลายในสวนโมกข์ที่ท่านสร้าง เมื่อไรจึงจะเสร็จ เพราะมีเหล็กเส้นโผล่ออกมามากมาย ท่านตอบว่าเสร็จทุกวันนี้แหละ นี่คือการงานโดยเน้นที่ปัจจุบันและไม่กังวลกับอนาคต

ท่าที่เช่นนี้ควรเป็นบทเรียนสำหรับเรา กล่าวคือนอกจากจะมองอนาคตอย่างมีสำนึกในความรับผิดชอบ โดยไม่ทุกข์ไปกับสิ่งที่เห็นแล้ว เมื่อถึงคราวขับเคลือนกงล้อแห่งธรรมเพื่อฟื้นฟูศีลธรรมให้กลับมา ก็เรียนรู้ที่จะทำปัจจุบันให้ดีที่สุด โดยปล่อยวางจากความยึดมั่นในผลที่จะเกิดขึ้นเบื้องหน้า รวมทั้งไม่เอาตัวตนเข้าไปผูกติดกับงานนั้น

การทำงานด้วยจิตว่างมิใช่เป็นสมบัติของพุทธศาสนิกชนเท่านั้น หากยังเป็นสมบัติของเราทุกคน

อิทธิพลภาวะผู้นำด้านคำสอนของพุทธศาสนิกชนกับการแนะแนวทางการดำเนินชีวิต

พุทธศาสนิกชนได้แนะแนวทางการดำเนินชีวิตให้แก่เพื่อนมนุษย์ในเรื่องของหน้าที่สำหรับเด็ก นักศึกษา ผู้สูงอายุ ครู ผู้พิพากษา นักการเมือง พระและพุทธบริษัทสาระที่ชี้แนะคือ เรื่องการศึกษา เศรษฐกิจ การเมือง และศาสนา วิธีการที่ท่านใช้ในการแนะแนวทางการดำเนินชีวิตอยู่ในรูปแบบของการสอนด้วยคำพูด สอนด้วยการทำให้ดูอยู่ให้เห็น และสอนด้วยการแสดงความสุขให้ดูสำหรับวิธีการเผยแพร่ผลงานด้านแนะแนวทางการดำเนินชีวิต ประกอบด้วยการเทศน์/ปาฐกถาธรรม การใช้อุปกรณ์ต่างๆ และสิ่งตีพิมพ์ รวมถึงสื่ออิเล็กทรอนิกส์

ปัจจุบันเกิดวิกฤติต่าง ๆ ขึ้นอย่างมากมาย อาทิ วิกฤติทางการศึกษา วิกฤติทางเศรษฐกิจ วิกฤติทางการเมืองการปกครอง วิกฤติทางศาสนา ฯลฯ วิกฤติต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนทำให้บุคคลในสังคมเกิดปัญหาในการดำเนินชีวิต มีความทุกข์อยู่ตลอดเวลา เช่นวิกฤติทางการศึกษา เมื่อคนฉลาดเก่งในทางวิชาความรู้และการประกอบอาชีพ ไม่มีธรรมะอยู่ในใจ มักเกิดความเห็นแก่ตัว เอารอดเอาเปรียบกัน ทำให้การศึกษาเป็นฝักฝ่ายของวัตถุนิยม อันส่งผลให้คนเป็นทาสวัตถุไปด้วย วิกฤติทางด้านการเมือง เมื่อระบบการเมืองเต็มไปด้วยนักการเมืองที่ไม่มีศีลธรรม เห็นแก่ตัว ทำให้เกิดการทุจริตคอร์รัปชันและความเลวร้ายต่าง ๆ ตามมาอีกมากมาย หรือแม้แต่วิกฤติศาสนา เมื่อศาสนากลายเป็นเครื่องประดับเกียรติของพวกที่บูชาวัตถุนิยม พระสงฆ์ส่วนใหญ่ให้ความสำคัญในเรื่องพุทธพานิชย์มุ่งสร้างวัตถุ และสร้างวัตถุมงคลเพื่อความมั่งคั่งในทางด้านวัตถุ อีกทั้งเน้นหนักไปในเรื่องของพิธีกรรมที่สอดคล้องกับเรื่องเดรัจฉานวิชาแทนที่จะมุ่งเน้นไปที่การเผยแพร่หลักธรรมคำสั่งสอนเพื่ออบรมปลูกฝังและพัฒนาพุทธธรรมให้งอกงามในจิตใจของพุทธศาสนิกชนเพื่อความพ้นทุกข์ เป็นต้น วิกฤติเหล่านี้ถ้าวิเคราะห์ด้วยปัญญาอันถ่องแท้ก็จะเห็นความจริงได้ ๓ ประการ คือ ประการที่หนึ่ง แท้จริงแล้วไม่ว่าจะมองในแง่มุมใด อย่างไร สาเหตุของวิกฤติเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นมาจากจิตใจที่มีความเห็นแก่ตัวของคนเป็นแรงผลักดันให้เกิดปัญหา ประการที่สอง แนวทางการแก้ไขวิกฤติดังที่ว่าได้นั้น จะต้อง

ให้ความสำคัญกับการศึกษาที่สมบูรณ์แบบ เป็นการศึกษาที่เน้นในเรื่องศีลธรรม เพื่อช่วยยกระดับและพัฒนาจิตวิญญาณของมนุษย์ให้สูงขึ้น อันเป็นแนวทางในการแก้ปัญหาที่ถูกต้องอย่างแท้จริง และประการสุดท้าย คำสอนของพุทธทาสภิกขุ นั้นเป็นคำสอนที่ควรนำมาใช้เป็นแนวทางมากที่สุดเพราะเป็นคำสอนที่เน้นด้านการพัฒนาทางจิตใจของมนุษย์และการศึกษาที่สมบูรณ์แบบเพื่อการดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุขดังที่ประเวศ วะสี^{๑๑} ได้สรุปไว้ว่า คำสอนธรรมะที่พื้นตัวตนของพุทธทาสภิกขุ สมัยยิ่งที่จะพามนุษย์ผู้ต้องการเข้าถึงธรรมให้พ้นความเป็นตัวตน เพื่อให้พ้นวิฤตชีวิต วิฤตสังคัม วิฤตสังแวดล้อม

แนวทางออกวิฤตการเมือง หรือสรรพวิฤต

พุทธทาสภิกขุได้รับการยกย่องว่า เป็นนักปฏิรูปคำสอนในพระพุทธศาสนาที่มีชื่อเสียง ท่านได้ก่อตั้งสวนโมกขพลารามขึ้นมาเพื่อใช้เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรมและเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยมุงหมายเพื่อช่วยเหลือมนุษย์ให้พ้นจากทุกข์ ผลงานที่เป็นคำสอนด้านการแนะนำแนวทางการดำเนินชีวิตของท่านนั้นสามารถนำไปใช้ในการช่วยให้สังคมมีความสุข เช่น หนังสือชุดธรรมโฆษณ์ ซึ่งรวบรวมการเทศน์และการบรรยายของท่านไว้กว่า ๕๐ เล่ม ได้พูดถึงปัญหาของมนุษย์ การศึกษา เศรษฐกิจ การเมือง และศาสนา รวมทั้งแนะนำแนวทางและวิธีการแก้ปัญหาไว้อย่างสมบูรณ์ และสิ่งที่ท่านเน้นในการสอนเพื่อแนะนำแนวทางในการดำเนินชีวิตนั้นเป็นเรื่องของแก่นพุทธศาสนาเพื่อให้นำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อแก้ปัญหาชีวิตและปัญหาสังคม ท่านได้แนะนำแนวทางการดำเนินชีวิตให้แก่คนทุกระดับในสังคมโดยใช้วิธีการแนะนำ ๓ ประการคือ (๑) แนะนำด้วยคำพูด (๒) แนะนำด้วยการทำให้ดู อยู่ให้เห็น และ (๓) แนะนำด้วยการแสดงความสุขให้ดูอีกทั้งวิธีการเผยแผ่การแนะนำการดำเนินชีวิตที่ปรากฏอยู่ในคำสอนของท่านนั้น ท่านก็ใช้หลากหลายวิธีการ เช่น ใช้โรงมหรสพทางวิญญาณเป็นสื่อศิลปะเพื่อเป็นเครื่องมือในการแนะนำและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ทันสมัย ทำให้สามารถดึงดูดคนทุกระดับให้เข้าวัดและสนใจธรรมะเพื่อนำไปประพฤติปฏิบัติในชีวิตของตนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

พุทธทาสภิกขุตั้งความปรารถนาว่า จะเป็นทาสของพระพุทธเจ้าตลอดไป ท่านจึงทำงานรับใช้พระพุทธองค์โดยได้ศึกษาค้นคว้าฝึกฝนพัฒนาตัวเองเพื่อพ้นจากความทุกข์และช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ด้วยการสั่งสอนแนะนำให้เพื่อนมนุษย์รู้ธรรมะมีธรรมะ ใช้ธรรมะ และได้รับผลจากธรรมะ ตามสัดส่วนแห่งกำลังสติปัญญาความสามารถของแต่ละคน มีความประพฤติปฏิบัติถูกต้องทั้งในส่วนปริยัติ ปฏิบัติและปฏิเวธ จนสามารถดับความทุกข์ได้จริง หหมดความเห็นแก่ตัว เกิดสัมมาทิฐิสูงสุดในการดำเนินชีวิต ท่านเป็นผู้ริเริ่มที่จะทำความเข้าใจในหลักพุทธธรรมในระดับที่สามารถ

^{๑๑} ประเวศ วะสี, พุทธเกษตรกับสานตีสุขของสังคมไทย, (กรุงเทพมหานคร : หมอชาวบ้าน, ๒๕๓๐), หน้า ๓๕.

นำมาใช้ได้จริง แก้ปัญหาได้จริงท่ามกลางวิกฤติทางด้านศีลธรรมที่เกิดขึ้นซึ่งเป็นสาเหตุแห่งนานาปัญหา ท่านตั้งใจอย่างแน่วแน่ที่จะวางรากฐานสันติสุขระดับบุคคลและสันติภาพของมนุษยชาติในฐานะผู้พยายามใช้หลักศาสนธรรมมาเป็นทั้งเครื่องมือ แนวทาง และเป้าหมายอย่างเป็นรูปธรรมเพื่อแก้ไขวิกฤตการณ์ของมนุษยชาติ กล่าวได้ว่า บทบาทการทำหน้าที่ของท่านนั้นล้วนมีเป้าหมายเพื่อความอยู่รอดของมนุษยชาติ^{๙๒}

พุทธทาสภิกขุมองเห็นปัญหาในการดำเนินชีวิตของคนว่า คนในสังคมปัจจุบันมีปัญหา (ทุกข์) อยู่ ๒ ประการ คือ ปัญหาที่แก้ได้ซึ่งเป็นปัญหาทางวัตถุ เมื่อเกิดขึ้นกับบุคคลใด สามารถใช้ความรู้ที่ศึกษามาแก้ปัญหา และปัญหาอีกประการหนึ่ง คือ ปัญหาทางจิตใจหรือปัญหาทางจิตวิญญาณที่เงินทองซื้อเสียงอำนาจไม่สามารถแก้ปัญหาได้

สังคมปัจจุบันกำลังประสบปัญหาทางจิตใจมาก เนื่องจากสภาพสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว จึงยากต่อการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างไปจากเดิมได้ เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นกับชีวิต ผู้ประสบปัญหาจึงคิดและหาทางออก

จากปัญหาต่าง ๆ ด้วยวิธีที่ไม่ถูกต้อง เช่น การหันหน้าพึ่งยาเสพติด ทำผิดกฎหมายการฆ่าตัวตาย เป็นต้น ซึ่งการแก้ปัญหาต่าง ๆ ด้วยวิธีการดังกล่าว เป็นเพราะการไม่เข้าใจในหลักธรรม ไม่ได้นำธรรมะมาใช้ในการดำเนินชีวิต สิ่งเหล่านี้จึงเป็นคำตอบของคำถามที่ว่าทำไมพุทธทาสภิกขุจึงสนใจและให้ความสำคัญกับการปฏิบัติธรรม^{๙๓} ตลอดชีวิตของท่านจึงมุ่งมั่นที่จะช่วยเหลือและหาแนวทางการแก้ปัญหาของคนในสังคมตามปณิธาน ๓ ข้อ ของท่านที่ได้ตั้งไว้ โดยพยายามช่วยแนะช่วยดึงเพื่อนมนุษย์ร่วมโลกให้เข้าถึงหัวใจของศาสนา ช่วยทำความเข้าใจอันดีในระหว่างศาสนิกชนของศาสนาทุกศาสนาในโลก และช่วยดึงเพื่อนมนุษย์ร่วมโลกให้พ้นจากอำนาจของวัตถุนิยม

พุทธทาสภิกขุมีจุดมุ่งหมายในการแนะแนวทางการดำเนินชีวิตเพื่อช่วยเหลือให้มนุษย์สามารถฝึกฝนพัฒนาตนให้ดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง บรรลุประโยชน์ที่เป็นส่วนจุดมุ่งหมายของชีวิตทั้งสามระดับ คือ

ระดับที่ ๑ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือทิฐฐธัมมิกัตถประโยชน์ ซึ่งเกิดจากการแนะแนวให้มีการศึกษาที่ถูกต้องอันจะนำไปสู่ความประพฤติดีที่มีคุณธรรม เป็นที่ต้องการของสังคม เช่น เป็นคนมีความขยันหมั่นเพียร ประกอบสัมมาอาชีพ

^{๙๒} โครงการศึกษาแนวคิด, ชีวิตและผลงานพุทธทาสภิกขุ, ปณิธานเพื่อสืบสานปณิธาน พุทธทาส เล่ม ๑ เหตุให้เกิดวิกฤตการณ์, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๑), หน้าคำนำ.

^{๙๓} จีราพร คงเหล่, บทบาทของสวนโมกขพลาราม, รายงานการวิจัย มหาวิทยาลัยทักษิณ, ๒๕๔๑, หน้า ๒๙.

ระดับที่ ๒ ประโยชน์เบื้องต้น หรือสัมปรายิកัตถประโยชน์ ซึ่งเกิดจากการแนะนำให้เกิดการดำเนินชีวิต การฝึกฝนพัฒนาตนเองเพื่อเป็นมนุษย์อย่างสมบูรณ์แบบตามหลักพระพุทธศาสนา กล่าวคือมีศรัทธา มีศีล มีการเสียสละและมีปัญญาถึงพร้อม เป็นที่พึ่งของตนเองและคนอื่นได้และ

ระดับที่ ๓ ประโยชน์สูงสุดหรือปรมาตถประโยชน์ซึ่งเกิดจากการแนะนำเพื่อฝึกฝนให้เกิดการพัฒนาให้ถึงระดับขั้นของปัญญาสูงสุด จนสามารถบรรลุประโยชน์ที่เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิตได้ มีชีวิตปลอดโปร่ง โล่ง เบาสบายและเป็นอิสระจากกิเลสทั้งปวง มีวิถีชีวิตที่สะอาด สว่าง สงบและเข้าถึงพระนิพพานได้

พุทธทาสภิกขุได้ชี้แนะและแนะนำแนวทางการดำเนินชีวิตให้แก่บุคคลประเภทต่าง ๆ ทุกเพศ ทุกวัย และทุกวงการ ธรรมะที่สอนเพื่อการแนะนำแนวทางการดำเนินชีวิตมีทั้งในระดับศีลธรรมและปรมาตถธรรมที่ลึกซึ้งโดยท่านเป็นผู้พยายามเปิดเผยสิ่งที่มีประโยชน์สูงสุดในพระพุทธศาสนา นั่นคือนิพพานสำหรับทุกคน ชักชวนให้ทุกคนปฏิบัติให้ได้รับผลในชีวิตที่ยังเป็นอยู่นี้โดยพยายามอธิบายแล้วอธิบายอีก แยกแยะชี้แจงทำให้เข้าใจโดยประจักษ์ได้^{๙๔} จึงเห็นได้ว่า ในการแนะนำแนวทางการดำเนินชีวิตนั้น พุทธทาสภิกขุมุ่งให้ทุกคนเห็นความสำคัญของธรรมะ เพราะท่านเชื่อว่า ธรรมะเท่านั้นเป็นเครื่องช่วยโลก ที่ใช้ได้กับทุกระบบ ทั้งกฎหมาย การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ การศึกษา เป็นต้น อันเป็นไปเพื่อการสร้างสรรค์สังคมมนุษย์ในทุกระดับให้เกิดความสงบสุขและสันติภาพได้อย่างแท้จริง

การแนะนำแนวทางการดำเนินชีวิตที่ปรากฏอยู่ในคำสอนของพุทธทาสภิกขุเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่า พุทธทาสภิกขุเป็นต้นแบบในการช่วยเหลือสังคมเกี่ยวกับปัญหาด้านจิตวิญญาณ และส่งเสริมการปฏิบัติธรรมของบุคคลทั่วไปอย่างจริงจังเพื่อให้สามารถนำธรรมะไปประยุกต์ใช้ในการแก้ปัญหาชีวิตได้ บทบาทที่สำคัญอย่างยิ่งของท่านในการช่วยเหลือบุคคลในสังคมให้ดำเนินชีวิตอย่างมีความสุขนั้นปรากฏในคำสอน ในเรื่องหน้าที่ของบุคคลทุกระดับ ได้แก่ เด็ก นักศึกษา ผู้สูงอายุ ครู ผู้พิพากษาหรือตุลาการนักการเมือง พระและพุทธบริษัท และในเรื่องของการศึกษา เศรษฐกิจ การเมือง และศาสนา การแนะนำแนวทางการดำเนินชีวิตในเรื่องต่างๆ ดังกล่าวมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑. หน้าที่ของบุคคล

พุทธทาสภิกขุ กล่าวว่าธรรมะ คือหน้าที่ หน้าที่ คือธรรมะ ฉะนั้นทุกคนต้องมีธรรมะเป็นชีวิต มีชีวิตเป็นธรรมะแล้ว ก็เกิดความสุขใจที่จะมีธรรมะ เพราะธรรมะเป็นเครื่องช่วยให้ชีวิตรอด และคนที่มีความสุขโดยแท้จริงนั้น คือ คนที่ทำงานสนุก ทำหน้าที่สนุก ไม่ใช่คนเกียจคร้าน คนที่ทำหน้าที่ของตนและหน้าที่ส่วนรวมได้อย่างถูกต้อง เป็นไปตามกฎธรรมชาติก็ได้ชื่อว่ามีธรรมะซึ่งจะก่อให้เกิดความสุขทั้งแก่ตนเองและเพื่อนมนุษย์ ดังนั้น ในการทำหน้าที่ต่างๆ ของบุคคลไม่ว่าจะอยู่ใน

^{๙๔} สุวรรณ เหลืองชลธาร, “ท่านอาจารย์ในความ รู้สึกของข้าพเจ้า”, วารสารพุทธศาสนา เดือน พฤษภาคม มิถุนายน กรกฎาคม ๒๕๔๓, : ๗๒-๗๓.

ที่ได้ก็ตาม ถ้าทำหน้าที่ของตนอย่างถูกต้องและสมบูรณ์แบบก็เรียกว่า เป็นการปฏิบัติธรรมนั่นเอง เช่น เมื่อทำงานที่บริษัท โรงเรียน เป็นต้น บริษัท โรงเรียนก็กลายเป็นวัด คือเป็นสถานที่ปฏิบัติธรรมด้วยกันไปในตัวทำให้เกิดบุญกุศลขึ้นมาอย่างแท้จริงนี้ เรียกว่า วัดอยู่ที่ทำงาน

อีกประการหนึ่ง พุทธทาสภิกขุ^{๙๕} กล่าวว่าหน้าที่นั้นแหละ คือการทำงานทั้งหมด ถ้าเรียกให้ ดี หน้าที่ คือธรรมะ หรือการปฏิบัติธรรมอยู่ตามธรรมชาติ เพราะฉะนั้นต้องทำให้ดี การทำงานนั้น คือ การปฏิบัติธรรม กล่าวคือคนทำงานเพื่อให้ร่างกายแข็งแรง ทำงานเพื่อสละความเห็นแก่ตัวซึ่งเป็นรากฐานที่ดีที่สุดของการปฏิบัติธรรมเพื่อทำลายตัวกู ของกู และทำงานเพื่อต่อสู้กับกิเลส รบราากับตัวกู- ของกู ทุกแบบทุกอย่าง ทุกวิถีทาง ทุกแห่งทุกมุม นั่นคือ เป็นการศึกษาเรื่องตัวกู - ของกู และเรื่องทำลายตัวกู - ของกู ซึ่งถือว่า เป็นตัวปฏิบัติแท้

ดังนั้น พุทธทาสภิกขุ^{๙๖} จึงแนะนำให้ทุกคนทำหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ซึ่งเป็นกฎของธรรมชาติ เพราะธรรมชาติทำให้ทุกสิ่งที่มีชีวิตนั้นมีหน้าที่ ฉะนั้นต้องทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ อย่าทำหน้าที่เพื่อเงินและเอามาซื้อหาเหยื่อของกิเลสค้นหา อย่าทำหน้าที่เพื่อกิเลสค้นหา คือ อย่ารับจ้างกิเลสค้นหา ให้ทำหน้าที่ของมนุษย์เพื่อความเป็นมนุษย์แล้วจึงจะสามารถปลดปล่อยความทุกข์ทั้งส่วนตัวและส่วนผู้อื่นได้ บุคคลใดทำหน้าที่ของความเป็นมนุษย์เพื่อความเป็นมนุษย์เรียกว่า มนุษย์ที่ดีที่สุด ส่วนบุคคลใดทำหน้าที่เพื่อตัวกู - ของกูนี้ยังเป็นมนุษย์ไม่ถูกต้องในเรื่องของหน้าที่ที่กล่าวมานี้ พุทธทาสภิกขุได้แนะนำทางให้แก่คนทุกระดับคือ เด็ก นักศึกษา ผู้สูงอายุ ผู้พิพากษา นักการเมือง พระและพุทธบริษัท

๒. หลักคำสอนในการแนะนำเด็ก

พุทธทาสภิกขุให้ความสำคัญกับเด็กเป็นอย่างมาก ท่านเชื่อว่า “เด็ก ๆ ทั้งหลาย(เยาวชน) เป็นผู้สร้างโลกในอนาคต” ผลงานด้านปาฐกถาธรรมและการเขียนวรรณกรรมของท่านพูดถึงเรื่องเกี่ยวกับเยาวชนไว้มากมาย เช่น ชุดธรรมโฆษณ์ ชุดเยาวชนกับศีลธรรม ซึ่งพูดถึงเกี่ยวกับเรื่องของเยาวชนล้วน ๆ โดยกล่าวถึงปัญหาของเยาวชน ความสำคัญของเยาวชน การสร้างเยาวชนในปัจจุบันและศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับเยาวชน เป็นต้น ท่านได้พูดถึงเยาวชนในทุกมิติทั้งในสภาพปัญหาความเป็นจริงที่เกิดขึ้นกับเยาวชนตลอดจนการแนะแนวทางถึงสิ่งที่ควรนำมาใช้เพื่อพัฒนาเยาวชนให้มีความสมบูรณ์แบบ นั่นคือ เรื่องศีลธรรม

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงสภาพปัญหาของเด็กไว้ว่าปัญหาของเด็ก คือเด็กยังรู้จักตัวเองน้อยเกินไป กล่าวคือ ไม่รู้ว่าชีวิตของตนเองมาจากใคร เป็นต้น และเมื่อรู้จักตัวเองน้อยเกินไปซึ่งแม้แต่บุญคุณของพ่อแม่ก็ไม่รู้จัก แล้วจะรู้จักตัวเองได้อย่างไร ปัญหาเหล่านี้ล้วนมีสาเหตุมาจากสาเหตุหลักๆ

^{๙๕} พุทธทาสภิกขุ, **วิธีเลื่อนขั้นเอง**, (กรุงเทพมหานคร : ศึกษาภัณฑ์พานิช, ๒๕๑๔), หน้า ๒๔๕.

^{๙๖} พุทธทาสภิกขุ, **ชีวิตคืออะไร**, (กรุงเทพมหานคร : ซี. แอนด์ เอ็น บุ๊ค, ๒๕๔๙), หน้า ๒๒๒.

๓ ประการ คือ (๑) เยาวชนไม่ได้รับสิ่งแวดล้อมที่ถูกต้อง (๒) เยาวชนไม่ได้รับการศึกษาอบรมที่ถูกต้อง และ (๓) เยาวชนไม่ได้รับความร่วมมือหรือโอกาสที่ถูกต้อง ดังนั้น ในการแนะแนวทางการดำเนินชีวิตที่ดีสำหรับเด็กนั้น พุทธทาสภิกขุ^{๙๗} จึงเน้นหนักในเรื่องของการมีศีลธรรม โดยเชื่อว่า ศีลธรรมเป็นหัวใจของศาสนาทุกศาสนาในโลกที่เหมาะสมแก่พวกเด็กที่จะร่วมกันสร้างโลกศีลธรรมสำหรับให้เด็กประพฤติปฏิบัติตามแล้วจะเกิดเป็นผลดีแก่เด็กสามารถสรุปได้ ๓ ประการ คือ (๑) รักผู้อื่น เพราะการรักผู้อื่นจะทำให้หมดความเห็นแก่ตัวซึ่งเป็นสิ่งเลวร้ายในการทำลายโลก โลกกำลังเลวร้าย มีแต่ความเห็นแก่ตัวของแต่ละคน (๒) การบังคับจิตของตน คือ บังคับความรู้สึก ควบคุมความรู้สึกของตน ไม่ให้เกิดความโลภ ความโกรธและความไคร่กำหนด ถ้าคนบังคับจิต หรือบังคับตัวเองได้ก็จะไม่เกิดสิ่งเลวร้าย จะมีแต่ความงดงาม ความถูกต้อง ความเป็นระเบียบเรียบร้อยซึ่งเป็นลักษณะแห่งโลกพระศรีอาริยเมตไตรย และ (๓) ให้เด็กถือหลักว่า การทำงานนั้นเป็นการปฏิบัติธรรม คำว่า ธรรมนั้น หมายถึง หน้าที่ของมนุษย์ มนุษย์มีหน้าที่ หน้าที่นั้นมีอยู่ตามธรรมชาติ มีหน้าที่รักษาตัวเองให้รอด และมีหน้าที่ทำตัวเองให้เจริญสูงยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนถึงระดับสูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้ เมื่อเราทำหน้าที่ ก็คือ การปฏิบัติธรรม ทำให้มีธรรมะในตัวทำให้อยากมือไหว้ตัวเองได้

นอกจากที่กล่าวแล้ว พุทธทาสภิกขุ^{๙๘} ยังได้แนะแนวในเรื่องการแก้ปัญหาวัยรุ่นให้หมดไป โดยแนะให้วัยรุ่นบังคับตัวเองให้มีสัจจะ คือ จริใจที่จะทำให้ดี มีหมะ คือบังคับตัวเองให้ทำให้ดี มีขันติ คือ อดทนเมื่อจะต้องอดทนทำดี และมีจาคะ คือ ละสิ่งเลว ๆ ออกไปเสียจากตัวเอง ถ้าวัยรุ่นบังคับตัวเองได้ ก็จะเกิดดีทั้ง ๕ อย่าง คือ เป็นลูกที่ดีของบิดามารดา เป็นศิษย์ที่ดีของครูบาอาจารย์ เป็นเพื่อนที่ดีของเพื่อน เป็นพลเมืองที่ดีของประเทศชาติ และ เป็นสาวกที่ดีของพระพุทธเจ้า แต่ถ้าวัยรุ่นบังคับตัวเองไม่ได้ ดีทั้ง ๕ อย่างดังกล่าวก็จะไม่เกิดขึ้น

๓.หลักคำสอนในการแนะนำนักศึกษา

พุทธทาสภิกขุ^{๙๙} ได้แนะแนวหลักปฏิบัติในการดำเนินชีวิตของนักศึกษาไว้ว่า ชีวิตนักศึกษาที่แท้จริงจะต้องเป็นไปในลักษณะที่ใกล้ชิดบรมธรรมยิ่งขึ้นคือ ให้เป็นตัวของตัวเองโดยธรรม ไม่ใช่เป็นโดยกิเลส โดยมานะทิฐิ หรือเป็นตัวของความละเมอเพ้อฝันไปตามความนิยมของชาวโลก หรือของแผนการศึกษาของชาวโลกที่ลัทธิตาเดินไปไหนก็ไม่รู้ ไม่ไปสู่จุดบรมธรรมชีวิตประจำวันของนักศึกษาจะต้องเต็มเต็มอยู่ด้วยการศึกษา ๔ อย่าง คือ พุทธิศึกษา จริยศึกษา พลศึกษา และหัตถ

^{๙๗} พุทธทาสภิกขุ, “ของขวัญวันเด็ก”, วารสารพระพุทธศาสนา พุทธกิจจาน ธันวาคม มกราคม ๒๕๕๒-๒๕๕๓, : ๙๗-๑๐๒.

^{๙๘} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมโฆษณชุด เยาวชนกับศีลธรรม, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๗), หน้า ๒๙.

^{๙๙} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมบุชา, ๒๕๒๑), หน้า ๕๖-๕๗.

ศึกษา และจะต้องถูกต้องด้วย อย่างเช่น เรื่องพุทธศึกษา วิชาอาชีพเป็นพุทธศึกษา ให้พุทธศึกษาเป็นแสงสว่างของชีวิตตลอดชีวิตจึงจะต้อง และ ความถูกต้องนั้นต้องอยู่ในรูปของระบบหนึ่งที่เรียกว่า กินอยู่อย่างต่ำ (Plain Living) และมุ่งกระทำอย่างสูง (High Thinking) คำว่า กินอยู่อย่างต่ำ หมายถึง กินอยู่พอดี เช่น กินข้าวจานแฉะ อาบน้ำในคู เป็นต้น การกินอยู่อย่างต่ำอย่างง่ายนี้ เพื่อไม่ให้โอกาสแก่กิเลสตนเอง ส่วนคำว่า มุ่งกระทำอย่างสูงนั้นหมายถึง มุ่งหมายสูง มุ่งถึงบรมธรรมบรมธรรมเป็นสิ่งที่สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ คือ หมดตัวกู ไม่มีตัวกู เมื่อหมดตัวกูแล้วก็จะทำอะไรได้ทุกอย่างที่เป็นบรมธรรม มีความสุขเต็มที่ มีความเต็มเปี่ยมของความเป็นมนุษย์ซึ่งทำหน้าที่เพียงเพื่อหน้าที่และสุดท้ายมีความรักสากลได้จริง^{๑๐๐} ดังนั้น นักศึกษาในมหาวิทยาลัยจะต้องเป็นผู้ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ แล้วหน้าที่นี้ก็ต้องเป็นความถูกต้อง บริสุทธิ์ ไม่ใช่ความเห็นแก่ตัว การศึกษาจึงต้องเป็นการศึกษาที่ถูกต้อง ให้มีพุทธปัญญาที่ถูกต้อง จริยศึกษาที่ถูกต้อง พลศึกษาที่ถูกต้อง หัตถศึกษาที่ถูกต้องนั่นคือหน้าที่ ทุกคนมีหน้าที่แต่เพียงทำหน้าที่ให้ถูกต้อง สิ่งต่าง ๆ ก็จะเป็นไปเอง แล้วก็ต้องทำต่อไปเพื่อให้ได้สิ่งสูงสุด ไม่ใช่ทำทุกอย่างเพื่อเงินแล้วเอาเงินมาหาความสุขทางเนื้อทางหนัง เหมือนความใฝ่ฝันของคนหนุ่มสาวสมัยนี้ ทั้งที่เป็นนิสิตมหาวิทยาลัยหรือไม่เป็นนิสิตมหาวิทยาลัยก็ตาม เพราะถูกการศึกษาของโลกแบบผิด ๆ ชักจูงไปผิด ๆ จึงกลายเป็นผู้บูชาในเรื่องของวัตถุนิยม

ภาวะผู้นำของพุทธศาสนิกชนที่มีต่อการศึกษานั้น ท่านยังได้อธิบายไว้อีกว่า

การศึกษาที่เอาแบบตะวันตกและมุ่งพัฒนาวัตถุนั้น เป็นการศึกษาที่เน้นความรู้เพื่อความรู้ ซึ่งมักให้ผลเป็นสภาพ “ความรู้ท่วมหัวเอาตัวไม่รอด” เป็นเรื่องเกี่ยวกับทฤษฎีเป็นปรัชญา เป็นหลักการใช้เหตุผล แต่ไม่มีประโยชน์ในทางปฏิบัติ ไม่สามารถแก้ปัญหาส่วนตัว ปัญหาสังคม และทำให้ผู้เรียนพ้นทุกข์ได้ แม้แต่การเรียนพุทธศาสนาในปัจจุบันก็เป็นการเรียนแบบปรัชญา ไม่ใช่เรียนแบบศาสนา เป็นการฝึกการคิดเหตุผล และการพลิกแพลงทางภูมิปัญญาแต่ไม่ทำให้เข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง

พุทธศาสนิกชน เป็นพระภิกษุที่เพียบพร้อมไปด้วยศีลาจารวัตรและภูมิปัญญาอันสูงยิ่งในสังคมไทย ท่านเป็นรูปหนึ่งที่รอบรู้ทางการศึกษาและมองเห็นข้อบกพร่องของการศึกษาของไทย และได้เรียกการศึกษาในโลกปัจจุบันว่า “การศึกษาหมาหางด้วน” พร้อมทั้งเรียกร้องให้ปัญญาชนและผู้เกี่ยวข้องในด้านการศึกษาทุกท่านมาช่วยกันต่อหางสุนัข พุทธศาสนิกชนมองว่าการศึกษาดูตามแบบปัจจุบันละเลยบทเรียนทางศีลธรรม การศึกษาที่ปราศจากการปลูกฝังจริยธรรม จึงเปรียบเหมือนสุนัขหางด้วนที่พยายามหลอกผู้อื่นว่า สุนัขหางด้วนเป็นสุนัขที่สวยงามกว่าสุนัขมีหาง ท่านจึงพยายามชี้ให้เห็นว่าสุนัขที่มีหางเป็นสุนัขที่สวยงาม การศึกษาจึงต้องเน้นบทเรียนทางศีลธรรม การศึกษาที่ไม่มี

^{๑๐๐} พุทธศาสนิกชน, การศึกษาคืออะไร, หน้า ๖๖-๖๙.

บทเรียนทางศีลธรรม ไม่นับภาคจริยศึกษา ย่อมไร้ประโยชน์ และอาจจะเป็นอันตรายต่อสังคมอีกด้วย^{๑๐๑}

พุทธทาสภิกขุวิเคราะห์ว่า การศึกษาที่เอาแบบตะวันตกและมุ่งพัฒนาวัตถุนั้น เป็นการศึกษาที่เน้นความรู้เพื่อความรู้ ซึ่งมักให้ผลเป็นสภาพ “ความรู้ท่วมหัวเอาตัวไม่รอด” เป็นเรื่องเกี่ยวกับทฤษฎีเป็นปรัชญา เป็นหลักการใช้เหตุผล แต่ไม่มีประโยชน์ในทางปฏิบัติ ไม่สามารถแก้ปัญหาส่วนตัว ปัญหาสังคม และทำให้ผู้เรียนพ้นทุกข์ได้ แม้แต่การเรียนพุทธศาสนาในปัจจุบันก็เป็นการเรียนแบบปรัชญา ไม่ใช่เรียนแบบศาสนา เป็นการฝึกการคิดเหตุผล และการพลิกแพลงทางภูมิปัญญาแต่ไม่ทำให้เข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง^{๑๐๒}

แม้แต่การศึกษาของบรรพชิต พุทธทาสภิกขุก็เห็นว่าเป็นการศึกษาที่สูญเปล่า เช่น การศึกษาของสามเณร ก็ได้มุ่งพัฒนาจิตตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า สามเณรเองก็ต้องการศึกษา เช่นเดียวกับนักเรียนฆราวาส ให้มีความรู้แบบฆราวาส ระบบสามเณรจึงสูญเปล่าเช่นเดียวกับการศึกษาของคนโดยทั่วไป^{๑๐๓} ซึ่งสรุปได้ว่าตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ระบบการศึกษาของไทยมุ่งส่งเสริมกิเลสตัณหาของมนุษย์ หากจะเป็นประโยชน์บ้างก็เพียงทำให้ประกอบอาชีพและมีรายได้ ซึ่งก็ได้มาเพื่อจ่ายสนองกิเลสตัณหาของมนุษย์เท่านั้น มิได้เป็นไปเพื่อความก้าวหน้าทางสติปัญญา และเพื่อความเจริญของจิตใจ ดังที่ท่านได้กล่าวปรารภว่า

ดูการศึกษาชั้นอนุบาล ดูการศึกษาชั้นประถม ดูการศึกษาชั้นมัธยม ดูการศึกษาชั้นวิทยาลัย มหาวิทยาลัย หรือถ้ามันจะมีอีก เป็นบรมมหาวิทยาลัยอะไรก็ตามใจ มันก็เป็นเรื่องให้ลุ่มหลงในเรื่องกิน กาม เกียรติ ทั้งนั้น อย่างดีก็ให้สามารถในอาชีพ ก็ได้อาชีพแล้ว ได้เงินแล้ว ให้ทำอะไร? ให้ไปบูชาเรื่องกิน เรื่องกาม เรื่องเกียรติ มันไม่มีอะไรมากไปกว่านี้^{๑๐๔}

หลังจากที่ท่านได้วิจารณ์ระบบการศึกษาของโลกปัจจุบันแล้ว ท่านได้เสนอแนวทางการศึกษาที่ถูกต้อง อุดมการณ์ทางการศึกษาดังกล่าวอาจจะประมวลมาได้เป็นข้อๆ ดังนี้

๑. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องมีการพัฒนาจิตวิญญาณให้มีพลังสามารถควบคุมพลังทางวัตถุ ทางร่างกายได้ กล่าวคือ ชีวิตมนุษย์ต้องมีความสมดุลทั้งทางด้านความสามารถทางวัตถุ ทางวิชาชีพ และความมีปัญญาและคุณธรรม เปรียบเสมือนชีวิตที่เจริญก้าวหน้าและมีความสุขจะต้องเทียมด้วยควาย ๒ ตัว คือ ตัวรู้ และตัวแรง โดยมีตัวรู้นำตัวแรงไปในทางที่ถูกต้อง^{๑๐๕}

^{๑๐๑} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมบรรยายต่อทางสุนัข**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทาน, ๒๕๒๕), หน้า ๒๕.

^{๑๐๒} พุทธทาสภิกขุ, **การศึกษาคืออะไร**, (กรุงเทพมหานคร : สมชายการพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๑๗.

^{๑๐๓} พุทธทาสภิกขุ, **เยาวชนกับศีลธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทาน, ๒๕๒๒), หน้า ๒๔.

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

^{๑๐๕} พุทธทาสภิกขุ, **การศึกษาคืออะไร**, หน้า ๑๓ ซ.

๒. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องทำลายสัญญาตัญญาณอย่างสัตว์ที่แฝงอยู่ในตัวมนุษย์ให้ได้ ท่านเห็นว่ามนุษย์เราเกิดมาพร้อมกับสัญญาตัญญาณอย่างสัตว์ เต็มไปด้วยความเห็นแก่ตัว สติปัญญาของมนุษย์ก็เกินไปเพื่อความเห็นแก่ตัว ดังนั้น ความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ร้ายกาจมาก “เพราะฉะนั้น การศึกษาของเราก็ควรมุ่งที่จะประหัตประหารสัญญาตัญญาณอย่างสัตว์นั้นให้สิ้นไป ให้มีการประพฤติกระทำการอย่างมนุษย์ที่มีใจสูงเกิดขึ้นแทน”^{๑๐๖}

๓. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องให้มนุษย์ได้สิ่งที่ประเสริฐที่สุดที่มนุษย์ควรได้รับ นั่นก็คือ การสามารถควบคุมกิเลสตัณหาและพลังทางวัตถุได้ ท่านเห็นว่าตามอุดมคติของพุทธศาสนานิยมอุดมคติ คือ นิยมสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ โดยไม่คำนึงถึงว่าสิ่งนั้นมันจะกินได้หรือซื้ออะไรกินได้ หรือจะเป็นลาภสักการะหรือไม่ แม้เป็นนามธรรมแต่ก็ส่งผลทางจิตใจ “จิตใจสำคัญกว่าร่างกาย คือนำร่างกายให้เป็นไปตามความมุ่งหมายของอุดมคติ”^{๑๐๗}

๔. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องทำให้ผู้ศึกษามีจิตใจรักความเป็นธรรม มีความสำนึกที่จะประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ถูกต้องและเพื่อธรรมะ “การศึกษานั้นเพื่อธรรม เพื่อบรมธรรม เพื่อธรรมาธิปไตย ให้ธรรมะครองโลก ฉะนั้น การศึกษานี้ไม่ใช่เพื่อความรอด หรือความเอาตัวรอดเป็นยอดดี”^{๑๐๘}

๕. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องทำลายความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ ซึ่งจะเป็นไปได้โดยวางแนวจริยศึกษา ให้สามารถน้อมนำผู้ศึกษาให้ควบคุมตนเองให้ได้ “จริยศึกษาต้องรับทำลายความเห็นแก่ตัว อันนี้มันเป็นเมฆหมอกที่เข้ามากลบเกลื่อนหรือปิดบังตัวจริยศึกษา”^{๑๐๙}

๖. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องส่งเสริมให้ผู้ศึกษา มีปัญญาหยั่งรู้สามารถเข้าใจโลกและตนเองอย่างถูกต้อง จนสามารถพ้นทุกข์ได้ ท่านอธิบายว่า ปัญญาที่เป็นคุณสมบัติของจิตเดิมแท้ เรียกว่าโพธิ (ธาตุรู้)^{๑๑๐} ปัญหานี้ทำให้เกิดศีลธรรมของจิต ทำให้จิตมีระเบียบและอยู่ในสภาวะปกติ เพื่อให้บุคคลมีชีวิตอยู่ได้อย่างสงบสุข การศึกษาตามแนวนี้นี้จึงต้องเน้นพุทธศึกษาในแง่ที่ส่งเสริมปัญญาอย่างแท้จริง กล่าวคือ ทำให้ผู้ศึกษามีความรู้เรื่องที่สำคัญที่สุดของชีวิต^{๑๑๑}

๗. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องทำให้ผู้ศึกษามีความสำนึกในหน้าที่ ถ้าทวงสิทธิ์ก็ทวงเพื่อจะทำหน้าที่ ไม่ใช่ทวงเพื่อต้องการเรียกร้องจะเอานั่นเอานี่ และหน้าที่ที่จะต้องเป็นความถูกต้อง บริสุทธิ์ ไม่ใช่ความเห็นแก่ตัว และการศึกษาที่ถูกต้องจะต้องอาศัยครูในอุดมคติ ผู้ที่อุทิศตนเพื่อการศึกษา

^{๑๐๖} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาคืออะไร, หน้า ๔๑.

^{๑๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

^{๑๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐-๘๑.

^{๑๑๐} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมบรรยายต่อทางสุนัข, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทาน, ๒๕๒๕), หน้า ๑๖๒.

^{๑๑๑} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาคืออะไร, หน้า ๗๗.

และสร้างเสริมคุณธรรมแก่ผู้เรียน ในหัวใจของครูอุทิศตนนั้น จะต้องมีความผูกพันกับเมตตาเต็มแน่นอยู่ในหัวใจ ปัญญาคือวิชาความรู้ ความสามารถในการหน้าที่ที่จะส่องสว่างให้กับศิษย์ นี่เรียกว่าปัญญาอย่างหนึ่ง เมตตาคือความรัก ความเอ็นดู กรุณาต่อศิษย์ของตนเหมือนว่าเป็นลูกของตน”^{๑๑๒}

เมื่อตั้งอุดมการณ์ทางการศึกษาให้ถูกต้องเหมาะสมแล้ว ลำดับต่อไปก็ต้องดำเนินการสอนหรือระบบการศึกษาที่ถูกต้อง ตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ เช่น

๑. ลักษณะการศึกษาที่ถูกต้อง จะต้องจัดให้มีพุทธิศึกษา จริยศึกษา พลศึกษา และหัตถศึกษา ในความหมายที่แท้จริง พุทธิศึกษาจะต้องสอนความรู้เรื่องของชีวิตว่าเกิดมาทำไมโดยตรง จริยศึกษาจะต้องเน้นที่ความมีระเบียบวินัยของนักเรียน ของความเป็นมนุษย์ บทบาทหน้าที่ของชายหญิง ให้ผู้ศึกษาเพียบพร้อมไปด้วยคุณธรรม เช่น มีความมัธยัสถ์ มีหิริโอตตปปะ เป็นต้น พลศึกษาต้องพัฒนากำลังทางจิตเพื่อให้บังคับกำลังกายให้เดินไปถูกทาง กำลังทางจิตในพระพุทธศาสนาคือสมาธิ สมาธิในพระพุทธศาสนาจะต้องประกอบไปด้วยองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ

๑) จิตสะอาด (pure หรือ clean) ได้แก่จิตที่ไม่เจือด้วยกิเลสและเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง

๒) จิตมั่นคงที่สุดหรือตั้งมั่นดี (Steady หรือ firm)

๓) จิตที่ว่องไวในหน้าที่ของมันอย่างที่สุด (Activeness) ส่วนหัตถศึกษาตามลักษณะที่ถูกต้อง จะต้องอาศัยพุทธิศึกษา จริยศึกษาและพลศึกษา ตามแนวดังกล่าวมาเป็นพื้นฐาน เพื่อให้เกิดความเชี่ยวชาญทางฝีมือและความสามารถในการอาชีพอย่างแท้จริง^{๑๑๓}

๒. ลักษณะการศึกษาที่ถูกต้องจะต้องศึกษาให้เห็นความทุกข์ เหตุของทุกข์ และความดับทุกข์ ไม่ใช่ศึกษาแต่ภาคทฤษฎี แต่ต้องให้ผู้ศึกษาลงมือปฏิบัติให้เห็นจริงตามประสบการณ์ จะต้องเน้นการฝึกฝน การปฏิบัติมากกว่าภาคทฤษฎี ต้องเรียนชีวิต เรียนธรรมชาติ เรียนให้รู้จักตนเองเพื่อข่มกิเลสและสัจจญาณอย่างสัตวิให้ได้ และพัฒนาคุณธรรมประจำใจให้งอกงามยิ่งขึ้น^{๑๑๔}

๓. ลักษณะการศึกษาที่ถูกต้องจะต้องให้ผู้ศึกษารู้จักศาสตร์ของพุทธบริษัทให้ถูกต้อง ศาสตร์ในที่นี้แปลว่าเครื่องตัด หมายถึงตัดสิ่งที่เป็นอุปสรรคต่อความเจริญหรือตัดความโง่เขลา ซึ่งในที่สุดก็จะเหลือความจริง ความดี ความงาม ความถูกต้องและความยุติธรรม ศาสตร์ของพุทธบริษัทมี ๓ ศาสตร์ คือ พุทธศาสตร์ ธรรมศาสตร์ และ สังคมศาสตร์^{๑๑๕} ศาสตร์ทั้งสามนี้เป็นไปเพื่อความดับทุกข์นั่นเอง ทำให้บุคคลสามารถอยู่อย่างสันติสุข และอยู่ร่วมกันกับผู้อื่นได้อย่างสงบสุขทั้งกลุ่ม ลักษณะการศึกษาที่ถูกต้องตามแนวคิดพุทธทาสภิกขุ สรุปได้ว่า “ขอให้ทุกคนถือว่า มีมหาวิทยาลัยใน

^{๑๑๒} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาคืออะไร, หน้า ๑๑๖.

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

^{๑๑๕} พุทธทาสภิกขุ, เยาวชนกับศีลธรรม, หน้า ๑๓๘.

ร่างกาย จงเข้ามหาวิทยาลัยนี้กันทุกคน ด้วยการเป็นลูกศิษย์พระพุทธรเจ้าผู้สั่งสอนเพื่อให้ได้มาซึ่งบรมธรรม เพื่อให้มนุษย์กล่าวได้ว่ามนุษย์ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ ไม่เสียที่ที่เกิดเป็นมนุษย์เลย แล้วก็พยายามให้เป็นเรื่องของการปฏิบัติอยู่เรื่อยไป อย่าให้เป็นเรื่องเพ้อทางปริยัติ หรือทางหลักวิชา มากไป”^{๑๑๖}

การศึกษาตามแนวที่พุทธทาสภิกขุเสนอไว้นั้นจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ศึกษา คือ

๑. ทำให้มีความสำนึกในบุญคุณของชาติ เพราะมีหลักสังฆศาสตร์อันทำให้ประชาชนอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสามัคคีกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และทำให้เห็นความสำคัญของความมั่นคงของชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ เพราะมีการฝึกฝนให้สำนึกในหน้าที่

๒. ทำให้พ้นทุกข์ได้ เพราะมีสัมมาทิฐิเนื่องจากไม่ยึดมั่นถือมั่นในอัตตา ในความเห็นแก่ตัวแต่ฝ่ายเดียว ทำให้ได้ประโยชน์จากความถูกต้องตรงตาม เพราะไม่เป็นทาสของกิเลสตัณหา และทำให้เห็นคุณค่าของศาสนาในการแก้ปัญหาทางใจ และทำให้ได้รับประโยชน์จากเทคโนโลยีและวิทยาการสมัยใหม่ได้อย่างเต็มที่ เพราะมีปัญญาและคุณธรรมทางจิตเป็นผู้ควบคุม

๓. ทำให้มองเห็นความไม่เท่าเทียมกันของมนุษย์ตามกฎหมายแห่งกรรม จึงไม่ก่อให้เกิดความวุ่นวายในสังคม ทำให้รู้จักแยกความแตกต่างระหว่างความหมายอันแท้จริงและความหมายที่ชาวโลกทั่วไปใช้กัน กล่าวคือ ภาษาธรรมกับภาษาคน เพื่อให้เข้าใจโลกตามความเป็นจริง

๔. ทำให้สังคมมีสันติสุขไม่เบียดเบียนกัน ทำให้นายทุนอาจกลายเป็นเศรษฐีใจบุญ และกรรมกรกลายเป็นคนขยันขันแข็งประพฤติธรรมะทำให้คำว่า “นายทุน” และ “กรรมมาชีพ” หายไปจากโลกด้วยวิธีของศีลธรรม

ประโยชน์อันพึงได้จากแนวทางการศึกษาของพุทธทาสภิกขุ อาจจะสรุปได้ในทัศนะของท่านว่า สันติสุขหรือสันติภาพอันถาวรของโลกนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับ การเข้าใจอันถูกต้องของคำว่า “การศึกษา” ถ้าหากว่าการศึกษได้รับการพิจารณาจนเข้าใจถูกต้อง และได้ดำเนินไปอย่างถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง โลกก็จะดีกว่านี้ คือจะกลายเป็นโลกของพระอรียเจ้า ที่ปราศจากความทุกข์โดยประการทั้งปวง โดยไม่ต้องมีทหาร ไม่ต้องมีตำรวจ ไม่ต้องมีเรือนจำ โรงเรียนก็แทบจะไม่จำเป็น เพราะว่าอาจจะสั่งสอนกันได้ทุกหนทุกแห่ง เพราะคนประพฤติดีอยู่ที่เนื้อที่ตัวเป็นตัวอย่าง^{๑๑๗}

๓. หลักคำสอนในการแนะนำผู้สูงอายุ

พุทธทาสภิกขุได้แนะแนวทางในการดำเนินชีวิตสำหรับผู้สูงอายุไว้สรุปได้ ๓ ประการดังนี้

^{๑๑๖} พุทธทาสภิกขุ, มหาวิทยาลัยในตัวตน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๑๑), หน้า ๕๑-๕๒.

^{๑๑๗} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาคืออะไร, หน้า ๑๒๗.

ประการที่ ๑ ผู้สูงอายุต้องเห็นความเป็นเช่นนั้นเองแล้วจะพบความสงบในชีวิตการเห็นเช่นนั้น คือ เห็นสิ่งสูงสุด เรียกว่า สูงจนเกิดจิตไม่หวั่นไหว ถ้าผู้สูงอายุจริงจะต้องเห็นเช่นนั้นเอง ความเจ็บป่วยก็เช่นนั้นเอง ความแก่ก็เช่นนั้นเอง ความตายก็เช่นนั้นเองหรือกนิยารักษาหายก็เช่นนั้นเอง ยานั้นก็เช่นนั้นเองเหมือนกัน การเห็นเช่นนั้น เป็นการเห็นสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สุญญตา อะไรก็ตามรวมเป็นการเห็นเช่นนั้น ดังนั้น ถ้าเป็นผู้สูงอายุแท้จริงตามความหมายในพุทธศาสนา ก็จะต้องเห็นอนิจจังมากขึ้น เห็นทุกข์มากขึ้น เห็นตถตามากขึ้น จนเป็นผู้คงที่ ไม่หวั่นไหวไม่เปลี่ยนแปลง และไม่มีความรู้สึกชนิดที่ยินดียินร้าย^{๑๑๘}

ประการที่ ๒ ผู้สูงอายุจะต้องทำหน้าที่ให้ถูกต้องแล้วจะพบความสุข ไม่ว่าจะทำอะไรก็ตาม เช่น ล้างหน้า แปรงฟัน อาบน้ำ ถวายอุจจาระปัสสาวะ กินข้าว ล้างจาน ต้องมีสติสัมปชัญญะอยู่ทุกขณะ ทำให้ดีที่สุด ทำให้ถูกต้องในหน้าที่นั้น ๆ แล้วเกิดความพอใจในสิ่งที่ทำในที่สุดก็จะเป็นสุขตามมา^{๑๑๙}

ประการที่ ๓ ในฐานะที่เป็นพุทธบริษัท ผู้สูงอายุจะต้องยึดถือพุทธศาสตร์ให้มากขึ้นมีสติปัญญา รู้เรื่องหน้าที่ รู้ธรรมะอย่างถูกต้อง มีการคิด การพูด และการกระทำที่ถูกต้องและเชื่อถือไสยศาสตร์น้อยลง จึงจะเรียกว่า ผู้สูงอายุอย่างแท้จริง^{๑๒๐}

๔. หลักคำสอนในการแนะนำผู้พิพากษาหรือตุลาการ

พุทธทาสภิกขุ ได้ให้คุณค่าอาชีพของผู้พิพากษาหรือตุลาการไว้อย่างสูงยิ่งโดยกล่าววยกย่องว่า “เป็นปูชนียบุคคล” เพราะเป็นผู้รักษาความถูกต้อง ความยุติธรรมของโลก ดังนั้น พุทธทาสภิกขุ^{๑๒๑} จึงแนะแนวทางให้ผู้พิพากษาหรือตุลาการยึดหลักในการปฏิบัติหน้าที่ไว้ว่า “การที่คนเราปฏิบัติหน้าที่ หรือประกอบอาชีพอย่างหนึ่งซึ่งมีอุดมคติสูงอยู่อย่างสุดความสามารถนั้น นับว่า เป็นการประพฤติธรรมอย่างเต็มที่ยิ่งหนึ่งอยู่ในตัว อาชีพตุลาการนั้นเป็นอาชีพที่กล่าวได้ว่า มีอุดมคติสูงเป็นโอกาสแห่งการประพฤติธรรมขั้นสูงพร้อมกันไปในตัว เราควรจะยกอุดมคติขึ้นเป็นที่ตั้ง ในการประกอบอาชีพการงาน ไม่ควรถืออย่างที่คนบางจำพวกถือว่า อุดมคตินั้นซื้อกินไม่ได้ ส่วนวัตถุ เช่น เงินทอง เป็นต้นนั้น ยังซื้ออะไรก็ได้ เงินทองซื้ออะไรก็ได้ก็จริง แต่ก็เกินไปเพียงเพื่อประโยชน์ในทางกาย ซึ่งในเรื่องของกายนี้ถ้าปล่อยมากเกินไปก็จะกลายเป็นเรื่องของกิเลส ตัณหาไปโดยไม่รู้สึกระยะนั้นจึงต้องเหนียวรั้งไว้ด้วยเรื่องของฝ่ายใจคือ อุดมคติที่ติงามที่จะหล่อเลี้ยงจิตใจให้ประกอบหน้าที่ของตน

^{๑๑๘} พุทธทาสภิกขุ, **หลักธรรมสำหรับผู้สูงอายุ**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๙), หน้า ๒๒-๒๙.

^{๑๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒.

^{๑๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒-๕๓.

^{๑๒๑} พุทธทาสภิกขุ, **หลักพระพุทธศาสนาที่บอกว่าอะไรเป็นอะไร**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๓๔-๒๓๕.

อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์งดงาม เป็นการประพาสธรรมเพื่อทำความพ้นทุกข์อย่างสูงสุดพร้อมกันไปในตัว เราจะต้องควบคุมกิเลสหรือบรรเทากิเลสพร้อมกันไปในตัว ในขณะที่เราจะต้องประกอบอาชีพ หรือ ปฏิบัติหน้าที่ของเราให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง” ตลาคการผู้ที่พยายามรักษาอุดมคติไว้ประจำใจอยู่เสมอ ย่อมจะมีเจตนาบริสุทธิ์ผุดผ่องในการที่จะรักษารัฐธรรมนูญของโลก ไม่มีเจตนาที่จะทำให้ใครลำบาก หรือ แก้งทำให้ใครให้เสียชีวิต อีกทั้งยังประกอบไปด้วยพรหมวิหารธรรมข้อสุดท้ายอีกด้วย ได้แก่อุเบกขา คือ มีความวางเฉย ในเมื่อช่วยอะไรไม่ได้ จะต้องวางเฉยในกรณีที่ต้องเป็นไปตามกรรม เมื่อ ประกอบด้วยพรหมวิหารข้อนี้และมีอุดมคติแห่งบุคคลผู้รักษารัฐธรรมนูญของโลกด้วยแล้ว เจตนาย่อม บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีบาป ไม่มีกรรมเพราะการสั่งบังคับคดี ทั้งจะเป็นการตั้งตนอยู่ในฐานะปุณนิยบุคคล ของโลกได้ด้วย^{๑๒๒}

ดังนั้น ตลาคการจะต้องพยายามเป็นผู้ที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ด้วยการไม่ตกอยู่ภายใต้ลำเอียงหรืออคติ ๔ โดยการละการลังเลในทางฝ่ายข้างดี ละการลังเลในการจะละความชั่วละการลังเลในการที่จะบำเพ็ญความดี เป็นผู้ที่ไม่มีความสงสัยในระเบียบปฏิบัติสำหรับการบรรลุถึงความดี เป็นต้น และเป็นผู้ที่ไม่มอมงายไปตามความยึดถือต่าง ๆ โดยไร้เหตุผลเมื่อเป็นเช่นนี้ การไม่เห็นแก่ตัว ย่อมจะป้องกัน ฉันทาคติหรือโทสาคติเสียได้ ความไม่มอมงาย ย่อมจะป้องกันภยาคติ ความลำเอียงเพราะกลัว หรือ โมหาคติ ลำเอียงเพราะความไม่รู้ ความงมงายได้^{๑๒๓} อีกทั้งในการปฏิบัติหน้าที่นั้นตลาคการจะต้องมี ปัญญา มีสติสัมปชัญญะ มีสัจจะ หรือความจริงใจ มีทมะ หรือความบังคับตนเอง มีขันติ หรือการอดกลั้นอดทน รอได้คอยได้ และมีจาคะ คือ บริจาคสิ่งซึ่งเป็นข้าศึกศัตรูออกไป อยู่เป็นประจำจากใจของตน ถ้าทำได้อย่างนี้แล้ว จึงเรียกได้ว่าเป็นผู้มีธรรมะ และธรรมะจะคุ้มครองไม่ให้ความทุกข์เดือดร้อนหม่นหมอง^{๑๒๔}

๕. หลักคำสอนในการแนะนำนักการเมือง

การแนะนำแนวทางการดำเนินชีวิตสำหรับนักการเมืองนั้น พุทธทาสภิกขุได้ยกตัวอย่าง พระพุทธเจ้าว่า “เป็นนักการเมืองชั้นสุดยอด” เพราะพระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายทรงพยายามอย่างยิ่ง ในอันที่จะจัดโลกให้มีความสุขโดยไม่ต้องใช้อาชญา พระองค์พยายามทำเรื่องการเมืองให้เกิดสันติสุขสันติภาพแก่คนทั้งหมดโดยไม่ต้องใช้อาชญาพระองค์ทรงบอก ทรงชี้ทางอยู่ตลอดเวลา คือพยายาม ทำบ้านเมืองทุก ๆ ที่ให้เกิดสันติภาพโดยไม่ต้องขัดแย้งกับใคร ดังนั้น พุทธทาสภิกขุ^{๑๒๕} จึงได้แนะนำหลักประพาสปฏิบัติสำหรับนักการเมืองไว้ว่า “ขอให้ให้นักการเมืองทั้งหลายในโลกนี้ มองเห็นธรรมะใน

^{๑๒๒} พุทธทาสภิกขุ, **หลักพระพุทธศาสนาที่บอกว่าอะไรเป็นอะไร**, หน้า ๒๕๑-๒๕๒.

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๑.

^{๑๒๔} พุทธทาสภิกขุ, **ตลาคการิทธิธรรม**, เล่ม ๓, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๔), หน้า ๒๔๒.

^{๑๒๕} พุทธทาสภิกขุ, **เทคนิคการมีธรรมะ เล่ม ๑ ศีลธรรมกลับมา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๘), หน้า ๔๙.

ฐานะเป็นลัทธิการเมือง หรือมองเห็นลัทธิการเมืองนั้นว่า เป็นตัวธรรมะโดยแท้จริงแล้วเราก็จะมีธรรมะเป็นเครื่องคุ้มครองโลก ธรรมะซึ่งจะขจัดกิเลสอันเป็นดังยาเสพติดทั้งหลายเสียได้นั้น ก็จะเป็นเครื่องคุ้มครองโลก เพราะธรรมะที่เป็นการเมืองนั้น จะทำให้โลกพ้นจากกิเลสความชั่วร้าย ความเลวทราม ความเห็นแก่ตัวกู - ของกูโดยส่วนเดียวนั้นออกไปเสียได้” และในการเป็นนักการเมืองที่ดีนั้น ถ้านักการเมืองเป็นนักการเมืองที่มีอดัมมยตา เขาก็เป็นสัตบุรุษ สภาก็เป็นสภา เพราะมีสัตบุรุษมานั่งกันเต็มสภา ผู้ที่มีความคงที่อยู่ในความถูกต้องเรียกว่า อดัมมยตา ก็ทำหน้าที่ตรงไปตรงมา ตามธรรมชาตินิสัยสันดานก็เป็นอย่างนั้น คือมีปกติวิสัย ปิดทองหลังพระ ไม่อยากเอาหน้าเอาตา และไม่กระทบกระทั่งใคร ถ้าเขาอยากดี อยากเด่น อยากโด่ง อยากดัง ก็จะเกิดการกระทบรอบด้าน ดังนั้นทุกคนที่เป็นนักการเมือง ต้องสมัครเป็นผู้ปิดทองหลังพระ อธิษฐานจิตเป็นผู้ปิดทองหลังพระ ไม่มีความเห็นแก่ตัว รักที่จะปิดทองหลังพระ ไม่มีตัวกู ไม่มีของกู ไม่เห็นแก่ตัว เห็นแก่ความถูกต้อง หรือเห็นแก่ผู้อื่น^{๑๒๖}

นอกจากนี้ พุทธทาสภิกขุ ยังได้แนะนำธรรมะสำหรับรู้และสำหรับปฏิบัติให้แก่ นักการเมืองไว้ดังนี้^{๑๒๗}

๑. นักการเมืองต้องมีสิ่งที่เรียกว่า ธรรม ธรรมในลักษณะที่เป็นการเมือง เป็นธรรมะบริสุทธิ์ เพื่อสังคมมนุษย์อยู่กันเป็นผาสุก

๒. นักการเมืองจะต้องเป็นบุพนิยบุคคล คือ เป็นคนไม่เห็นแก่ตัว และมีความซื่อสัตย์สุจริตให้เขาบูชาเหมือนอย่างพระโพธิสัตว์ที่มีจิตใจสูง เสียสละประโยชน์สุขส่วนตัวเพื่อส่วนรวมช่วยเหลือคนอื่นโดยไม่เห็นแก่ตัว

๓. นักการเมืองต้องเป็นคนของพระพุทธเจ้า คือ มีธรรมะ ไม่ใช่เป็นคนของกิเลสที่เห็นแก่ประโยชน์ หรือเป็นคนของประโยชน์ตามอำนาจของกิเลส

๔. นักการเมืองต้องมีความเป็นสัตบุรุษ คือรักธรรมะ เกลียดบาปยิ่งกว่าสิ่งใดๆ

๖. หลักธรรมสำหรับครู

พุทธทาสภิกขุให้ความสำคัญกับอาชีพของครูมากโดยกล่าวยกย่องว่า “ครู คือ ผู้ยกดวงวิญญาณของมนุษย์ให้สูงขึ้นมา ๆ โดยวิธีต่าง ๆ ตั้งแต่ต้นจนปลาย หรืออย่างน้อยก็เป็นมัคคุเทศก์ทางวิญญาณ” ซึ่งเรียกได้ว่า ครูบาอาจารย์เป็นผู้มีพระคุณเหนือเกล้าเหนือเศียร ครูมีพระคุณยิ่งกว่าบิดามารดา ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่าบิดามารดาไม่ได้ยกสถานะทางวิญญาณ บิดามารดาเพียงแต่ให้กำเนิด

^{๑๒๖} พุทธทาสภิกขุ, **ตุลาการภิธรรม**, เล่ม ๓, หน้า ๕๑.

^{๑๒๗} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมโฆษณชุต ธรรมะสำหรับนักการเมือง**, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๗), หน้า ๒๖๙.

ชีวิตมาและยกสถานะทางวิญญาณของเด็กเป็นส่วนน้อย ส่วนหน้าที่ยกดวงวิญญาณของเด็กจนดวงวิญญาณของเด็กของเยาวชนสูงสุดเท่าที่จะสูงได้เพราะครูบาอาจารย์เป็นผู้รับผิดชอบ

พุทธทาสภิกขุ^{๑๒๘} มีความเห็นว่า ครูจะต้องนำทางวิญญาณเพื่อให้วิญญาณเดินถูกทางอยู่เสมอ ส่วนหนังสือครูก็สอนควบคู่กันไป เพราะจำเป็นสำหรับเรื่องอื่น ๆ ต่อไปในชีวิต หนังสือเป็นสื่อแต่ไม่ใช่เรื่องสำคัญและไม่ใช้เรื่องจำเป็นเฉพาะหน้าเหมือนเรื่องของพระธรรม โดยเฉพาะโลกุตตรธรรมที่เป็นความหมายใหญ่ คือความไม่เห็นแก่ตัว ครูจะต้องสอนความไม่เห็นแก่ตัวทุกกระเบียดนิ้ว สอนด้วยปากบ้าง ทำให้ดูบ้างทำทุก ๆ ทาง ให้เกิดความรู้สึกที่เป็นธรรม ครูต้องเป็นผู้นำทางวิญญาณให้แก่เด็ก ๆ แม้กระทั่งเด็กทารก เช่น การสอนเด็กอนุบาลในโรงเรียน ถ้าเด็กอนุบาลร้องไห้เพราะทำตุ๊กตาตกแตกหรือสอปลัดขิก ครูก็สอนให้เด็กรู้ว่า อย่าร้องไห้ เพราะในโลกนี้ไม่มีสิ่งใดที่ตัวเราจะได้ไปตามต้องการของตนทุกอย่าง ทุกสิ่งทุกอย่างต้องเป็นไปตามธรรมชาติ เป็นไปตามกฎเกณฑ์ เป็นต้น การสอนอย่างนี้เป็นเรื่องการสอนปรมัตถธรรม เรื่องอนิจจัง ทุกขังอนัตตา ให้แก่เด็กในชั้นอนุบาล อีกทั้งครูต้องสอนเด็ก ๆ ไม่ให้กลัวผี ไม่ให้กลัวจิ้งจกตุ๊กแก ไล่เดือน เพราะเป็นความโง่เขลา ถ้าพ่อแม่กลัวผี เด็กต้องไม่กลัว ครูต้องสอนเด็กไม่ให้รู้จักกลัวอย่างไม่มีเหตุผล เพราะเป็นความโง่เขลา

ในเรื่องการประพฤติปฏิบัติตนของครู พุทธทาสภิกขุ^{๑๒๙} แนะนำให้ในหัวใจของครูที่มีอุดมคตินั้น จะต้องมีปัญหากับเมตตาเต็มแน่นอยู่ในหัวใจ ปัญหา คือวิชาความรู้ความสามารถในหน้าที่ที่จะส่องแสงสว่างให้แก่ศิษย์ ส่วนเมตตา คือ ความรัก ความเอ็นดู กรุณาต่อศิษย์ของตน เหมือนกับว่า เป็นลูกของตน คุณธรรมสองประการนี้จะต้องเต็มเปี่ยมอัดอยู่ในหัวใจของครูประเภทที่ยึดถืออุดมคติตามหลักพุทธศาสนาซึ่งเป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่า ค่าของครูมีมากเพียงใด และค่าของครูจะตั้งอยู่ในฐานะของปุชนียบุคคลไม่ใช่ลูกจ้าง ครูที่ละเลยอุดมคติจะกลายเป็นลูกจ้างซึ่งในหัวใจไม่มีอะไรเลย นอกจากต้องการรับค่าจ้างหรือเงินเดือน และหนักเข้าก็คดโกงเวลาเอาเปรียบในหน้าที่การงานของตน เพราะเห็นแก่ตน เพราะปราศจากปัญญาและเมตตา

ในประเด็นเดียวกัน พุทธทาสภิกขุ^{๑๓๐} เน้นย้ำให้ครูพิจารณาตรวจสอบตนเองดูว่า ครูเป็นผู้นำทางวิญญาณจริงหรือไม่ เป็นผู้ยกสถานะทางวิญญาณของสัตว์ในโลกให้สูงขึ้นจริงหรือไม่ ค่าของครูเป็นปุชนียบุคคล ไม่ใช่ลูกจ้าง อาชีพครูไม่ใช่เรือจ้าง ครูคู่กันอยู่กับการศึกษา เป็นผู้ประศาสน์การศึกษา ครูจะต้องทำตนให้มีการศึกษาอยู่ที่เนื้อที่ตัว ให้ศิษย์เคารพครู ให้รักครูยิ่งกว่าพ่อแม่ ให้กลัวครูยิ่งกว่าพ่อแม่ ในที่สุดครูก็จะนำเด็กไปได้ในแนวทางตามที่ครูต้องการทุกประการ

^{๑๒๘} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาสมบูรณ์แบบ, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๓), หน้า ๒๐๒.

^{๑๒๙} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมบุชา, ๒๕๒๑), หน้า ๑๑๘.

^{๑๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

พุทธทาสภิกขุ^{๑๓๑} ได้แนะแนวต่อไปอีกว่า ครูทุกคนต้องรับผิดชอบต่อหน้าที่ทุกระดับ กล่าวคือ เป็นบุตรที่ดีของบิดามารดา เป็นศิษย์ที่ดีของครูบาอาจารย์เป็นเพื่อนที่ดีของเพื่อน เป็นพลเมืองที่ดีของประเทศไทย และเป็นสาวกที่ดีของพระศาสดาแล้วแต่ว่าจะถือศาสนาใด ถ้านับถือศาสนาพุทธ ก็เป็นพุทธมามกะที่ดีของพระพุทธเจ้า

๗. ข้อเสนอแนะสำหรับพระ

พุทธทาสภิกขุมองเห็นปัญหาของผู้บวชในปัจจุบันนี้ว่า ผู้ที่บวชไม่ค่อยรู้จักมุ่งหมายที่แท้จริงในการบวช ดังนั้น พุทธทาสภิกขุ^{๑๓๒} จึงแนะแนวให้ผู้บวชรู้จักความหมายที่แท้จริงของการบวชว่า การบวชที่แท้จริง หรือ พรหมจรรย์ที่แท้จริงนั้น คือการกระทำที่เป็นการกำจัดอดีตตา นอกนั้นเป็นเพียงเปลือก หรือ ส่วนประกอบภายนอก เบื้องต้นบวชเพื่อกำจัดอดีตตา นั้น อยู่วัดก็ได้ อยู่บ้านก็ได้ อยู่ถ้ำ อยู่ป่า อยู่เกาะร้างก็ได้ เป็นการบวชจริงและการบวชที่แท้จริงที่สุด คือ การทำชีวิตให้หมดปัญหา จะอย่างไร - ที่ไหน - เมื่อไร - ทำอะไรก็ได้ มีทั้งทางวัตถุ / จิตใจ บวก / ลบ ในโลกเหนือโลก จนไม่มีปัญหาอะไรเหลือ

พุทธทาสภิกขุ^{๑๓๓} กล่าวเน้นย้ำว่า ผู้ที่บวชนั้นต้องบวชจริง เรียนจริง ปฏิบัติจริง ได้ผลจริง แล้วสอนพุทธบริษัทจริง ๆ การบวชของผู้บวชจริง เรียนจริง ปฏิบัติจริงได้รับผลจริง และสั่งสอนผู้อื่นจริง ๆ นั้น ย่อมเป็นการสืบอายุพระศาสนาได้จริง

นอกจากนี้ ผู้บวชจะต้องระมัดระวังในเรื่องต่อไปนี้ คือ เมื่อละจากเรือนบวชสู่ความเป็นผู้ไม่มีเรือนแล้ว จำเป็นที่จะต้องมึจิตใจอย่างผู้ไม่มีเรือนจริง ๆ จะต้องละกิริยาอาการ ตลอดจนความรู้สึกนึกคิด และการประกอบการทำงานอย่างฆราวาสโดยสิ้นเชิง ความหนักอกหนักใจอย่างใดที่เกิดขึ้นเป็นประจำแก่พวกฆราวาสนั้น ไม่ควรจะมีแก่ผู้ที่บวชแล้ว ความรู้สึก นึกคิด ซึ่งเป็นไปในทางสวยงาม สนุกสนาน เอร็ดออร่า หรือกามารมณ์ ไม่ควรมีอยู่ในใจของผู้บวชแล้ว การประกอบอาชีพการงานซึ่งยังต้องมีความรับผิดชอบผูกพันมากอันเป็นทางแห่งความฟุ้งซ่านไม่สงบ เป็นต้น เหล่านี้ก็ไม่ควรมีแก่บุคคลผู้บวชแล้ว ถ้าสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ยังมีอยู่ในใจหรือในความเป็นอยู่ของบุคคลผู้บวชแล้ว ก็หาชื่อว่าเป็นการบวชไม่ แม้จะห่มจีวร ฉ้นบิณฑบาตอยู่ที่วัด ก็ไม่สามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้เร็ว

สุดท้าย พุทธทาสภิกขุ ได้แนะแนวหลักปฏิบัติทั่วไปสำหรับผู้บวชพึงยึดถือปฏิบัติไว้ดังนี้^{๑๓๔}

^{๑๓๑} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาสมบูรณ์แบบ, หน้า ๒๕.

^{๑๓๒} พุทธทาสภิกขุ, การบวช, ธรรมมาตา, (พฤษภาคม - สิงหาคม), หน้า ๓๓.

^{๑๓๓} พุทธทาสภิกขุ, เรื่องเกี่ยวกับการบวช พุทธศาสนา, (มกราคม - กรกฎาคม), หน้า ๒๗-๒๙.

^{๑๓๔} พุทธทาสภิกขุ, บวช ๓ เดือน, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐-

๑. ผู้บวชต้องมีหิริโอตตปปะ (ความละอายและความเกลียดกลัวต่อความชั่ว) ในอาบัติแม้เพียงเล็กน้อย ผู้บวชจะต้องให้ความสำคัญกับอาบัติแม้เพียงเล็กน้อย อย่าได้ดูหมิ่นดูเบาแล้วล่วงละเมิดอาบัติ

๒. ผู้บวชจะต้องทำตัวเหมือนสะเก็ดไฟใหม่ในตระกูลอยู่ตลอดเวลา คือ เจียมเนื้อเจียมตัวและถ่อมตัวอยู่เสมอ จะได้เป็นที่รักใคร่ของเพื่อนสหธรรมิกด้วยกัน

๓. ผู้บวชจะต้องสันโดษในปัจจุบันเครื่องอาศัย มีเครื่องนุ่งห่ม เครื่องกิน เครื่องบริโภคใช้สอย เป็นต้น เพราะความไม่สันโดษเป็นอันตรายของผู้บวชอย่างยิ่ง เพราะผู้บวชที่ปราศจากความสันโดษแล้วย่อมถือว่ายากจนโดยสิ้นเชิง หมายความว่าไม่มีคุณสมบัติแห่งนักบวชเหลืออยู่เลยแม้แต่น้อย

๔. ผู้บวชควรมีการทำใจให้อยู่ในลักษณะที่เตรียมพร้อมอยู่เสมอ กล่าวคือ ผู้บวชจะต้องมีชีวิตอยู่ด้วยลมหายใจสะอาด คือมีจิตใจบริสุทธิ์สะอาดอยู่ทุกลมหายใจเข้าออกเป็นพื้นฐานสำหรับการเกิดปัญญาหรือญาณทัศนะ (ความรู้เห็นอย่างแจ่มชัดในสิ่งทั้งปวง) อันสูงยิ่งขึ้นไปตามลำดับ

๕. ผู้บวชควรหมั่นพิจารณาในสังขารและสรรพสิ่งจนเห็นความเปื้อนหนาย คลายกำหนดในสิ่งทั้งปวง คือ พยายามทำความเข้าใจความเข้าใจสิ่งต่างๆ ที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมให้ถูกต้องตามที่เป็นจริง

๘. ข้อเสนอแนะสำหรับพุทธบริษัท

ในการแนะแนวทางการดำเนินชีวิตสำหรับพุทธบริษัทนั้น พุทธทาสภิกขุ^{๑๓๕} กล่าวว่า พุทธบริษัททั้งหลายจะต้องไม่เชื่อตามที่บุคคลอื่นบอก โดยให้ปฏิบัติตามคำสั่งของพระพุทธรเจ้าที่ว่า อย่าเชื่อตามบุคคลอื่น ดังที่ปรากฏอยู่ในพระบาลี เช่น กาลามสูตร เป็นต้น ซึ่งตรัสไว้ว่า “อย่าเชื่อด้วยเหตุที่ว่า เป็นครูของเรา” หรือ “อย่าเชื่อ โดยเหตุที่ว่า คำกล่าวนี้อยู่ในปิฎก” พุทธบริษัทจะต้องใช้สติปัญญาพิจารณาดูให้เห็นตามที่เป็นจริง พินิจพิจารณาดูว่า สิ่งนี้เป็นอย่างไร ควรจะเชื่อหรือไม่ เชื่อตามสติปัญญาของตนแล้วจึงเชื่อตามที่ตรัสนั้นหรือตามที่มิอยู่ในปิฎกทั้งหลาย

พุทธบริษัทจะต้องมีการดำเนินชีวิตในลักษณะเป็นผู้สะอาด สว่าง และสงบเย็นซึ่งแต่ละประเด็นมีรายละเอียดดังนี้^{๑๓๖} เป็นผู้สะอาด คือ เป็นผู้มีความบริสุทธิ์ ไม่มีสิ่งที่ไม่ดี แม้แต่เทวดา จะดำเนินได้ไม่มีสิ่งที่ไม่ดีที่ตนเองจะดำเนินได้เป็นคนสว่าง คือ เป็นผู้มีความรู้ในสิ่งที่ควรรู้ครบถ้วนสมบูรณ์จริง ๆ โดยเฉพาะเรื่องธรรม หรือธรรมะ รู้ว่าธรรมชาติเป็นอย่างไร รู้ว่ากฎเกณฑ์ของธรรมชาตินั้นเป็นอย่างไร รู้ว่าหน้าที่ที่จะต้องประพฤติปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาตินั้นเป็นอย่างไร หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ มีความรู้ในเรื่องของอริยสัจ ๔ ได้เป็นอย่างดีเป็นคนสงบเย็น คือ มี

^{๑๓๕} พุทธทาสภิกขุ, *การพระศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๙), หน้า ๘๔-๘๕.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘-๑๐๙.

ความสงบ ไม่มีความทุกข์ ไม่มีความร้อน ไม่มีกิเลสแผดเผาให้ตนเองเดือดร้อนได้ ไม่กลัวในเรื่องของความเกิด ความแก่ ความเจ็บและความตายพุทธบริษัทผู้ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๓ ประการนี้ คือ สะอาด สว่าง และสงบในทางพระพุทธศาสนา เรียกได้ว่าเป็นพุทธบริษัทเต็มตัว

๙. สิ่งที่พุทธทาสภิกขุฝากไว้ในสังคม

คุณูปการของท่านอาจารย์พุทธทาส หากกล่าวโดยสรุปก็คือ ท่านได้ทำให้พุทธศาสนากลับมามีความลึกและความกว้างมากขึ้น มีความลึกหมายความว่าทำให้พุทธศาสนากลับมามีมิติด้านปรมัตถธรรมอีกครั้งหนึ่ง ตรงนี้มีความสำคัญเพราะเมื่อมีการปฏิรูปศาสนาตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา มิติด้านปรมัตถธรรมได้ถูกลดความสำคัญจนขาดหายไป ในแง่นี้ท่านอาจารย์พุทธทาสมีคุณูปการอย่างมากที่ทำให้พุทธศาสนากลับมามีความลุ่มลึกอีกครั้งหนึ่ง และทำให้ผู้คนได้ตระหนักว่าพุทธศาสนาสามารถนำพาผู้คนให้เกิดความลุ่มลึกทางจิตวิญญาณได้ นั่นคือ การเข้าถึงปรมัตถธรรม สามารถรู้เท่าทันมายาภาพของของตัวกูของกู จนกระทั่งสามารถเป็นอิสระจากมันได้ นั่นคือประการที่หนึ่ง

ประการที่สอง ก็คือทำให้พุทธศาสนามีความกว้าง ท่านอาจารย์พุทธทาสภิกขุ ทำให้พุทธศาสนาไม่จำกัดอยู่แต่ในกรอบของเถรวาท แต่ขยายครอบคลุมนิกายอื่น เช่น เซน มหายาน วัชรยาน ใช่แต่เท่านั้น ท่านยังขยายพื้นที่ของพุทธศาสนาจากเดิมที่จำกัดอยู่แค่พิธีกรรมหรือจำกัดอยู่แค่บางมุมบางด้านของชีวิต ไปสู่มิติด้านอื่นๆของชีวิตให้ครอบคลุมกว้างขวางขึ้น เช่นการทำงาน ดังท่านได้ย้ำว่าการทำงานคือการปฏิบัติธรรม ปฏิบัติธรรมมิได้หมายความว่าต้องเข้าวัด หรือเก็บตัวอยู่ในห้องพระหรือหลับตาภาวนา แม้อยู่ในที่ทำงานหรืออยู่ท่ามกลางผู้คนก็สามารถปฏิบัติธรรมได้

ท่านยังทำให้พื้นที่ของพุทธศาสนาหรือการปฏิบัติธรรมขยายจากชีวิตส่วนบุคคลไปสู่ชีวิตสาธารณะ นอกจากการฝึกฝนพัฒนาตนแล้ว การปฏิบัติธรรมยังหมายถึงการเข้าไปรับผิดชอบสังคม ช่วยเหลือส่วนรวมให้ดีขึ้น ไม่ใช่แค่ทำตัวให้ดีอย่างเดียว

ท่านอาจารย์พุทธทาสยังทำให้พื้นที่ของพุทธศาสนาขยายไปสู่ศาสตร์ต่างๆไม่ว่าจะเป็น เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ท่านอาจารย์พุทธทาสได้ทำให้พุทธศาสนาเชื่อมโยงกับศาสตร์เหล่านี้ และพยายามทำให้ศาสตร์เหล่านี้มีเนื้อหารับใช้แก่นพุทธธรรม นั่นคือทำให้คนกลับมาเห็นคุณค่าของศีลธรรม ไม่หลงติดกับวิชาการจนเกิดความถือตัวถือตน หรือเกิดความหลงใหลในวัตถุนิยม

ท่านยังทำให้พุทธศาสนาขยายพรมแดนจากเรื่องของบุคคลไปสู่เรื่องของสังคม การเมือง เศรษฐกิจ การศึกษา วัฒนธรรม ประเด็นเหล่านี้แต่ก่อนถือกันว่าเป็นเรื่องทางโลก ไม่ได้อยู่ในขอบข่ายของพุทธศาสนา พุทธศาสนาเป็นเรื่องของการพัฒนาตนเท่านั้น แต่ท่านอาจารย์พุทธทาสได้นำเอาหลักธรรมทางพุทธศาสนามาวิพากษ์เศรษฐกิจ การเมือง การศึกษา การพัฒนา ท่านชี้ให้เห็นว่าระบบเหล่านี้ถูกรอบงำด้วยอำนาจของวัตถุนิยมมากเพียงใด นอกจากนั้นท่านยังได้กระตุ้นให้เราเห็นถึงความสำคัญในการปรับเปลี่ยนระบบเหล่านี้ให้เอื้อต่อการฟื้นฟูศีลธรรม ระบบเหล่านี้จึงไม่ได้อยู่นอกขอบข่ายของพุทธศาสนาอีกต่อไป

การขยายพรมแดนหรือพื้นที่ของพุทธศาสนาให้เชื่อมโยงกับศาสตร์ต่าง ๆ ก็ดี กับระบบเศรษฐกิจการเมืองก็ดี ตลอดจนการขยายการปฏิบัติธรรมให้ครอบคลุมถึงการช่วยเหลือสังคมและการปรับปรุงสังคมให้ดีขึ้นก็ดี ถือว่าเป็นระนาบกว้างของพุทธศาสนา นอกเหนือจากระนาบเล็กคือปรมัตถธรรม ซึ่งท่านอาจารย์พุทธทาสได้นำกลับมาสู่พุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน นี่เป็นคุณูปการสำคัญประการหนึ่งของท่านเมื่อมองในแง่ประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนาไทย

อีกประเด็นหนึ่งที่อยากจะชี้ก็คือ สนวนโมกข์ในสมัยท่านอาจารย์พุทธทาสมีคุณูปการมาก ในบริบทที่สังคมไทยยังเป็นชุมชนเกษตรเป็นส่วนใหญ่ ในสังคมชนบทวัดยังเป็นศูนย์กลางของชุมชน แต่เริ่มสูญเสียบทบาทในทางบวกไปเรื่อยๆ ในขณะที่วัดในเมืองเกือบจะหมดบทบาทในทางสติปัญญาต่อผู้คน มีแต่บทบาทในเชิงพิธีกรรม นี่คือบริบททางสังคมเมื่อ ๗๕ ปีที่แล้วตอนที่เริ่มตั้งสนวนโมกข์

สำหรับคนในเมืองหรือคนกรุงเทพฯ ฯ อิทธิพลทางศีลธรรมจะได้รับจากแหล่งอื่น อย่างเช่น อาจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ท่านเป็นผู้ที่มีมาตรฐานทางจริยธรรมสูงมาก แต่ท่านไม่เคยบวชพระ และเข้าวัดน้อยมาก แต่ท่านได้รับอิทธิพลทางจริยธรรมจากแม่ และจากโรงเรียน อาจารย์ป๋วยเป็นตัวแทนของคนกรุงหรือปัญญาชนส่วนใหญ่ในเมืองที่ไม่ได้รับอิทธิพลจากจริยธรรมจากวัด แต่ได้มาจากทางอื่น นี่คือบริบทของสังคมไทยในช่วง ๗๕ ปีที่แล้ว แต่ท่านอาจารย์พุทธทาสได้ทำให้สนวนโมกข์กลายเป็นบ่อเกิดทางจริยธรรมและสติปัญญาแบบพุทธที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อคนในเมือง โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ ฯ ได้ ถึงแม้วัดในกรุงเทพฯ ฯแทบไม่มีอิทธิพลต่อคนในเมืองแล้ว แต่สนวนโมกข์ก็สามารถเป็นแหล่งบันดาลใจในทางสติปัญญาแบบพุทธให้กับผู้ที่มีการศึกษาหรือชนชั้นกลางในเมืองได้ สนวนโมกข์จึงเปรียบเสมือนประภาคาร ที่แม้อยู่ไกลถึงไซยา ซึ่งเป็นชนบทไกลปืนเที่ยง แต่สามารถสาธส่องแสงสว่างไปถึงกรุงเทพฯ ฯได้ ไม่ใช่เรื่องง่ายเลย เพราะในเวลานั้นอิทธิพลทางสติปัญญาหรือจริยธรรมที่ผ่านวัดหรือผ่านพระได้ลดน้อยลงไปมากแล้ว แต่ว่าท่านอาจารย์พุทธทาสได้ทำให้สนวนโมกข์เป็นศูนย์กลางแนวคิดพุทธศาสนาแบบปฏิรูป ซึ่งคนละความหมายกับสังฆธรรมปฏิรูป นั่นก็คือท่านทำให้ปรมัตถธรรมกลับคืนสู่พุทธศาสนา ทำให้พุทธศาสนามีความลึก ไม่เพียงนำพาผู้คนสู่ความพ้นทุกข์ แต่ยังทำให้ผู้คนสามารถก้าวออกไปเผชิญกับกระแสการเปลี่ยนแปลงอย่างใหม่ ซึ่งเป็นบทบาทในทางกว้าง

อย่างไรก็ตามมีประเด็นหนึ่งที่ผู้รู้หลายท่านได้ตั้งข้อสังเกตไว้ นั่นก็คือ พุทธศาสนาในปัจจุบัน แม้มีท่านอาจารย์พุทธทาสเป็นแรงบันดาลใจอันสำคัญ ก็ยังเป็นคำตอบในระดับปัจเจก คือในระดับการดำเนินชีวิต แต่ว่ามีอิทธิพลน้อยต่อชีวิตสาธารณะ พูดในแง่ส่วนบุคคล คำสอนของท่านอาจารย์พุทธทาสช่วยให้หลายคนพบความสุขภายใน ได้ค้นพบความเป็นอิสระของจิตใจ สามารถมีชีวิตที่ปล่อยวาง หรือเข้าถึงภาวะจิตว่างมากขึ้น แต่เมื่อมองในแง่ของชีวิตสาธารณะโดยเฉพาะการออกไปสัมพันธ์กับสังคม ซึ่งเป็นจุดเน้นที่ท่านได้เทศน์ได้บรรยายมากมาย ในความเป็นจริงปรากฏว่า คำสอนของท่านมีอิทธิพลไม่มากเท่าไร ชาวพุทธส่วนใหญ่ยังเน้นการปฏิบัติธรรมในแง่ของการฝึกฝนพัฒนาตนเท่านั้น

ในทำนองเดียวกันอิทธิพลของท่านที่มีต่อชีวิตรวมหมู่หรืออิทธิพลในระดับองค์กร ชุมชน สังคม หรือประเทศ ก็มีไม่มาก หมายความว่าองค์กรอย่างเช่น บริษัท โรงงาน หน่วยงาน หรือชุมชน มีไม่มากนักที่นำเอาคำสอนของท่านไปใช้ในการพัฒนาองค์กร หรือจัดวางเป็นแนวทางและนโยบายในการทำงาน ในระดับประเทศก็เช่นกัน แม้ว่าท่านอาจารย์จะตั้งคำถามกับการพัฒนากระแสหลักที่บอกว่า “งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข” แต่ก็ไม่สามารถทำให้กระแสการพัฒนาแบบนี้เปลี่ยนแปลงไปได้มากเท่าไร การนำเอาแนวคิดของท่านมาจัดวางในระดับองค์กรหรือในระดับชุมชนก็ไม่ค่อยเด่นชัด แต่นั่นไม่ใช่เป็นความผิดพลาดของท่าน หากเป็นเพราะข้อจำกัดของชนชั้นกลางในเมืองที่ไม่สามารถเข้าใจหรือขยายขอบข่ายของพุทธศาสนาไปให้กว้างกว่าเรื่องส่วนบุคคลได้ นี่คือสภาพของสังคมไทย ในช่วงที่ท่านอาจารย์พุทธทาสท่านยังมีชีวิตอยู่

ปัจจุบันท่านอาจารย์พุทธทาสได้จากเราไปแล้วอย่างน้อยก็ในทางสรีระ แต่แนวคิดของท่านก็ยังทรงอิทธิพลอยู่ อย่างไรก็ดีตามเราคงต้องยอมรับว่า สวนโมกข์ได้หมดบทบาทของการเป็นศูนย์กลางทางด้านสติปัญญาแบบพุทธของสังคมไทยไปมากแล้ว ซึ่งก็ไม่ใช่เรื่องเสียหาย เพราะถึงแม้ว่าประการหรือคบไฟดวงใหญ่ ที่เคยจุดประกายสว่างไสวที่สวนโมกข์จะดับไป แต่ก็ได้บรรลุหน้าที่ทางประวัติศาสตร์แล้ว นั่นคือจุดประกายให้เกิดประการหรือคบไฟดวงเล็กดวงน้อยกระจายทั่วแผ่นดินไทยและประเทศอื่น ๆ กล่าวคือมีองค์กรหรือกลุ่มหลากหลายที่นำคำสอนของท่านไปเผยแพร่ หรือนำพาผู้คนให้เข้าถึงพุทธธรรมมากขึ้น

จากที่กล่าวมา ผู้วิจัยสามารถสรุปได้ว่า ผลงานภาวะผู้นำด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นหน้าที่ของพระภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทุกคน มีหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มั่นคงแก่ชาวต่างประเทศพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) เป็นผู้ที่ทำหน้าที่เผยพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดีทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ เพราะท่านเป็นพระภิกษุที่มีความรู้ทางพระพุทธศาสนา และมีความรู้ภาษาอังกฤษเป็นอย่างดี และการปฏิบัติตนตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนาได้โดยสมบูรณ์เป็นกิจทางศาสนาที่ต้อง สั่งสอน อบรม เทศนา และการปฏิบัติธรรม เพื่อให้ชาวต่างชาติเกิดความศรัทธา เสื่อมใสในพระพุทธศาสนาและดำรงตนอยู่ในสังคมที่อุ่นไวยได้

จากที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่าบทบาทภาวะผู้นำของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแล้วแต่เป็นการกระทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนารักษาธรรมวินัยเอาไว้ โดยการเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับชาวพุทธทั้งหลายได้ถือเอาเป็นแบบอย่างและนำไปปฏิบัติตาม เพื่อฝึกฝนตนเองในการพัฒนาทางกาย วาจา ใจ มีการกระทำตัวอย่างให้ได้ดู ใช้ชีวิตความเป็นอยู่อย่างสมณะให้เห็น แสดงความสงบเย็นให้ได้เข้าถึงและสัมผัสได้ กระทั่งการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยการค้นหาเทคนิควิธีการในการดึงชาวพุทธออกมาจากอำนาจวัตถุนิยมเข้ามาสู่ธรรมโดยเน้นการใช้สื่อต่างๆ ประกอบเข้าด้วยกันและผสมผสานกับการใช้สื่อศิลปะมาประกอบในการบรรยายธรรมเพื่อให้สามารถมองเห็นภาพจากการพูด รวมไปถึงการใช้สื่อสิ่งพิมพ์ซึ่งเรียกว่า

หนังสือพิมพ์พระพุทธศาสนารายตรีมาสเพื่อประกอบข่าวสารในการอ่านให้ได้รับธรรมที่เข้าสู่จิตใจของผู้ศิกษามากขึ้นและยังมีกลุ่มของผู้ที่สนใจยังได้รับการฝึกอบรมและฟังธรรมะเป็นกรณีพิเศษโดยการฝึกอานาปานสติภาวนาที่จัดให้มีการฝึกปฏิบัติอยู่ประจำที่ในช่วงระยะเวลาหนึ่งของการอบรม ผู้ที่สนใจจึงได้รับความสุขอันเกิดมาจากความสงบรวมทั้งได้เกิดความรู้และทักษะในการที่จะเผยแผ่ธรรมะให้กับชาวต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาสู่เมืองไทยและยังมีความชำนาญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศอีกด้วย สิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นบทบาทที่สำคัญอย่างยิ่งต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะการดำเนินงานของท่านดังกล่าวทำให้ชาวพุทธทั่วโลกได้เห็นความสำคัญและสนใจพระพุทธศาสนามากขึ้น ซึ่งเป็นการผดุงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนาให้เจริญในสังคมไทยต่อไป